М. Л. Худаш

Лексика українських ділових документів

кінця XVI – початку XVII ст.

ВИДАВНИЦТВО АН УРСР
КИЇВ · 1961

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК

М. Л. ХУДАШ

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТІВ КІНЦЯ XVI—ПОЧАТКУ XVII ст.

(на матеріалах Львівського Ставропігійського братства)

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1961

81.411 1-0 + 81.411.1-3
47
Х98

У праці розглядається лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст.

Праця М. Л. Худаша — перше в українській мовознавчій літературі ґрунтовне дослідження української лексики міського центру певної історичної доби. Шляхом зіставлення аналізованої лексики з лексикою давньоруської доби, а також з лексикою сучасних українських говорів автор переконливо доводить, що польський вплив на тогочасну українську лексику не був настільки сильний, як прийнято думати, і обмежувався в основному пластами адміністративної, судової та подекуди цехово-професійної лексики.

Розрахована на мовознавців, істориків, викладачів і студентів філологічних та історичних факультетів.

Михаил Лукич Худаш

Лексика украинских деловых документов конца XVI — начала XVII в.
(по материалам Львовского Ставропигийского братства)

(на украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту суспільних наук АН УРСР

Технічний редактор *Т. Р. Ліберман.* Коректор *Ф. М. Щербакова.*

БФ 15463. Зам. № 284. Вид. № 37. Тираж 500. Формат паперу 60 × 92¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,25. Умовн. друк. аркушів 10,25. Обліково-видавн. аркушів 11,56. Підписано до друку 23.10 1961 р. Ціна 69 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.

ВСТУП

Українська історична лексикологія як окрема галузь українського мовознавства на сьогодні ще не створена і матеріали для її створення ще не зібрані [1].

Основною причиною дуже повільного розвитку цієї важливої галузі українського мовознавства є відсутність належної бази для лексикологічних досліджень (видань давніх писемних пам'яток, історичного, етимологічного і обласних словників української мови), а також недостатня увага дослідників-мовознавців до конкретно-історичного вивчення лексики староукраїнських писаних пам'яток.

Найслабше досліджена не тільки лексика, а й фонетика та граматика пам'яток XVI—XVIII ст. Адже якщо аналізу мови українських грамот XIV—XV ст. присвячено вже ряд грунтовних праць, у тому числі і монографій [2], з питань фонетики і граматики [3], то мова набагато численніших різноманітних за жанрами

---

[1] Див. О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко, Історична граматика української мови, Вид-во «Радянська школа», К., 1957, стор. 7; О. С. Ахманова, В. В. Виноградов, В. В. Иванов, О некоторых вопросах и задачах описательной, исторической и сравнительно-исторической лексикологии, «Вопросы языкознания», М., 1956, № 3, стор. 16.

[2] Див. Л. А. Булаховський, Питання походження української мови, Вид-во АН УРСР, К., 1956, стор. 28—43; Л. Л. Гумецька, Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., Вид-во АН УРСР, К., 1958; В. Дем'янчук, Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., «Записки істор.-філол. відділу УАН», кн. XVI, К., 1928; В. Розов, Значение грамот XIV—XV веков для истории малорусского языка, «Университетские известия» Киевского университета, XLVII, № 5, 1907; «Исследование языка южнорусских грамот XIV и первой половины XV века», «Университетские известия» Киевского университета, LIII, № 10, № 12, 1913; W. Kuraszkiewicz, Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku. Studium filologiczne, «Byzantinoslavica», IV/2, 1932; Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku. Studium językowe, Kraków, 1934.

[3] Спеціально питань лексики дослідники цих пам'яток майже не торкаються. Для української історичної лексикології велику цінність мають праці: Л. Л. Гумецька, Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.; Я. А. Спринчак, К сравнительному изучению лексики московских и украинских грамот XIV—XV вв., «Вопросы языкознания», 1956, № 6; Вол. Розов, Українські грамоти, XIV і перша половина XV в., т. I, К., 1928, розділ «Общий словарь»; W. Kuraszkiewicz, Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku (додаток).

і стилями пам'яток цінних століть досліджена порівняно слабше.

Щоправда, на протязі останніх років, зокрема після дискусії з питань мовознавства і усунення з радянської мовознавчої науки шкідливого впливу так званого нового вчення про мову акад. М. Я. Марра, увагу до вивчення мови писаних пам'яток XVI—XVIII ст. посилено. На матеріалі пам'яток зазначеного періоду написано вже ряд цінних наукових праць (переважно кандидатських дисертацій), присвячених головним чином дослідженню різних питань граматики [1].

Найзначнішими в галузі дослідження лексики XVI—XVII ст. є на сьогодні праці Ф. Є. Ткача; з інших можна назвати статті П. П. Горецького, Л. І Батюк, польського вченого Я. Янова [2]. Цінні спостереження і матеріали знаходимо також у «Курсі історії української літературної мови», т. І (дожовтневий період), за ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда (К., 1958) та в монографії П. П. Плюща «Нариси з історії української літературної мови» (К., 1958) [3].

Багато цікавого і цінного лексичного матеріалу із старовкраїнських писаних пам'яток зібрано у відомих словниках XVI—XVII ст. [4] деяких словниках минулого сто-

---

[1] Див. автореферати кандидатських дисертацій: С. Ф. Бевзенко, Студии над синтаксисом украинских летописей XVII в., Одесса, 1950; У. Я. Едлинская, Синтаксис писем Богдана Хмельницкого в Россию, Львов, 1955; И. М. Керницкий, Прошедшее время в украинских памятниках до XVI в. в сравнении с формами прошедшего времени в древнерусских и старославянских памятниках, Львов, 1950; О. М. Маштабей, Актовые книги Полтавского городового уряда как источник для изучения полтавско-киевского диалекта, К., 1955; И. И. Слынько, Синтаксис летописи Величко, Львов, 1954; Т. С. Ярмоленко, Сложноподчиненные предложения в памятниках деловой украинской письменности XVI в., К., 1955, і ін.

[2] Ф. Е. Ткач, Язык деловых документов канцелярии Богдана Хмельницкого (лексика и фразеология) (автореферат канд. диссертации), Львов, 1954; й о г о ж, Народна основа лексики ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького, «Українська мова в школі», 1957, № 1; й о г о ж, Суспільно-економічна лексика мови українських ділових документів І пол. XVII ст., «Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова», рік XCIV, т. 148. серія філол. наук, вип. 8, Одеса, 1958, та ін.; П. И. Горецький, Памва Беринда і його «Лексиконъ славенороссκій», «Українська мова в школі», 1956, № 2; Л. І. Батюк, Лексика літопису Самовидця, «Дослідження і матеріали з української мови», т. І, Вид-во АН УРСР, К., 1959; J. Janów, Leksykografia wschodnio-słowiańska do końca XVII w., cz. II/1. Leksykon P. Beryndy i jego stosunek do nauki wschodnio-europejskiej, Sprawozdanie PAU, LII, 1951, стор. 327—334.

[3] Зауважимо, що різні цінні відомості, які стосуються лексики української актової мови названого періоду, можна знайти також у працях, присвячених питанням фонетики чи граматики або й літературному дослідженню окремих пам'яток, проте ці замітки здебільшого мають випадковий характер.

[4] Напр.: «Лексисъ сирѣчъ реченїя въкратцѣ събранны и из словенского языка на простый рускій діялектъ истолкованы» Л. Зизанія, виданий М. Возняком у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (далі — ЗНТШ), т. 101—102, Львів, 1911; «Лексиконъ славенороссκій и именo тлъкованїє» Памви Беринди (К., 1627; друге видання — Єв'ю, 1653); анонімна «Сино-

лiття [1] та в першому томі (2 зошити на букви А—Ж) Історичного словника українського язика Є. Тимченка (ДВУ, Х.—К., 1930—1932). Однак якщо словники XVI—XVII ст. базуються в основному на матеріалі книжної слов'яноруської мови, то всі інші названі словники охоплюють матеріал староукраїнської мови далеко неповно. Вони фіксують переважно тільки вузько термінологічну лексику, без належних ілюстрацій та посилань на джерела. Крім цього, ці словники побудовані на застарілих наукових і методологічних настановах [2].

Таким чином, українська історична лексикологія знаходиться лише в зародку. Для її розвитку необхідні цілеспрямовані зусилля багатьох дослідників-лексикологів.

Тепер, при відчутній недостачі лексикологічних праць та майже загальній нерозробленості основних питань української історичної лексикології взагалі, будь-які дослідження лексики давніх українських писаних пам'яток, у тому числі і такі, що, як і ця робота, базуються на відносно обмеженому матеріалі, становлять певну цінність для всебічного вивчення історії української мови.

Важливе значення для дослідження української мови періоду формування української народності мають тогочасні ділові документи. Цінність цих пам'яток для мовознавчих праць виявляється, головним чином, в тому, що в них у найбільшій повноті — як це відмічається багатьма вченими [3] — відбита жива народна мова.

Проте на сьогодні різні стильові види староукраїнських ділових документів, особливо XVI—XVII ст., у мовознавчій літературі відомі ще в незначній кількості. Є підстави вважати, що

нима славенороссkая» середини XVII ст. (див. П. Житецкий, Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века, К., 1888). Багато матеріалу (в основному взятого із «Лексикона» П. Беринди) подає російський «Лексиконъ треязычный» Полікарпова (М., 1703).

[1] З них назвемо насамперед праці: И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I—III, СПб., 1893—1912; Г. Е. Кочин, Материалы для терминологического словаря древней России, М.—Л., 1937; Н. Горбачевский, Словарь древнего актового языка северо-западного края и царства польского, Вильна, 1874; В. Ломиковский, Словарь малорусской старины, К., 1894; И. Новицкий, Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка юго-западной России, «Университетские известия» Киевского университета», т. VIII, 1871, та III, 1872; Ф. Пискунов, Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи, изд. II, К., 1882.

[2] Про вказані недоліки названого словника І. І. Срезневського та Історичного словника українського язика Є. Тимченка див., напр., Л. Л. Гумецька, Принципи створення історичного словника української мови, Вид-во АН УРСР, К., 1958, стор. 4—10.

[3] Див. Ф. Є. Ткач, Уваги до документів канцелярії Богдана Хмельницького (1648—1657), «Наукові записки Львівського державного педінституту», т. IV, вип. I, серія філол., Львів, 1955, стор. 5. Там же вказано на праці інших дослідників.

найбільш популярними в історичних дослідженнях з української мови тепер є документи канцелярії Богдана Хмельницького [1] та як наслідок закономірного інтересу до вивчення середньонаддніпрянських говорів, різні види ділових документів, що територіально пов'язані з Полтавщиною та Київщиною [2]. З інших жанрових різновидів староукраїнських писаних пам'яток для дослідження мови використовуються ще літописи XVII—XVIII ст. [3], а також (здебільшого для ілюстрації відповідних мовних явищ) твори полемічної та художньої літератури. Численні і нерідко дуже цінні для вивчення історії української мови інші пам'ятки староукраїнського письменства відомі ще дуже мало, або й зовсім невідомі [4].

До таких маловідомих у мовознавчій літературі пам'яток ділової мови відносяться, зокрема, і численні ділові документи, що належали Львівському Ставропігійському братству [5].

Ближче ознайомлення з цими пам'ятками (за XVI—XVII ст. їх нараховується кількасот рукописних оригіналів і копій) показує, що для дослідження історії української мови вони мають важливе значення.

Львівське Ставропігійське братство, що було засноване при львівській Успенській церкві (звідти його первісна назва «Успенське братство») десь на початку XV ст. [6] і за свої великі заслуги в боротьбі проти засилля католицизму та національного гноблення українського народу польською шляхтою в кінці XVI ст. (1586 р.) одержало від східних православних патріархів статут

---

[1] На матеріалі цієї групи пам'яток за останній період написано вже ряд наукових праць. Крім згаданих вище (Ф. Є. Ткача, У. Я. Єдлінської), можна назвати: І. І. Ковалик, Заперечні речення в листах і універсалах гетьмана Богдана Хмельницького, «Вопросы славянского языкознания», Изд-во Львовского университета, кн. 4, 1955.

[2] З матеріалів деяких із цих пам'яток написані, наприклад, названа вище праця О. М. Маштабей, стаття С. П. Самійленка «До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст., зб. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», Вид-во АН УРСР, К., 1954, та ін.

[3] Див., напр., згадані вище праці С. П. Бевзенка, І. І. Слинька, названу статтю Л. І. Батюк, її ж, Із спостережень над фразеологією літопису Самовидця, «Наукові записки Дрогобицького державного педінституту ім. І. Франка», вип. IV, Дрогобич, 1959.

[4] Великою перешкодою на шляху вивчення мови багатьох маловідомих староукраїнських писаних пам'яток є те, що вони досі ще не опубліковані, а якщо деякі з них і видані, то переважно у різних дореволюційних виданнях, які на сьогодні стали вже бібліографічною рідкістю. Крім того, не всі старі видання пам'яток придатні для мовознавчих досліджень. Це можна бачити і на прикладі наявних публікацій деяких ділових документів Львівського Ставропігійського братства, що буде проілюстровано далі.

[5] Тепер ці пам'ятки зберігаються у Львівському центральному державному історичному архіві (див. фонд № 129, описи 1—4).

[6] Див. вступну статтю А. Криловського в «Архиве юго-западной России», т. XI, ч. I, К., 1904, стор. 1; див. також Я. Головацкий, Начало и действие Львовского Ставропигийского братства по историческо-литературному отношению, Львов, 1860, стор. 3.

з правом так званої ставропігії (звідти його назва «Ставропігійське»), відіграло «значну прогресивну роль у розвитку національно-визвольного руху» [1]. Воно було великим культурно-освітнім осередком на Україні, з якого вийшли такі відомі діячі культури і науки, як Іван (Іов) Борецький, Лаврентій Зизаній, Захарія Копистенський, Юрій Рогатинець, Памва Беринда та ін. З Львівським Ставропігійським братством була тісно пов'язана діяльність знаменитого російського першодрукаря Івана Федорова, а тим самим і поширення на Україні друкарської справи. У період посилення наступу польської шляхти й католицької церкви на українські міста, зокрема після так званого Берестейського собору (1596 р.), або, за влучним висловом Я. Галана, «собору нечестивих» [2], на якому з-за продажності «гайдуків в єпископських рясах» [3] «унія була спечена» і «православні фактично опинились поза законом» [4], діяльність цього братства особливо посилюється. Серед інших церковних братств на Україні воно стає провідним і набирає значення могутнього центру об'єднання політичних і культурних сил для боротьби проти гніту магнатсько-шляхетської Польщі та реакційної польсько-католицької культури. Цим самим Львівське Ставропігійське братство внесло свій певний вклад у справу підготовки визвольної війни українського народу в 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією.

Різні сторони діяльності Львівського Ставропігійського братства відбиті в його багатьох писаних пам'ятках, що збереглися до наших днів [5].

Для дослідження історії української мови ці пам'ятки цінні, головним чином, тим, що, незважаючи на наявність у їх текстах властивих для староукраїнської актової мови в цілому стереотипних канцелярських зворотів і штампів, часто без потреби вжитих полонізмів, латинізмів та старослов'янізмів, у них досить яскраво відбита жива народна українська мова, відбиті ті мовні процеси, які передували складанню української національної мови. Оскільки переважна більшість із указаних пам'яток належить перу писарів, які були або корінними львів'янами, або походили з інших західноукраїнських місцевостей, є можливість простежити місцеву відмінність староукраїнської актової мови,

---

[1] Історія Львова. Короткий нарис, Вид-во Львівського університету, 1956, стор. 30.

[2] Ярослав Галан, Твори, т. II, К., 1953, стор. 160.

[3] Там же, стор. 300.

[4] Там же, стор. 297.

[5] Більш-менш докладний опис писаних пам'яток Львівського Ставропігійського братства подав І. С. Свенціцький у праці «Опись музея Ставропигийского института во Львове» (Львів, 1908). Див. також: Е. И. Калужняцкий, Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и музеях львовских, «Труды III археологического съезда», т. II, стор. 213—321, та I. Szaraniewicz, Ruskie muzeum instytutu Stauropigijskiego we Lwowie, Lwów, 1937.

а також вивчати деякі питання історії західноукраїнських територіальних діалектів.

Для дослідження лексики у цій праці використано групу ділових документів Львівського Ставропігійського братства 1591—1620 рр.

В історії українського народу, його культури і мови це один з найвидатніших періодів. Народний гнів проти гнобителів вилився у хвилю селянсько-козацьких повстань, що знаменували собою переддень народно-визвольної війни 1648—1654 рр. Разом з тим це був період бурхливого розвитку української культури і науки, період, у який з'являється ряд видатних полемічних і літературно-художніх творів, на весь голос звучить гнівне викривальне слово палкого народного патріота Івана Вишенського, розвивається друкарство, організуються школи з ширшою програмою, виходять з друку такі відомі посібники з мови, як львівський «Адельфотес», «Науки ку чтению и разуменю писма словенского...» та «Лексис...» Л. Зизанія, знаменита «Граматїка...» М. Смотрицького, а за ними, у 1627 р., — відомий «Лексиконъ славенороссκій...» П. Беринди. Усі ці дуже важливі в історії українського народу події, звичайно, в тій або іншій мірі позначилися і на розвитку української мови, тому мовознавчі дослідження пам'яток того періоду становлять певний інтерес.

Виходячи з конкретних завдань історичної лексикології, у цій роботі, крім історико-семасіологічного опису лексики досліджуваних документів, автор робить спробу розкрити стан словникового багатства староукраїнської актової мови в межах найвиразніше представлених у документах лексико-семантичних груп; у міру можливості, показати історичну перспективу досліджуваної лексики у писемності попередніх і пізніших періодів та сучасній українській мові; простежити, у якій мірі в аналізованих документах відбита лексика тогочасної розмовної української мови; дослідити (але не в плані суто етимологічному) склад лексики досліджуваних пам'яток за походженням; указати на роль, характер та питому вагу лексичних запозичень з інших мов [1]. Як уже вказано вище, праця присвячена дослідженню лише найважливіших і найвиразніше представлених у документах лексико-семантичних груп. Отже, деякі розряди слів (напр., назви чисел, слова-займенники, службові слова тощо) тут не розглядаються.

[1] З метою уникнення повторень аналіз лексики за походженням робиться паралельно з семасіологічним аналізом у межах окремих лексико-семантичних груп і в окрему частину не виділяється.

Розділ І

ЗАГАЛЬНА ПАЛЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОСЛІДЖУВАНИХ ПАМ'ЯТОК

Для дослідження лексики української актової мови кінця XVI — початку XVII ст. використано такі ділові документи Львівського Ставропігійського братства (далі скорочено ЛСБ): І. Договір між ЛСБ і мулярським майстром Павлом Римлянином про будівництво Успенської церкви (датований 2 березня 1591 р.); II. Список видатків ЛСБ на ремонт церкви за 1592—1612 рр.; III. Книгу видатків ЛСБ на потреби монастиря і госпіталя за 1594—1595 рр.; IV. Договір між ЛСБ і мулярським майстром Войтіхом Капіносом про будівництво Успенської церкви (датований 7 жовтня 1597 р.); V. Договір між ЛСБ і мулярським майстром Амвросієм про будівництво Успенської церкви (датований 14 вересня 1598 р.); VI. Книгу протоколів братських зборів («Електовий реєстр») за 1599—1650 рр.; VII. Реєстр прибутків і видатків ЛСБ за 1605—1607 рр.; VIII. Інструкцію для делегатів ЛСБ до польського короля (датована 2 січня 1609 р.); IX. Пергаментну копію грамоти Антіохійського патріарха Йоакима, дану на затвердження статуту ЛСБ (датована 25 березня 1609 р.); X. Книгу прибутків і видатків ЛСБ за 1612—1616 рр.[1]

Зовнішній вигляд пам'яток та стан збереження

Усі досліджувані пам'ятки, за винятком документа IX, писані на папері. На сьогодні вони збереглися досить добре, хоч, звичайно, на кожну з них час наклав свій виразний відпечаток.

Документ І написаний на одній сторінці листка паперу формату 24 × 34 *см*. Зліва на полях (6 *см*) пороблені вирізки — несиметричні зубці у вигляді гострих і тупих кутів різної вели-

[1] Список досліджуваних документів подається в хронологічному порядку і згідно з архівними формулюваннями їх назв.

При посиланні на названі пам'ятки замість їх повних назв будуть указуватись відповідно до цього списку римські цифри.

чини. Подібні вирізки не тільки з лівої сторони, але й знизу, мають також однотипні з даним документом пам'ятки IV і V. Про призначення цих вирізок судити важко. Посередині листка виразно помітний схожий на китицю квітів водний знак. На нижній частині документа, під текстом, дві печатки: зліва овальної форми печатка ЛСБ із зображенням на ній картини «Успеня богородиці», витисненої, як тоді було прийнято, відповідним клеймом на клаптику паперу, вдавленому у воскову масу зеленого кольору. В овалі печатки помітний напис: *«Братство львовское храма успения»* [1]. Справа знаходиться зроблена в аналогічний спосіб невеличка кругла печатка майстра Павла Римлянина із зображенням на ній його герба (щит і над ним букви-ініціали майстра «P. R.»). Невеличкий розмір печатки наводить на думку, що форма її була вигравірувана на персні. На зворотній сторінці документа напис: «И(н)те(р)циза постановеня мурования ц҃ркве з муляромъ», а під ним аналогічний запис польською мовою, зроблений, як свідчить орфографія, почерк і чорнило, десь у XIX ст.

Документ II складається з одного складеного удвоє аркуша паперу формату 41,6×67 *см* та одного відокремленого листка формату 20,8×33,5 *см*. Пам'ятка містить у собі три різні за змістом і жанрами документи. На відокремленому листку в накресленій чорним чорнилом прямокутній рамці є напис: *«Сія книга бра(т)ства храма Успенія прс҃тыя богородица мл҃(с)тинѣ ради»*. Нижче міститься заклик до віруючих з проханням подавати милостиню, ще нижче помітний слід від воскової печатки, а під ним напис-штамп: *«Вси купно бра(т)ство о хр҃тѣ храма Успенія пр҃(с)тыя вл҃(д)чца нашея бц҃а гражане львовскїе»*. Зворотна сторінка цього листка чиста. На другому і третьому листках теж накреслені рамки. Очевидно, ці листки разом з першим (титульним) були вирвані з одного зшитка, що призначався для запису прибутків від милостині і пізніше були використані для інших потреб. Так, на другому листку і першій сторінці третього листка поміщено текст акту, складеного двома членами братства, Андрієм Дмитровичем Більдаговичем та Миколою Добрянським, з приводу негідного вчинку шинкаря Федька у братській церкві. Датований цей акт 16 лютого 1612 р. На зворотній сторінці третього листка міститься список витрат на ре-

[1] Тут і далі при посиланні на досліджувані документи зберігаються лише основні графічні і правописні особливості рукописів. Уживані за традицією букви ε, ξ, ω, *s*, ѕ, ѱ, ѧ, ꙗ замінюються сучасними **е, кс, о, з, у, пс, я**. Діакритичні знаки, за винятком «титла» і «кавики» над **и**, не зберігаються. Винесені над рядок букви беруться в круглі дужки і ставляться у рядок. Від оригіналів відходимо також при написанні слів разом і окремо, при вживанні великих букв та розставленні розділових знаків.

монт церкви після пожежі, датований 15 серпня 1611 р. Таким чином, у пам'ятці II слід розрізнювати три зовсім відмінні один від одного документи [1].

Документ III має вигляд книжечки, у якій 5 листків паперу формату 21,5×35,5 *см* складено вдвоє уздовж і зшито льняною ниткою. Один листок (третій) вставлено у зшиток окремо. Отже, в книжечці нараховується 11 листків. Обгорток немає. Всі листки знизу майже до половини вкриті плямами від якоїсь рідини, яка, однак, не пошкодила тексту. Верхні і нижні краї документа зітліли від довголітнього зберігання і в деяких місцях у зв'язку з цим трапляються пошкодження тексту [2]. На кількох листках книжечки помітні щитоподібні водні знаки. Листки 10, 11 та зворотна сторінка листка 9 чисті. Документ писаний різними чорнилами, але одним почерком, хоч не завжди з однаковою старанністю. Це свідчить про те, що записи велися у різний час.

Документ IV зовнішнім виглядом схожий на документ I. Текст писаний на одній сторінці листка формату 23,5×32,3 *см*. З лівої сторони листка є несиметричні вирізки. Внизу під текстом і підписами збереглися дві печатки, як і в документі I. Печатка ЛСБ овальної форми, із зображенням дзвіниці Успенської церкви та написом в овалі «*Мещанє церквє братств (!) львовского*». Печатка майстра Войтіха Капіноса подібна до печатки Павла Римлянина в документі I: невеличке коло із щитоподібним зображенням, над яким виведені ініціали майстра — «W. K.».

Документ V. Зовнішній вигляд його мало чим відрізняється від документів I та IV. Формат паперу 23,8×34,5 *см*. У цьому документі є аж три підписи і три печатки: братська, Войтіха Капіноса та майстра Амвросія [3]. Перші дві печатки такі ж самі, як і в документі IV. Печатка майстра Амвросія, як і двох попередніх майстрів, витиснена за допомогою спеціально зробленого на персні клейма, теж має щитоподібне зображення, над яким виведені ініціали її власника — «A. S.».

Документ VI становить собою книгу, що складається із 44-х складених удвоє аркушів паперу формату 40×60,4 *см*, зшитих попарно льняною ниткою і оправлених у грубі паперові обгортки. Один листок (за архівною пагінацією № 10) вставле-

---

[1] З огляду на те, що пам'ятка II в архівному описі подана під назвою «Список видатків на ремонт церкви», що, як видно, не зовсім відповідає дійсності, у нашому списку використаних документів не допускається відхилення від архівного опису, але при посиланнях на ці документи окремо вказується рік їх написання.

[2] При посиланнях реставровані пошкоджені частини тексту беруться в квадратні дужки.

[3] У документі V зазначається, що майстер Амвросій приєднується до договірних умов, складених між ЛСБ і двома попередніми майстрами, зокрема Войтіхом Капіносом. На цьому документі поставив свій підпис і печатку також В. Капінос, очевидно, як спільник Амвросія.

ний у книгу з якогось іншого документа [1]. Отже, всього у книзі нараховується 99 листків. На багатьох листках помітні водні знаки, що нагадують птаха з розпростертими крилами і чашею замість голови. У книзі поміщені тексти протоколів братських звітно-виборчих зборів, а в ряді випадків також записи іншого характеру. Тут знаходимо неоднакові чорнила, різні почерки та неоднакову старанність записування, трапляються також чисті листки і сторінки. Очевидно, писарі писали протоколи спочатку на чернетці, а потім переписували начисто в книгу. Траплялося, мабуть, що той або інший писар з якихось причин не заносив своєчасно в книгу своїх записів і залишав вільне місце, а оскільки писарі часто мінялися, то й протоколи часто залишалися не записаними. Більш-менш регулярно заповнювалася книга протоколів за період з 1599 по 1618 рр. і потім аж за 30—40-і роки [2]. Всього за період з 1599 по 1618 рр. у книзі нараховується 70 окремих текстів протоколів та інших записів. Початкові тексти до 1612 р. відрізняються від пізніших, особливо кінцевих, старанністю записів, чітким гарним скорописом, додержанням полів та інтервалів між рядками.

Документ VII зовнішнім виглядом схожий на документ III. Чотири листки паперу формату 21,6 × 33 *см* складено удвоє вздовж і зшито льняною ниткою у зшиток. Отже, всього у зшитку 16 сторінок. Відтінки чорнила різні, почерк один, але не всюди однаково старанний, що свідчить про нерегулярність записування. У деяких місцях окремі записи позакреслювані.

Документ VIII складається із зшитих докупи льняною ниткою двох складених удвоє аркушів паперу формату 42×67 *см*, тобто має чотири листки. Текст писаний гарним скорописом темно-бурим чорнилом. На першій сторінці четвертого листка є підписи старших братчиків — Івана Красовського і Андрія Більдаговича та братська печатка (така, як у документах IV і V). Посередині всіх листків наявні темно-жовті плями від якоїсь рідини, однак текст ніде не пошкоджений.

Документ IX. Матеріалом для написання тексту послужив добре виготовлений пергамент (формат 55,8 × 58,2 *см*). Знизу, як це було тоді прийнято, пергамент загнутий до середини на 3,5 *см* у складку, до якої привішували печатку. Печатки, оскільки це копія, у документі IX немає. На пергаменті чимось гострим (мабуть, хараксалом) пороблено лінії, на яких гарним скорописом темно-бурим чорнилом старанно записано текст грамоти. Документ вражає пишністю оформлення. Заголовні слова адресування *«Блгочестїа рачителемъ»* написані без інтервалу

[1] Про це свідчить стара пагінація. Всі сторінки книги позначені арабськими цифрами. Листок № 10 такої позначки не має. Оскільки за часом написання і змістом тексти цього листка відповідають темі дослідження, то в роботі вони використовуються.

[2] З огляду на різний час написання в роботі використовуються тексти тільки за 1599—1618 рр.

великими (2 *см*) прописними літерами, прикрашеними різними зарисовками. Буква **Б**, крім того, розмальована золотом. Ще краще виконані перші букви **Д** та **Б** (остання висотою 5,5 *см* і шириною 3,5 *см*) у словах *Достохва(л)ное та Благоволеніе(м)*, з яких починаються рядки 5 і 9. Крім чорнила, ці букви розмальовані золотом, а буква **Д**, що виступає в гарному орнаменті західноєвропейського зразка [1], ще й зеленою фарбою. Ім'я і титул патріарха (рядок 8) також написані гарними великими уставними, ніби друкованими, буквами. Перші букви імені і титулу патріарха, а також скорочені слова *Іс̃ Хс̃, Гс̃не* (тобто *Ісус Христос, господнє*) писані всюди в грамоті золотом.

Документ X має вигляд книжечки, що складається із шести складених удвоє і зшитих докупи льняною ниткою аркушів паперу формату 40 × 63 *см*. Книжечка оправлена у виготовлену з трохи грубшого паперу обгортку, за якою з обох боків наявні чисті листки темно-коричневого кольору. На цих листках, як і на обгортці, є різні позначення пізнішого походження. На всіх сторінках документа збереглася стара пагінація (цифри арабські). Листки 10, 11, а також зворотна сторінка другого листка чисті. Документ писаний темно-бурим чорнилом, чітким гарним скорописом. На деяких сторінках є зроблені іншим почерком і чорнилом дописки та позначення на полях років латинським словом anno.

Місце і час написання

Встановлення місця й часу написання старовинної пам'ятки для дослідника мови має, як відомо, важливе значення і в разі відсутності необхідних даних вимагає багато зусиль.

Якщо йдеться про досліджувані документи, то встановлення місця і часу їх написання не викликає особливих труднощів. Документи I, IV, V та IX мають прямі вказівки на місце написання в самих текстах, напр.: «Сталося в дому бра(т)скомъ... в мѣстѣ Львовѣ» (документ 1); «Сталося въ дому бра(т)скомъ... во Львовѣ» (документи IV і V); «Писано ве Львовѣ» (документ IX). Зміст і призначення документів II, III, VI, VII, VIII, X, що не мають таких вказівок, указують на те, що місцем їх написання був Львів. Адже, зрозуміло, реєстри прибутків і видатків ЛСБ, протоколи зборів, інструкція послам до короля не могли бути написані у якомусь іншому місті, крім Львова.

Щодо часу написання, то в більшості наших пам'яток маємо позначення дат, переважно з зазначенням року, місяця і дня. Пор. у документі I: «Року бж̃его ≠ афчї, м(с̃)ца марта, в-го дня»; в документі IV: «Року бж̃ия ≠ афчз, м(с̃)ца октовря з̃ дня»;

[1] Про західноєвропейський орнамент див., напр., А. И. Соболевский, Славяно-русская палеография, изд. II, СПб., 1908, стор. 68—69.

в документі V: «Року бжия ≠ афчи, м(с)ца поеврия з дня»; в кодументі VIII: «Пн(с) дня в гс(п)ва(р), року ≠ ахѲ»; в документі IX: «Писано ве Львовъ, ма(р)та ке, ро(к) ≠ ахѲ». Аналогічне датування зустрічаємо в усіх протокольних записах документа VI. Дати у цих документах стоять або зверху над текстом (документи I, II, IV, V, VI), або внизу під текстом (документи VIII, IX). Вони писані тим же чорнилом і почерком, що й тексти, отже, з приводу їх достовірності не може бути жодних сумнівів. Щодо документів III, VII та X, то на час їх написання вказують дати, які трапляються зверху над реєстрами прибутків чи видатків за окремі роки (документи VII, X), або в текстах деяких записів (документ III).

Авторство пам'яток

Жодних відомостей про те, хто писав той чи інший документ, у текстах самих пам'яток не знаходимо. Проте деякі дані для припущень чи здогадів можна знайти в історичній літературі про ЛСБ, що базується на матеріалі великої кількості різних джерел, у яких відбиті різні сторони діяльності цього братства.

Як видно з порівняння почерків, більшість протоколів документа VI та усі інші досліджувані пам'ятки належать перу різних осіб. Ніхто сторонній (не член братства) не міг писати жодного з досліджуваних документів, бо згідно із статутом братства всякі братські справи зберігалися у суворій таємниці і не повинні були, під загрозою великого покарання, виноситися, як сказано у статуті, «далей о(т) порога братского дому» [1]. Отже, з цього можна зробити висновок, що досліджувані документи були написані окремими членами братства, а, треба сказати, усі вони як на свій час були людьми добре освіченими. Найбільш ймовірно, що усякі документи, пов'язані з різними сторонами діяльності ЛСБ, належать перу братського активу, вірніше старших братчиків, які безпосередньо керували усіма справами братства.

Можна назвати ряд братчиків, які у досліджуваний період були в братстві на керівних постах, але при відсутності відповідних даних приписувати тому чи іншому з них авторство якоїсь з аналізованих пам'яток немає підстав. Крім того, для нас важливе не ім'я і прізвище писаря, а з якого діалектного середовища він походив.

Як показує аналіз списків членів братства того періоду, вміщених у документі VI, та свідчення істориків, що досліджували діяльність братства вказаного періоду [2], майже усі члени

[1] Див. документ IX, 34 рядок згори.

[2] Див., напр., Ф. Срібний, Студії над організацією Львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст., розділ «Матеріальні відносини братчиків», ЗНТШ, тт. CXI і CXII, Львів, 1912.

ЛСБ були корінними львов'янами або вихідцями з різних інших місцевостей східної Галичини.

Так, наприклад, з найвидатніших членів ЛСБ кінця XVI — початку XVII ст. Іван Красовський (його прізвище вказує на походження із села Красова біля Львова) та Іван Бабич з прадіда були осілені у Львові; Хома, зять Бабича, походив з Косова (тепер Станіславська обл.); Прокіп Більдага був родом з Белза [1]. Місця, з яких походили інші братчики, можна визначити за їх прізвищами чи прізвиськами. Брати Юрій та Іван Рогатинці були вихідцями із Рогатина (Станіславська обл.), Василь Ярославський походив з Ярослава, Василь Городецький — з Городка (біля Львова), Василь Дрогобицький — з Дрогобича, Микола Добрянський — з Добрян (біля Львова). З південної Волині (Луцька) походив Семен Луцький. Правда, крім українців, у складі ЛСБ у той період був один росіянин, про що свідчить його прізвисько Олексій з Великих Лук, та кілька греків [2]. Однак ці члени братства, якщо й могли писати братські документи, то в усякому разі тою актовою мовою, з західноукраїнськими діалектними рисами, яку вони засвоїли, проживаючи у Львові, від місцевих українців.

Таким чином, є всі підстави вважати, що досліджувані пам'ятки написані представниками західноукраїнських говорів. Це підтверджується також мовним аналізом пам'яток.

Найважливіші особливості графіки

Графіка досліджуваних документів нічим істотним не відрізняється від графіки інших тогочасних рукописних пам'яток староукраїнської актової мови і в тій чи іншій мірі досить яскраво відбиває найхарактерніші особливості староукраїнської графіки в цілому. Зупинимося на головніших.

Особливості вживання букв, що передають голосні звуки

Позначення звука **а**. Звук **а** позначається в документах трьома буквами: **а**, **ѧ** та **ѫ**. Буква **а** вживається, як правило, після твердих приголосних, напр.: *дати, замсованого, гладкого* (I); *камень, братства, тесаный* (IV); *марта, вапна* (V) — та на початку слова, якщо вона не означає звукосполучення **йа**, напр.: *Андрей, Алексей* (VI, 1604, 8, 1) [3], *Адамъ* (X, 8, 2).

---

[1] Див. Ф. Срібний, назв. праця, ЗНТШ, т. CXI, стор. 5—14.

[2] Докладніше про членський склад ЛСБ див. Ф. Срібний, назв. праця, розділ «Матеріальні відносини братчиків».

[3] Тут і далі при посиланні на документ VI, а також документ II арабськими цифрами подається: першою — рік написання цитованого тексту, другою — номер листка, третьою — сторінка листка. При посиланнях на документи III, VII, VIII, X арабськими цифрами позначається номер листка та його сторінка. При посиланні на документ IX арабською цифрою вказується на рядок (від верху). При посиланнях на документи I, IV, V, писані на одній сторінці листка невеликого формату, на номер листка і його сторінку не вказується.

При вживанні букви ѧ та ѫ писарі не керуються жодними правилами. Ці дві букви вживаються в основному в одних і тих же позиціях. Вони виступають після м'яких приголосних, вказуючи на їх м'якість, і паралельно використовуються писарями для означення звукосполучення **йа (й + а)**. Вибір тої або іншої з цих букв для означення 'а та **йа** довільний. Він цілком залежав від індивідуальної манери писаря чи школи письма. Пор., напр., такі написання: *дня* (IV) і *дняѧ* (II, 1611, 3, 2), у документі IX (31): *двоѧко* і поряд *троѭко*.

Важливо також відзначити, що не всі писарі вживають паралельно ці дві букви. Так, наприклад, у документах V, VII та тексті від 1612 р. документа II буква ѧ не зустрічається. Зате в документі X писар уживає майже виключно букву ѧ. Буква ѫ трапляється у цьому документі лише на початку слова.

З інших особливостей позначення на письмі звука **а** треба вказати на численні випадки вживання у документі IX, зрідка також у документах VI та X, для передачі звукосполучення **йа** в позиції після **і** букви **а**, напр.: *патріаршего успенїа* (IX, 3), *нароженїа* (IX, 11), *патріархъ* (IX, 3); *Захаріаша* (X, 4, 2), *патриарха* (VI, 1601, 4, 1) і под. Ця графічна особливість у тогочасних східнослов'янських документах передалася в спадок від попередніх століть як наслідок впливу середньоболгарської графіки.

Позначення звука **е**. Звук **е** в наших документах графічно позначається двома буквами: ε (епсилон) та є. Ці букви, подібно як і ѧ та ѫ, вживаються писарями без будь-якої послідовності та диференціації у значенні. У текстах документів вони можуть означати передньо-середнє **е**, виступати після м'яких приголосних (як сучасне **є**), а також передавати звукосполучення **йе** (**й** + **е**), напр.: *певное*, *межи*, *тесаня*, *если*, *свое*, *едино* (1), *перєкупки* (VII, 1, 1), *ремєслъ*, *ведле* (VIII, 1, 1) та ряд ін. Нерідко навіть у написанні одного і того ж слова писар у одному випадку вживає ε, а в іншому — є, напр.: *аще* (IX, 14) і *аще* (IX, 15), *далемъ* і поряд *далємъ* (III, 1, 1). Однак слід зауважити, що ці два графічні знаки не вживаються паралельно усіма писарями. Наприклад, у документах I, II та деяких протоколах документа VI зустрічається тільки буква ε, якій надається абсолютна перевага також у документі X. Таким чином, вживання цих двох букв залежало від особистого уподобання писарів, викликаного певною школою письма [1].

Позначення звука **і**. На означення звука **і** писарі вживають теж кілька букв, а саме: **ѣ**, **и** та десятеричне **ї** (рідше **і**). Буква **ѣ** досить послідовно виступає на місці етимологічного **ѣ**, а також в інших позиціях, зокрема замість секундарного **і**. Буква **и**, що одночасно вживається і на означення передньо-серед-

[1] Це явище відмічається і в інших староукраїнських пам'ятках. Див., напр., Ф. Є. Ткач, Уваги до документів канцелярії Б. Хмельницького (1648—1657 рр.), стор. 12.

нього **и**, в значенні **і** завжди регулярно виступає лише на початку слова та в переважній більшості випадків у закінченнях **-иє**. Десятеричне **ї (і)** вживається рідко і не всіма писарями. Написання з цими буквами зустрічаються найчастіше у документах IX та X, зрідка також у деяких протоколах документа VI та тексті від 1592 р. документа II у позиції перед голосними та «йотою», напр.: *патрїархъ* (IX, 7), *братїе* (IX, 6), *братіамъ* (IX, 2), *Лукїанъ* (X, 2,2), *протестаціею* (X, 8, 1), *интромѣсію* (X, 8, 2), *Касїяновая, Евстафїевая* (VI, 1613, 21, 1), *Великіа Антиохіа* (IX, 7), *львовскїе* (II, 1592, 1, 1) тощо. Буква **і** може вживатися також і на початку слова, зокрема, у написаннях власних імен, як, напр., **І**оанъ (VI, 1604, 8, 1), **І**оакимъ (IX, 8), **І**еремій (IX, 7) тощо. Випадки написань з **і** типу *Іеремій, кніги* (IX, 30) спорадичні. Вживання десятеричного **ї (і)** є наслідком впливу середньоболгарської графіки [1].

Тут необхідно відмітити, що в аналізованих документах досить яскраво відбите характерне для староукраїнських писаних пам'яток взагалі явище сплутування на письмі букв **ѣ** з **е**, а також **ѣ** з **и** і навпаки. Таке змішування букв, хоч і не в однаковій мірі, має місце в усіх аналізованих пам'ятках. Цікаво, що коливання **ѣ—е**, **ѣ—и** зустрічається у ряді випадків навіть там, де **ѣ** повинен бути вжитий у слові згідно з вимогою слов'янського правопису.

Деяке уявлення про згадане сплутування букв у наших документах можуть дати такі приклади: а) змішування **ѣ** з **е**: *завѣски* (III, 8, 1) і паралельно *завеси* (III, 1, 1); *сѣдлара* і тут же поряд *седлара* (VI, 1612, 20, 1); *завѣдованя* (VI, 1608, 11, 2) і *заведовали* (VI, 1616, 24, 1); *сѣножать* (X, 1, 1) і *сеножати* (VI, 1616, 24, 2); *обѣцался* (VI, 1600, 10, 1) і *обецаючись* (VI, 1600, 10, 2), *обецати* (VIII, 3, 2) та ін.; б) змішування **е** з **ѣ**: *семъ* (III, 1, 1) і *сѣмъ* (III, 7, 1); *шєсть* (III, 1, 1) і *шѣсть* (III, 7, 2) і под.; в) змішування **ѣ** з **и** (тобто **і**): *до пивницѣ* (II, 1612, 2, 2) і *с пивници*; *Бѣлдаговичъ* (VI, 1608, 11, 1) і *Билдаговичъ* (VI, 1612, 15, 1) і под.; г) змішування **и (і)** з **ѣ**: *гроши* (III, 1, 2) і поряд *грошѣ* (III, 4, 2); *ключи* (VI, 1616, 23, 2) і *ключѣ* (VI, 1612, 19, 2); *квитовали* (VI, 1605, 9, 2) і *квѣтовали* (VI, 1612, 17, 2); о(т) *минути* (III, 7, 1) і *мѣнуту* (X, 5, 1) і ін. Ми навели приклади коливання **ѣ—е** та **ѣ—и** і навпаки у написаннях одного й того ж слова або його похідних. Значно більше можна навести прикладів сплутування цих букв у словах, які в документах зустрічаються тільки в поодиноких випадках.

Слід відмітити, що розглянуте явище сплутування писарями вказаних букв має місце уже в пам'ятках XIV—XV ст. [2] Що ж

[1] Див., напр., П. Я. Черных, Язык уложения 1649 года, М., 1953, стор. 148.

[2] Див., напр., Л. А. Булаховський, назв. праця, стор. 39; В. Ярошенко, Українська мова в молдавських грамотах. Збірник комісії для дослідження української мови, т. I, К., 1931, стор. 277—278.

до пам'яток пізніших століть, то в них це явище було загальнопоширене [1].

Причини відміченого сплутування букв у давніх українських пам'ятках треба пояснювати, головним чином, невідповідністю традиційного правопису вимогам звукової системи тодішньої живої розмовної української мови. Буква **ѣ**, яка у староруських писаних пам'ятках мала, очевидно, ще самостійне значення (означала відповідний звук старорускої мови), на українському мовному ґрунті своє самостійне значення втратила, бо звук, якій вона раніше означала, в українській мові, зокрема в її південно-східних та південно-західних говорах, рефлексувався в **і**. Отже, в староукраїнських писаних пам'ятках ця буква вживалася вже лише за книжною традицією. Зрозуміло, що писарі під впливом живої розмовної мови дуже часто замість традиційного написання з **ѣ** вживали букву **и**, що на письмі, крім передньо-середнього **и**, передавала також звук **і**. Що ж до більш численних, ніж коливання **ѣ—и**, випадків сплутування **ѣ** з **е**, то в цьому відношенні досить переконливою, на наш погляд, є думка П. Житецького (якої додержуються й інші дослідники [2]) про те, що це явище теж є наслідком впливу книжної традиції та живої народної мови [3].

Позначення звука **и**. На означення звука **и** в досліджуваних документах паралельно вживаються дві букви: **и** та **ы**. Вживання букви **и** для означення двох різних голосних звуків (**і** та передньо-середнього **и**), а також використання для означення **и** традиційної букви **ы** також слід пояснювати невідповідністю традиційного правопису фонетичній системі розмовної української мови. У староруській мові, як відомо, букви **и** та **ы** означали два різні голосні звуки. В українській мові, внаслідок відповідних фонетичних змін, на базі цих двох звуків виник якісно зовсім новий звук — передньо-середнє **и**. Оскільки у традиційній графіці, якою у той період продовжували користуватися всі три братні східнослов'янські народи, для позначення цього звука не було відповідної букви, то, зрозуміло, писарі передають його буквою **и** або **ы**, намагаючись при цьому дотримуватись традиційного правопису цих букв. У зв'язку з тим, що писарі досліджуваних документів, як видно, мали добру книжну підготовку, то традиційні написання букв **и** та **ы** вони зберігають досить послідовно. Однак, якщо йдеться про точність, навіть у найбільш послідовних писарів зустрічаються випадки відхилень від

---

[1] Див. П. Житецкий, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII—XVIII вв., К., 1889, стор. 80—82; В. Шимановский, Очерки по истории русских наречий. Черты малорусского наречия в XVI—XVII вв., Варшава, 1893, стор. 26—29.

[2] Див., Ф. Є. Ткач, Уваги до документів канцелярії Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.), стор. 14—15.

[3] Див. П. Житецкий, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII—XVIII вв., стор. 80.

традиційної норми. Так, писарі у ряді випадків вживають букву **и** там, де за вимогою традиційного правопису повинна б стояти буква **ы**, напр., у документі IV знаходимо написання у родовому відмінку: *роботи*, *мови*. Відхилення від норми трапляються також і в інших випадках, де в позиції після твердих приголосних замість **ы** стоїть буква **и**, напр.: *били* у значенні «були» (VI, 1612, 17, 2), *вибирати* (VI, 1612, 18, 1), *синъ* (X, 3, 2), *винялъ* (X, 3, 2), *лати* (III, 7, 2) і ін. Трапляються випадки, коли, навпаки, замість **и** вживається **ы**, причому ці випадки значно частіші від змішування **ы** з **и**, напр.: *выбырати* (IX, 25), *солоныны* (III, 5, 2) тощо. Особливо часто сплутування **и** з **ы** трапляється у словах іншомовного походження, напр.: *рурмыстрови* (III, 7, 1), *рыновъ* (там же), *прывилеямъ* (VI, 1616, 23, 2) і ін.

Позначення звука **о**. Звук **о** в документах позначається буквами **о** та ѡ, що в однаковій мірі вживаються усіма писарями. Буква ѡ, як правило, зустрічається: а) на початку слова: *ѡбсиланємъ* (VI, 1599, 1, 1), *ѡсобы* (VI, 1600, 3, 1), *ѡболоны* (X, 2, 2) і под.; б) після голосних: *леѡполите* (VI, 1602, 6, 1), *Геѡргию* (VI, 1611, 14, 1), *неѡмилномъ* (VIII, 3, 2), *Феѡдоръ* (VI, 1616, 25, 1) та ін.; в) всюди у групі **от**, де **о** і **т** при написанні становлять лігатуру, та при передачі прийменника **о**: ѡ^{т} *даємъ* (VI, 1602, 6, 1), ѡ^{т} *ступника* (VII, 2, 1), ѡ^{т} *Анны* (X, 1, 1), ѡ *процесияхъ* (VIII, 1, 2). Як виняток, маємо написання *кѡторыхъ* (VI, 1612, 5, 1). В усіх інших випадках вживається тільки буква **о**.

Позначення звука **у**. Звук **у** позначається в документах теж двома буквами — **у** та лігатурним 8 без будь-якої диференціації у їх вживанні. Щодо кількісної переваги, то найбільш уживаною з них є буква 8. Використовуючи ці дві букви, писарі ніколи не додержуються якихось правил і часто навіть при написанні одного й того ж слова пишуть у одному випадку 8, в іншому — **у**, напр.: *чинш***у** і паралельно *чинш*8 (VII, 1, 1), *р***у***ские* і паралельно *р*8*ском*8 (VIII, 1, 1) і ін.

На означення звука **у** після м'яких приголосних, а також на означення звукосполучення **йу**, як і тепер, використовується буква **ю**, напр.: *высокост***ю** (I), *слюсарови* (III, 1, 1), *ключѣ* (VI, 1600, 2, 1), *засѣдан***ю** (VIII, 2, 1), *Андре***ю** (X, 2, 1) і под.

Вживання букв **ь** та **ъ**. Букву **ь** писарі вживають рідко. Вона зустрічається в окремих випадках після м'яких приголосних у кінці слів і у кількох випадках у цій же позиції також у середині слів, напр.: *казн***ь** (VI, 1601, 5, 1), *шест***ь** (IX, 24), *альбо, фортельми* (VIII, 3, 2).

Буква **ъ** вживається досить часто. Вона послідовно виступає після твердих приголосних у кінці слів, причому в ряді випадків навіть після кінцевих приголосних, винесених над рядок. Після твердих приголосних буква **ъ** вживається також і в середині слів. Однак таке вживання **ъ** дуже непослідовне

і не всіма писарями практикується. Найчастіше **ъ** у кінці складів після твердих приголосних уживає писар текстів, поміщених на листках 26—28 документа VI, напр.: *схадзъки, брацъкого, складъку, упадъку* і под.

Характерно, що після прийменників **в, з, с,** навіть коли вони на письмі не з'єднані з наступними словами, дуже часто **ъ** не ставиться, напр.: *в дому* (I), *з зухвалства* (VI, 1601, 5, 1), *с притворного* (VII, 2, 1) і ін.

Букви **ь** і **ъ** у наших документах не позначають жодних звуків і вживаються лише за традицією. Впливом традиційного правопису треба пояснювати також написання **ъ** у слові *дръжати* в значенні «держати» (IX, 22), що є наслідком сплутання **ъ з ь.**

Особливості вживання букв, що передають приголосні звуки

Переважна більшість букв, що вживаються для позначення приголосних звуків, пояснень не вимагає. Зупинимося лише на особливостях вживання літер, що не збереглися в сучасному українському алфавіті, а саме **s** («зело»), **ξ**(«ксі»), **ѱ** («псі»).

Буква «зело» у досліджуваних документах уживається паралельно з буквою «земля» **(з)** на означення звука **з.** Ця архаїчна буква зустрічається дуже рідко. У документах I, II, III, IV, V, більшості текстів пам'ятки VI та документах VII і VIII вона вживається лише для позначення цифри шість (s̃) та подекуди у написаннях слова *пѣнязи.* У документах IX і X ця буква виступає частіше. Здебільшого вона вживається перед голосними переднього ряду **(и, ѣ),** напр.: *сознданію* (IX, 5), *пѣнязи* (IX, 39), *мнози* (IX, 19), *Билдазѣ* (X, 1, 1), та у написаннях слова **sѧть** (X, 5, 2). У документі X «зело» може виступати і в інших позиціях, напр.: *позвы* (X, 5, 2), хоч паралельно з ним також *позвы* (X, 8, 1), *звузя* (X, 7, 1), але паралельно теж *звуздя* (X, 7, 1).

Буква «ксі» вживається тільки у написаннях власних назв *Алеξей, Алеξ андръ* та слова *еξархъ,* а буква «псі» у написанні слів *ѱалтирки* (VI, 1611, 14, 2) і *ѱалмѣхъ* (IX, 52).

Тут треба також відзначити, що, як і в інших староукраїнських писаних пам'ятках, у досліджуваних документах для позначення задньоязичного проривного звука **g** вживається буквосполучення **кг,** напр.: **кг***ды* (I), *ва***кг***овала* (V), **кг***рунту* (VII, 4, 2), **кг***рышпанъ* (X, 2, 2) та ін. Тільки в кількох випадках звук **g** передається також грецькою буквою «гамма» (8): *8валченя* (II, 1612, 2, 2), *8валтъ* (X, 4, 2), *Лан8ишъ* (X, 2, 2) [1]. Тільки в єдиному випадку в документі II (1612, 3, 1) знаходимо написання *зквалценя,* можливо, помилкове, замість *зкгвалценя.*

---

[1] При посиланнях «гамма» заміщується буквосполученням **кг.**

Способи скорочення слів

У досліджуваних документах писарі користуються кількома способами скорочення слів, а саме: а) скороченням за допомогою «титла» (або «прикриття») без винесення букв над рядок; б) скороченням за допомогою «словотитла», тобто винесення у скорочених написаннях над рядок букви с з «прикриттям»; в) скороченням за допомогою винесення над рядок букв, що означають приголосні звуки, без «прикриття», рідше також з «прикриттям» та г) скороченням за допомогою неповних написань слів без «титла».

Скорочення за допомогою «титла» і «словотитла» зустрічаються рідко і при тому переважно у словах певного типу, зокрема у словах церковного характеру та титулах *пан, пані, господин,* напр.: *Хͫу бͫу* (тобто *Христу богу* — VIII, 1, 2), *сͫти(х) бгоносни(х) о(т)цъ* (I), *І(с) Х(с)* (IX, 50), *хвͫьи црͫкви* (IX, 9), *сщенникови* (VI, 1611, 14, 1), *ап(с)лъ* (IX, 46), *пр(с)но дѣвы* (I), *воскр(с)ния* (VI, 1604, 8, 2), *бл(с)внїе* (тобто *благословенїе* — IX, 55) тощо[1]; *пнъ Василий* (VI, 1611, 13, 1), *пни Лукашевая* (II, 1611, 3, 2), *г(с)днъ о(ц)* (VI, 1602, 6, 1). Зустрічається цей вид скорочень і в інших словах, напр.: *срдце* (IX, 52), *члкъ* (IX, 53), *слнце* (IX, 32), *мца* (тобто *місяця* — VII, 2, 1) і под.

Найчастіше вживаним способом скорочення написань слів в аналізованих пам'ятках є властива для східнослов'янської писемності цього періоду практика винесення над рядок букв, що означають приголосні звуки, з застосуванням «прикриття» або й без «прикриття». Щодо вживання «прикриття», то в документах переважають написання без нього. Цей значок, наприклад, зовсім або майже зовсім не зустрічається в документах I, IV, VIII, а також у деяких текстах документа VI. В усіх інших документах та ряді текстів документа VI «прикриття» вживається хоч і досить часто, але не завжди послідовно. Використання цього засобу скорочення, як видно, цілковито залежало від манери писаря, бо одні писарі вживають його над усіма винесеними над рядок буквами, а інші — лише над окремими (напр., в документі X для букв **д, л, м** «прикриття» не вживається).

Над рядок у документах виноситься як кінцева приголосна, так і попередня з двох суміжних в середині слова. Пор., напр.: *лѣтникъ татарский, перстинъ злотый с камычкомъ зеленомъ* (VI, 1617, 26, 1). Якщо кінцева приголосна над рядок не виносилася, то після неї, як правило, ставилися (в залежності від твердості

[1] У всіх документах у скороченнях за допомогою «словотитла» замість букви **с** уживається крапка.

чи м'якості приголосного звука) букви **ъ** або **ь**. Нерідко над рядок виносилися також дві суміжні (в більшості випадків кінцеві) приголосні або й цілі склади, напр.: *е*^{ст} (VI, 1617, 26, 1), *мило*^{ст} (VI, 1616, 23, 1), *мѣ*^{ст}*ской* (VI, 1616, 24, 1), *пото*^{мк}*а*^{ми} (VI, 1617, 26, 1), *зезна*^{ня} (II, 1612, 2, 2), *доходи*^{ти} (там же) та ін. Є також багато випадків, коли при винесенні над рядок кінцевого **ти** інфінітива пропускається буква **и**, як, напр., в словах: *пилнова*^{т} (VI, 1616, 23, 2), *чини*^{т} (у значенні «робити») (VI, 1616, 24, 2), *еха*^{т} (VI, 1616, 25, 1), *о*^{т}*да*^{т} (VI, 1617, 26, 1) тощо. Такі написання інфінітивів трапляються в аналізованих документах паралельно з повними написаннями, причому переважають останні. Це свідчить про те, що написання інфінітивів типу *еха*^{т}, *о*^{т}*да*^{т} передають одну з особливостей графіки, а не морфології.

У цілому необхідно відмітити, що жодного правила з приводу того, коли і яке слово підлягало скороченню шляхом винесення над рядок букв або складів, подати неможливо, бо навіть при написанні одного і того ж слова писарі не завжди дотримуються при винесенні букв над рядок якоїсь чіткої послідовності. Важливо також зауважити, що не всі букви різними писарями однаково часто ставилися над рядком. Найчастіше можна зустріти над рядком букви **д, ж, л, м, н, р, с, т,** значно рідше **б, в, з, г, к, п, х, ч, ш** і зовсім над рядком не ставилися букви **ф, щ** та буквосполучення **кг, дж, дз.** Щодо звука **й,** то у наших документах, як і в інших староукраїнських пам'ятках, він передається найчастіше значком, схожим на латинську букву s або на сучасне умовне позначення електричного струму — блискавку (⚡). Лише в одному тексті документа II та в документі IX цей звук зрідка позначається «кавикою» над **и** (як і тепер).

Досить часто в аналізованих документах трапляються скорочення при допомозі неповного написання слів без вживання «титла». До цього виду скорочень відносяться насамперед умовні скорочення назв монет *грошъ, золотый* (чи *злотый), шелюгъ* (чи *шелягъ, шелегъ).* При написанні цих нумізматичних термінів писарі вживають кілька видів скорочень.

Назва монети *грошъ* найчастіше скорочується шляхом зберігання двох початкових і кінцевої приголосних букв (*грш*), причому в абсолютній більшості випадків букви **рш** виносяться над рядок: *гр*^{ш} (документи III, VII, X). Другим дуже часто вживаним видом скорочення написання цього слова (переважно в родовому відмінку множини) є збереження на письмі тільки першого складу слова та букви **ш** другого складу з винесенням останньої над рядок: *гро*^{ш} (документи II, III, VII, X та ін.). Нарешті, є ще третій, також досить поширений, вид скорочення слова *грошъ* — шляхом збереження при написанні початкових двох букв (**гр**) з обов'язковим винесенням другої з них над рядок: *гр*^{р} (документи III, X і ін.).

Назва грошової одиниці *злотый*, залежно від того, як вимовляв її писар — *злотый* чи *золотый*, — скорочується при написанні для першого з цих варіантів шляхом збереження складу **зло** та початкової букви **(т)** другого складу (тобто *злот*), для другого — аналогічно: шляхом збереження складу **зо** та початкової букви **(л)** наступного складу (тобто *зол*), причому останні букви ставляться над рядок: *злот*, *зол* (II, III, VII, X і ін.). Назва грошової одиниці *золотий польський* інколи теж пишеться скорочено: *зол по*л (напр., VII, 3, 1).

В аналогічний спосіб, як і назва *злотый*, скорочується при написанні також нумізматична назва *шелюгъ* (рідше *шеляг*ъ, *шелесъ*), пор., напр.: «Еще за латы дале^{м} гро^{ш} 69 и ше^{л}» (X, 6, 2). Є випадок скорочення цього слова шляхом написання *ше*^{л}*съ* (III, 4, 2).

Як видно з наведених прикладів, скорочення при написанні, як правило, завжди закінчувалися на приголосні.

У документах зустрічаються також ще деякі інші види скорочень. Зокрема, є ряд випадків комбінованого скорочення порядкових числівників у родовому відмінку однини шляхом додавання до цифрових знаків закінчення **-го**, напр.: року ≠ах̃е-го (тобто 1605-го — VII, 1, 1), року ≠ах̃з-го (тобто 1607-го — VII, 1, 2); у місцевому відмінку однини — шляхом додавання до цифрових знаків букви **м**, напр.: «Яко(ж) пише(т) в сты̃(х) ап(с̃)лъ правилѣ н̃Θ-м» (IX, 19). Подібно скорочуються в ряді випадків числівники з *полъ* (напр., *полтретя*, *полпята*). У таких скороченнях перша частина слова *(полъ)* пишеться буквами, а назва числової одиниці позначається кириличною цифрою, напр.: *зо(л) по(л)-е̃*, *зо(л) по(л)-г̃* (VII, 3, 1), інакше — *золотыхъ по(л)третя*, *золотыхъ по(л)пята* [1].

Розділ II

УВАГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ ДОСЛІДЖУВАНИХ ДОКУМЕНТІВ У РІЗНИХ ДОТЕПЕРІШНІХ ВИДАННЯХ

Із десяти аналізованих пам'яток повністю опубліковано в різних виданнях тільки п'ять, а саме: документи I, IV і V в «Юбилейном издании в память 300-летнего юбилея Львовского Ставропигийского братства» (Львів, 1886, стор. е̃—з̃) та доку-

[1] У досліджуваних документах з більшою чи меншою частотою і послідовністю використовуються ті ж надрядкові і розділові знаки, які були властиві для тогочасної східнослов'янської писемності в цілому. Перелік і спроби інтерпретації цих знаків можна знайти у різних давніх спеціальних настановах (див., напр., В. Ягич, Рассуждение южнославянской и русской старины о церковнославянском языке, «Исследования по русскому языку», СПб., 1885—1895, стор. 289—1067) та сучасних посібниках з палеографії (див. Л. В. Черепнин, Русская палеография, М., 1956, стор. 374—377).

менти VI і X в «Архиве юго-западной России» (т. XI, К., 1904, стор. 58—87; 341—350). Крім того, опубліковано також текст «ляменту» з документа VIII (3, 1; 3, 2), спочатку у «Чтениях в историческом обществе Нестора Летописца» (кн. V, К., 1891, стор. 209—210), а з «Чтений...» перевидано в «Історії України в документах і матеріалах» (т. III, Вид-во АН УРСР, К., 1941, стор. 54—55) [1]. Інші документи досі ще не опубліковані.

Як показує зіставлення з оригіналами, не всі з цих видань відповідають науковим вимогам. Найбільш придатним для дослідження мови можна вважати тільки видання пам'яток I, IV та V. Це видання майже точно відтворює графічні та правописні особливості, а також зміст рукописів. Видання всіх інших документів для мовознавчих досліджень (не тільки в ділянці фонетики і граматики, а й лексики) можна вважати майже непридатними.

Недоліки видань документів VI, X та «ляменту» з документа VIII полягають не тільки в тому, що тексти цих пам'яток надруковані тут сучасною графікою із значним відхиленням від орфографії рукописів, а ще й в тому, що видавці цих пам'яток у багатьох випадках допускають перекручення написань окремих слів та довільне трактування тексту.

Для прикладу наведемо лише деякі найбільш характерні відхилення від оригіналів згаданих вище видань наших пам'яток.

Написано в оригіналі (№ листка і сторінка)	**Надруковано у виданні** (сторінка)
Документ I	«Юбилейное издание...»
закону	закона (5)
осмьдесят(т)	осмдесять (5)
Документ IV	«Юбилейное издание...»
стало(с)	сталося (6)
дня	дне (6)
срєдние	середние (6)
разъ	вазъ (6)
Документ V	«Юбилейное издание...»
сино(м)	**съ паномъ** (7)
Документ VI	«Архив...»
радачи (1,1)	радячи (58)
на зво(н)ници сѣдѣня де(н) и но(ч) (1,1)	на звоници сѣдѣня **день** и **ночь** (58)
о приздобываню (1,2)	**о при здобываню** (58)
каручи (1,2)	караючи (58)
слова свое (1,2)	снова свое (58)
цѣхи (2,1)	цѣси (60)
росказали му (2.1)	росказали **ему** (60)

[1] 16 початкових рядків документа VIII надрукував І. С. Свєнціцький у праці «Опись музея Ставропигийского института во Львове», стор. 339.

Написано в оригіналі (№ листка і сторінка)	**Надруковано у виданні** (сторінка)
на мѣсце (2,1)	на мѣстце (60)
Федо(р) (2,2)	Феодоръ (60)
пр**є**(д) црковлю (2,2)	предъ церковію (60)
вѣрити (3,1)	вѣрите (61)
Дорофеєвича (3,2)	**Феодоровича** (62)
помагати (4,1)	помогати (62)
с тяблицею (4,2)	с таблицею (63)
Касия(н) (5,2)	Каснанъ (65)
гража(н)ски(м) (6,1)	гражданскимъ (65)
обряще(т)ся (6,1)	обрящается (66)
є(ж) (6,1)	**яжъ** (66)
споткавши (6,2)	сподкавши (66)
а кгды (6,2)	а кеды (66)
запале(н)є (7,1)	запаленье (67)
мовячи **юй** такъ (10,2)	мовячи **ось** такъ (70)
она (10,2)	**оная** (70)
юй (10,2)	**ей** (70)
келийки (10,2)	келики (70)
о(т)ходя(ч) (10,2)	отходятъ (70)
с тяблицею **(хо)женіе** пнъ Ива(н) Шипа, па(н) Іоа(н) Голубчикъ (13,2)	съ таблицею **же пана Ивана Шипа и пана Івана Голубчика** (74)
сѣдлара (13,2)	сѣдляра (74)
тое (13,2)	**тоесть** (75)
Акакий дидаска(л) (14,2)	**а какий** дидаскалъ (76)
непотре(б)на (14,2)	не **есть** потребна (76)
пни(и) вдовы (16,2)	**лѣнязи** вдовы (77)
выбирати (18,1)	выбираня (78)
кушнѣреви (19,2)	кушнѣрови (79)
имне му (ім'я йому. — *М. Х.*) (20)	**и инему** (79)
чинячи (23,1)	чиняючи (80)
светло(ч)ки (23,1)	светлочни (81)
о(л)марий (23,1)	олтарий (81)
помнити (24,1)	помнети (82)
дерышто (25,1)	де решто (83)
мале(рс)кой (25,1)	талеркой (84)
где (25,1)	зде (84)
узяла (25,1)	узнала (84)
в диспозиции (!) (25,1)	**въ день позичилъ (84)**
дякъ Па(н)ко (25,1)	**далъ** Панко (84)
ча(л)мѣль (26,2)	**чамиоль** (86)
ба(ч)макги (26,2)	**бланмакги** (86)
якую (26,2)	**фик(ов)ую** (86)
лекговала (26,2)	лекзовала (86)
здо(н)никъ (28,1)	**заробникъ** (86)
нє чинєный (28,1)	нечиненымъ (87)
«Лямент» у докум. VIII.	«Чтения...»[1]
в само(м) мурѣ (3,1)	въ самой мурѣ (209)
такъ тєжъ (3,1)	тамъ тежъ (209)
«и навєтъ бо(ж)ницѣ свои жидовє	«и навєтъ божницѣ свои жидовє
	мають своє **вичумъ**

[1] Як зазначалося, із «Чтений...» «Лямент» був перевиданий в «Історії України в документах і матеріалах». Отже, в цьому виданні зберігаються ці ж самі відхилення від тексту оригіналу, що й в «Чтениях». Крім того, в «Історії України...» буква **ѣ**, що в оригіналі позначає звук **і**, всюди неправомірно передається буквою **е**, напр., замість *уквѣчений, о собѣ* і под. тут маємо написання *уквечений*, о *собе* і под.

Написано в оригіналі (№ листка і сторінка)	**Надруковано у виданні** (сторінка)
маю(т). То е(ст) напро(д) старожитный натуралный наро(д) нашъ	и церкви набожеиства своего во Львовѣ» (209)
руский маe(т) вѣву(м) и црковъ набоже(н)ства своего во Львовѣ (3,1)	
руский (3,1)	русскій (209)
с потомствы (3,1)	с потомствъ (209)
в котры(х)-то (3,1)	въ которыхъ-то (210)
непрiятеле(в) (3,1)	непрiятелей (210)
горчари (3,1)	гончари (210)
зацнѣйшого (3,1)	зачнѣйшого (210)
райцы (3,1)	райцѣ (210)
нелютное (3,2)	немотное (210)
то естъ (3,2)	то есть (210)
ку потребѣ (3,2)	ку потребе (210)
Документ X	«Архив...»
Буровницкого (2,2)	Журавницкого (342)
на пучту (3,1)	на учту (343)
Аведика (3,2)	Авердика (343)
посессiи (8,2)	по сессiи (348)
о(т) Юрковой (11,1)	отъ Сорковой (349)
Па(н)вѣ (11,2)	Памвѣ (350)

Крім того, властивими для всіх видань зазначених пам'яток є ще такі відхилення від рукописів:

1. Скорочення за допомогою «титла», а також шляхом винесення над рядок букв в усіх згаданих виданнях не зберігаються. Надрядкові букви всюди ставляться в рядок, а скорочені під «титлом» слова подаються в повних написаннях без будь-яких застережень. Після вставлених у рядок кінцевих надрядкових букв ставиться **ъ** або **ь** (залежно від твердості чи м'якості звука, який означає кінцева буква), хоч цих значків у переважній більшості випадків в оригіналах немає.

2. Надрядкове кінцеве **т** в інфінітивах одні видавці передають через **-ть**, інші — через **-ти**. Так само надрядкове кінцеве **с** у зворотних дієсловах всюди передається через **-ся**, напр.: *стало(с) — сталося; зоставалоби(с) — зоставалобыся* і под.

3. Діакритичні знаки, що зустрічаються в оригіналах пам'яток, видавцями не зберігаються. Видавці не дотримуються оригіналів також при вживанні розділових знаків, великих букв, написанні слів разом чи окремо тощо.

Таким чином, видання вказаних пам'яток (за винятком до деякої міри хіба видання документів I, IV і V) для дослідження мови майже непридатні. З цієї причини у даній роботі користуємося рукописними оригіналами.

Розділ І

ЛЕКСИКА, ЩО ВЖИВАЄТЬСЯ НА ОЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТІВ І ЯВИЩ ЗОВНІШНЬОГО СВІТУ ТА ПОНЯТЬ, БЕЗПОСЕРЕДНЬО ПОВ'ЯЗАНИХ З ЛЮДИНОЮ І ЇЇ ПОБУТОМ

Насамперед слід зауважити, що окремі пласти цієї лексико-семантичної групи як за кількістю, так і за частотою вживання окремих лексем у досліджуваних пам'ятках представлені помітно нерівномірно. Це пояснюється, головним чином, тим, що тут майже відсутні будь-які описи картин побутового характеру. Зміст документів суто діловий.

Виходячи з можливостей наявного в аналізованих пам'ятках матеріалу, в даній лексико-семантичній групі можна виділити такі тематично об'єднані пласти лексики: 1) назви предметів і явищ природи та пов'язаних з ними понять; 2) назви людей різного віку і різної статі; 3) назви частин людського тіла; 4) назви фізичних і психічних станів людини та пов'язаних з ними процесів і дій; 5) назви процесів і дій, пов'язаних з діяльністю окремих частин людського організму; 6) назви житлових споруд та їх частин; 7) назви предметів домашнього вжитку; 8) назви предметів, пов'язаних з землеробством, садівництвом та скотарством; 9) назви продуктів харчування та напоїв; 10) назви одягу, взуття та прикрас; 11) лексика на означення руху, переміщення в просторі; 12) назви засобів пересування та шляхів сполучення; 13) слова, що вказують на час і простір; 14) терміни спорідненості і свояцтва.

Назви предметів і явищ природи та пов'язаних з ними понять

Всі наявні в документах слова, що відносяться до цього тематичного пласта, є давніми лексемами спільнослов'янського походження, що в тих або інших фонетичних формах збереглися в активному словнику слов'янських мов і на сьогодні.

З цих слів у наших пам'ятках зустрічаються такі: *земля, солнце, вода, камѣнь*, або ще *камень, келина, дерево, мохъ, снѣгъ, громъ, огонь*, назви стихійних лих — *потопъ* та *пожаръ* (тепер паралельно з ним також *пожежа* — РУС [1]).

Деякі з наведених слів, крім прямого значення, мають різні семантичні відтінки або входять у склад фразеологізмів.

Тільки в прямому значенні вживаються слова: *вода, мохъ, снѣгъ, громъ, пожаръ, потопъ*, напр.: «Двѣ студни копали..., з кгрунту воду выводячи» (VII, 4, 2); «За мохъ штри (!) гроши» (III, 7, 2); «Тесли, що снѣ(г) змета(л), далемъ злотый» (X, 3, 1); «Поможенїе в пожарѣ и въ потопѣ» (IX, 20).

Слово *солнце* — давня спільнослов'янська назва небесного світила, в одному випадку виступає в семантично неподільному словосполученні *востокъ солнца*, що в даному разі означає одну із сторін світу — схід, напр.: «Іоакімъ... патріархъ Великїа Антиохїа... и по всему востоку слнца» (IX, 8), в іншому випадку це слово входить у склад фразеологізму «Да не зайде(т) сл҃нце въ гнѣвѣ ваше(м)» (IX, 32), що походить із «священного письма». Фразеологізм в цілому містить у собі заклик не бути гнівним, точніше — не перебувати в тривалому гніві до інших (довше дня). В обох цих випадках *солнце* виступає у книжних контекстах.

Слово *земля* вживається в двох значеннях: у значенні «земляна порода верхніх слоїв земної кори» та в словосполученні *земля руская* у значенні «країна», напр.: «Спре(д) попо(в)ского дому вывози(л) ру(м) и зе(м)лю» (X, 2, 1); «Чи(м) бы то(л)ко чл҃къ живъ быти моглъ, того неволенъ русинъ на прирожоной зємли своєй руской уживати в то(м)-то руско(м) Львовѣ» (VIII, 3, 1) [2].

Слово *гора* зустрічається тільки в топонімічній назві — *гора Красовъ* чи у множинній формі — *Горы Красовскии:* «А повине(н) буде(т)... муля(р) тотъ каме(н) дати о(т) гори Красова» (I); «О выдава(н)ю камєнє изъ Горъ Красо(в)ски(х)» (IV). Як видно з прикладів, *гора Красовъ* чи *Горы Красовскии* — це місцева власна назва гори чи гір, де знаходився кар'єр для видобування каменю. У даному випадку назва гори є одночасно і назвою кар'єра.

Щодо слова *камѣнь (камень)*, то в документах воно виступає як збірна назва відповідної мінеральної породи і одночасно як назва виготовленого з цієї породи будівельного матеріалу: «Іоа(н) Бѣ(л)дага... до каменя порива(л)ся» (VI, 1600, 2, 2); «Хлопу(м), що камѣ(н) перевозили..., дале(м) копу» (X, 6, 1); «Ка-

[1] Умовні скорочення див. на стор. 155—156.

[2] Слово *руский* (чи *роский*) вживається у значенні «український», *русинъ* — в значенні «українець». На західноукраїнських землях ці слова у вказаних значеннях уживалися ще донедавна.

ме(в) ка(ж)дый не мае(т) быти на высокость тоньше о(т) по(л)-локтя» (I).

Слово *дерево* вживається тільки в значенні «деревина» (подібно рос. *древесина*), тобто є збірною назвою будівельного матеріалу з дерева, напр.: «За дерево, що на лу(м) бра(т)ский да(л)ямъ золоты(х) л҃ и гроший ня(т)деся(т)» (III, 7, 1).

Слово *огонь* (*огень*; пор. говіркове галицьке *вогень*), крім прямого значення, передає також поняття «пожежа», тобто виступає як синонім до згаданого вже *пожаръ*. Пор.: «За мѣхи до церкви оге(н) ро(з)димати да(в)ямъ о(с)мъ гроший» (III, 6, 2); «По огни зъ сто(л)ща це(р)ковного не нашли(с)мо добры(х) пѣнязий ты(л)ко гро(ш) зі҃» (X, 1, 2) [1].

До цього пласта лексики віднесемо також слова, що вказують на результативність закінченої дії (пожежі), а саме: *погоріти* та *погориско*, останнє за значенням відповідає сучасним *пожарище* чи *згарище* (пор. Жел. — *погорище, погоровиско*), напр.: «По погориску выдато(к), кгды жидовская и руская улицы погорѣли» (X, 6, 2). Тут можна ще назвати близьке за семантикою до слова *погорѣти* слово *выгорѣти*. У контексті воно вказує на поняття «зів'янути, засохнути від спеки і відсутності вологи»: «Сѣножа(т), которую... бра(т)ство де(р)жи(т), запродале(м) о(т)цу Пятницкому..., а на другуи не было нѣчого, и(ж) выгорѣло» (X, 1, 2; пор. сучасне «Хліб вигорів на пні», УРС).

Назви людей різного віку і різної статі

Для вираження різних смислових відтінків поняття «людина» в досліджуваних пам'ятках вживаються загальновідомі і в сучасній українській мові слова *чоловѣкъ* (*чл҃къ*), *особа* та збірна назва *люди*. Слово *чоловѣкъ* (*чл҃къ*) виступає, звичайно, у значенні сучасного «людина», напр.: «Чи(м) бы то(л)ко чл҃къ живъ быти моглъ, того неволенъ русинъ» (VIII, 3, 1). У слов'яноруському контексті документа IX (22) зустрічаємо форму *чєловѣки* (чл҃ки), якому в документі VI (1600, 2, 2) за семантикою відповідає назване вище слово *люди*. Пор.: «Промышляюще добраа пре(д) бг҃о(м) и чл҃ки»; «Бг҃у и люде(м) было противно». Слово *особа* вживається в значенні «людина як окремий індивідуум», але у відповідних контекстах може також набирати відтінку — «поважна, сановна людина», напр.: «Онъ тѣды взго(р)дѣвши..., братию, которие были послани на упомина-

[1] Про те, що слово *огонь* вжите в цьому контексті в значенні «пожежа», підтвердження знаходимо і в документі II (1611, 3, 2), у якому є згадка про пожежу у Львові в 1611 р., під час якої згоріла братська церква, а разом з нею і так званий стовпець з грішми.

ня его.... зєлжи(л) и посромоти(л), нє дбаючи нѣ на фу(н)душъ, ни на особы» (VI, 1601, 3, 1).

На означення людини за віком вживаються і дотепер загальнопоширені в українській мові спільнослов'янського походження слова *дѣдъ, баба, хлопецъ, дѣвчина.*

Паралельно із словом *дѣдъ,* що, так само, як і слово *баба,* є також відповідним терміном спорідненості, для вираження поняття «стара людина чоловічої статі» використовується також словосполучення *чоловѣкъ* (чл҃къ) *старый.* Пор.: Узя(л) у є(д)ного дѣда на ймя Тимофея» (VI, 1606, 10, 1); «А то тая пушка, съ которою сѣди(т) чл҃къ старый при монастири» (там же). Слово *баба* в документах указує на стару людину жіночої статі, але тільки з низів суспільства [1], напр.: «Взяли(с)мо о(т) бабы злоты(х) д...., которая баба мєшкала у о(р)мя(н)» (X, 1, 2).

Слова *хлопецъ, дѣвчина,* що вказують на молодь відповідних статей, у документах виступають також у значенні «син», «дочка»: «А о(н) та(к) пре(з) посла(н)ца, хло(п)ца Калошовского, о(т)повѣди(л)» (VI, 1618, 27, 1); «Даровали Губиной Лукашєвой на лѣкарство дѣвчинѣ еи зо(л)s» (VI, 1602, 6, 1) [2]. Як і тепер в українській мові, на означення малолітніх членів суспільства у документах вживається слово *дѣти:* «Офѣрова(л)ся дѣтей кгрє(ц)кого и латинскаго языка учити» (VI, 1604, 8, 2). У назві тогочасного педагогічного посібника «О воспытании ча(д)», що зустрічається в одному записі у документі X (12, 1), знаходимо вживане ще в старослов'янській мові слово *чадо.*

Назви частин людського тіла

З назв органів і частин тіла людини вживаються давні слова спільнослов'янського походження — *тѣло, сердце, очи, уста, рука.* Слово *очи* виступає тільки в прямому значенні (напр.: «Маю я доси(т) кни(х) (!) отечески(х) и богосло(в)ски(х), были ми очи служили» — VI, 1618, 27, 1), всі інші слова мають різні семантичні відтінки або вживаються в переносному значенні.

Слово *тѣло,* що у прямому розумінні є назвою людського організму, в одному випадку вживається в крилатому вислові євангельського походження — *дш҃ею и тѣло*(м) (IX, 29), в іншому — у словосполученні *тѣло црк҃ковное* (IX, 5). Слово *сердце*

[1] Всюди в наших пам'ятках, де йде мова про жінок із соціальних верхів і міщанства, ім'я жінки чи її ім'я і назва по чоловікові виступає переважно з титулом *панѣ* або *панея.*

[2] Про те, що слово *дѣвчина* в цьому прикладі вжите у значенні «дочка», свідчить один запис у документі VII (4,1), із змісту якого видно, що *дѣвчина* Губиної померла, і братство фіксує витрати на її похорон. У цьому записі вживається вже не *дѣвчина,* а слово *дочка*: «О(т)дано Губиной на погрѣбъ, кгды до(ч)ка еи уме(р)ла, зо(л) д҃».

у тексті «Воспѣвающе в ср(д)це(х) ва(ших) (!) тви» (IX, 59). як видно, виступає в значенні «серце як символ зосередження почуттів і переживань людини». Слово *лице* в контексті «Иному.. правление зда(л) пре(д) лицемъ всѣхъ на(с)» (VI, 1602, 6, 1) вжите в значенні «у присутності (нашій)», «перед нами». Слово *уста* в словосполученні *избрати едиными усты* теж набирає переносного значення. За семантикою вказане словосполучення відповідає сучасному «обрати одноголосно».

Найчастіше з перелічених слів у документах зустрічається слово *рука*. Однак у переважній більшості випадків воно вживається у канцелярських штампах при підписах, напр.: «Руку купно подписуемо» (I); «Руками по(д)писася (!) вла(с)ними» (IV) тощо. Вживається це слово також як символ володіння чим-небудь. Пор.: «Просити, абы прешкрипция на добрахъ стоячи(х) наши(х) руски(х) не была, а звла(с)ча на ты(х), которые до рукъ оръменъски(х) и жидовъски(х)... заведеныє су(т)» (VIII, 1, 1); «О(т)дала Ивановая перекупка зо(л) л... братству в руки» (VII, 1, 2). Лише в одному випадку слово *рука* виступає в прямому значенні, напр.: «Руку вытягаючи, (Іоанъ. — *М. Х.*) до каменя порива(л)ся» (VI, 1600, 2, 2).

Назви фізичних і психічних станів людини та пов'язаних з ними процесів і дій

Цей тематичний пласт належить до найбільш стійких і в наших пам'ятках представлений переважно словами спільнослов'янського походження, що в абсолютній більшості збереглися в українській мові й дотепер.

Поняття «існувати» в пам'ятках завжди означається загальновживаним і тепер словом *жити*, що в ряді випадків у різних морфологічних формах у складі деяких словосполучень має розширену семантику. Так, наприклад, словосполучення *евангелски жити* (IX, 12), *непоро(ч)но житїе поживше* (IX, 10), *благоугодно живе(т)* (VI, 1602, 6, 1) і под. вказують на відповідний спосіб життя чи поведінки людини в суспільстві.

На означення поняття «життя» в розумінні «існування від народження до смерті» паралельно вживаються два синоніми — *житїе* (IX, 10) та *животъ* (IX, 17). Якщо перше з них є безперечно книжним елементом, то друге *(животъ)*, мабуть, ще досить широко могло вживатися у ряді тогочасних українських говорів[1]. Поняття «жива людина» та «мертва людина» означаються відповідно субстантивованими прикметниками-антонімами *живый, мертвый*: «Живы(м) прибѣжище..., а мр҃твы(м)

[1] Про це свідчить факт широкого вживання цього слова в такому ж значенні у багатьох тогочасних писаних пам'ятках (див., напр., ІСУЯ та карт. Тимч.). Крім того, це слово реєструють словники з матеріалів минулого століття (див. Жел. та Гр.).

памя(т)» (IX, 21). Паралельно із словом *мертвый* в документах, як і тепер, вживається ще цілий ряд його синонімів, напр., *небожчикъ* (VI, 1600, 10, 2; пор. сучасне — *небіжчик*), *умерлий* (II, 1612, 2, 1; пор. Гр. — *умерлий;* Жел. *умерлий*) та книжне *преставльшийся* (напр., у документі IX (42): «Уписати в помя(н)ни(к) о(т)ца своего и мтре, и всѣ(х) соро(д)ни(к) свои(х) преставльши(х)ся»).

Різні поняття, пов'язані з смертю людини, як і тепер, передаються загальновживаними словами *смерть* (VI, 1600, 10, 2), *умирающий* (IX, 20) та *умерти* (VI, 1600, 10, 2), паралельно з яким в евфемістичному плані виступає також фразеологізм *преставитися съ того свѣта:* «А которїи бы бра(т)... престави(л)ся съ того свѣта, маю(т) его братя опровадити (!) ко гробу» (IX, 40)[1].

На означення понять, що вказують на стан здоров'я людини, використовуються вживані й досі за походженням спільнослов'янські назви *здоровє* (пор. відповідні західноукр. форми *здоровє, здоровлє* — Жел.), напр.: «Ужичи-ли па(н) бо(г) здоровя еха(т) до Ва(р)шавы» (VI, 1616, 25, 2), і слова-синоніми з протилежним до цього слова значенням — *хвороба, недуга, немочъ,* один раз також старослов'янізм *немощ* (пор. сучасні: *хвороба, недуга, неміч*): «У хворобѣ... пи(л)но памятати» (VI, 1611, 12, 2); «Дѣля сиро(т) и старости, и немощи в недугу впа(д)ши(х)... ко(р)мленїе» (IX, 19); «А если... будетъ на брата яковий упадокъ или немо(ч), ...маю(т) ему братя помагати... и въ немочи призирати» (IX, 38). Поняття «хворіти» виражається словом *хоровати* (пор. сучасні західноукр. *хорувати, хоровати):* «Нищи(м), кгды хоровали, дали(с)мо копу» (X, 2, 1). Людина, яка хворіє, як і тепер, означається субстантивованим прикметником *хворий,* паралельно з яким в одному випадку зустрічається словосполучення *в недугу впадший:* «И(з) сакраме(н)ти до хворы(х) ходити... мусимо» (VIII, 1, 1); «Дѣля сиро(т) и старости и немощи, в недугу впа(д)ши(х)» (IX, 19). На відповідний стан людини вказує також слово *пяный,* що вживається й тепер як назва нетверезої людини: «Пяныхъ на роботу не приймати» (V).

Досліджувані пам'ятки засвідчують також деякі назви відчуттів та почуттів людини, напр.: *гладъ* (IX, 20), *любовъ* (IX, 56), *жаль* (VI, 1618, 27, 1), *гнѣвъ* (VI, 1601, 3, 1), *злость* (IX, 31). У документах усі вони вжиті тільки в прямому значенні. За винятком старослов'янізму *гладъ,* усі названі слова без будь-яких змін у семантиці збереглися в активному словнику української мови й тепер (звичайно, в слові *злость* о > і).

[1] У наведеному прикладі вказівний займенник *той* вжитий в такому ж значенні, як сучасне літературне *цей.* Однак у ряді західноукраїнських говірок цей займенник ще й досі має таку ж семантику, як і в наших пам'ятках (див., напр., П. І. Приступа, Говірки Брюховицького району Львівської області, Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 51).

До лексики, вживаної на означення фізичних станів людини, можна віднести також слова, що означають дії, які вказують на відповідне положення людського тулуба.

Тут треба назвати такі слова спільнослов'янського походження, як *сидѣти* (*сѣдѣти*) та *стояти*, напр.: «А то тая пушка, съ которою сѣди(т) ч̃лкъ старый при манастыри» (VI, 1606, 10, 1); «И маѥ(т) па(н) Фѥдо(р) стояти при сто(л)пци» (VI, 1608, 11, 2). В аналізованих пам'ятках ці слова засвідчені і в інших значеннях. Наприклад, слово *сидѣти* може, як і тепер, виступати в значенні «відбувати покарання (під замком)». У документах декілька раз зустрічається похідне від нього слово *сидѣня* чи *сѣдѣня*, напр.: «Казнь всѣ(м) посполитаа на зво(н)ници сидѣти» (IX, 28); «А если бра(т) брата слово(м) в бра(ц)твѣ нага(н)бы(л), мае(т) быти кара(н) сидѣня(м)» (там же).

Що ж до слова *стояти*, то в наших пам'ятках воно виступає ще в значенні «мати місце постою», «знаходитися»: «Пану старостѣ дали(с)мо че(р)вони(х) зло(т) три за ко(н)сенсъ, абы в попо(в)ско(м) дому шляхта не стояла» (X, 5, 1); у значенні «виступати на чиїйсь стороні»: «Не повине(н) еди(н) единому еп(̃с)пу справоватися, ажъ съ ни(м) (братчиком. — *М. Х.*) бра(ц)тво стане(т)» (IX, 46). У контекстах «Яко да при устѣ(х) дво(х) свѣдтелю (!) ...стане(т) вся(к) гл̃ъ» (IX, 15) та «Повинѥнъ камѥнь тѥсаный... о(т)давати, якъ въ пе(р)вой инътѥрцизѣ стоитъ» (V) дієслівні форми *стане(т)* та *стоитъ* вживаються відповідно в значенні «буде» чи «наступить» та «зазначено» чи «записано» (в инътѥрцизѣ).

Назви процесів і дій, пов'язаних з діяльністю окремих частин людського організму

Слова, що вживаються на означення процесів чи дій, пов'язаних з діяльністю окремих органів чи частин тіла людини, як і попередні пласти цієї лексико-семантичної групи, в досліджуваних пам'ятках представлені здебільшого префіксальними та префіксально-суфіксальними утвореннями, що виникли на базі різних давніх спільнослов'янських коренів і оформились у більшості випадків за допомогою спільнослов'янських формантів. Необхідно також відмітити, що ці слова в документах мають різну семантику. В прямому значенні вжиті лише деякі з них.

На функціонування органів зору — очей — вказують слова *зрѣти* і *смотрити* та назва дії «сприймати за допомогою очей» — *видѣти*. Однак усі наявні форми цих слів у документах мають різні семантичні відтінки. Наприклад, у контексті «Не вѣруя ибо с̃ну б̃жїю, не узри(т) живота» (IX, 17) словосполучення «не узри(т) живота» вжите в значенні «не буде жити», «загине», а у реченні «А позычати маю(т) не на захованя смотрячи, ани ты(м), которїи хотя(т) быти бага(т)ши» (IX, 39) *смотрячи* (яке

можна в даному контексті замінити сучасним літературним *дивлячись*) виступає з семантикою «в залежності від...» (отже, текст слід тлумачити: «А позичати мають не в залежності від поведінки, ли...»). Слово *видѣти* зустрічається тільки в формі дієприслівника *видячи* в значенні «знаючи», напр.: «Видячи пановє бра(т)ство такъ велико противного проти(в)ко... справа(м) бра(т)ескимъ Гавриліи Дорофеєвича..., бы(л) упоминаный не раз, не два, абы...» (VI, 1601, 3, 2); «Видячи мы упа(д)лую въ убо(з)твѣ, далисмы ей зо(л)̃т» (VI, 1611, 14, 1).

Слово *узрѣти* виступає в цитаті із священного письма, тому воно в даному випадку є безперечно книжним, хоч у формі *уздріти* його можна зустріти ще в сучасних західноукраїнських говірках. У цих же говірках широко вживається також давнє *видіти* (пор. староруське *видѣти*); словник Желехівського реєструє і слово *смотріти*. У сучасній українській літературній мові всі ці слова не вживаються. Їх витіснили нормативні тепер *дивитися, глядіти, бачити*, засвідчені деякими староукраїнськими пам'ятками XV—XVI ст. (див. ІСУЯ та карт. Тимч.).

Слова, що означають поняття, пов'язані з функцією органів слуху, представлені різними морфологічними формами з коренями **-слыш-** та **-слух-**, як, напр., *слышачи, услышали, слухати, выслухавши, прослухали:* «Слышачи з устъ того-то ши(н)каря..., до кни(г) наши(х)... вписати(с)ми росказали» (II, 1612, 5, 2); «Пановє бра(т)ство услышали о(т) нєи таковую хо(т) и волю» (VI, 1600, 10, 2); «Братя, выслухавши обо(х) сторо(н), нашли Ивана выпного» (VI, 1601, 5, 2); «Пото(м) прослухали ли(ч)бы... Василия Седлара з укладовъ пѣнязий скри(н)ки це(р)ковной» (VI, 1616, 25, 1); «Который (Прокопъ. — *М. Х.*) понижаючи братство... и нє хотячи слухати нѣ в чо(м) братий» (VI, 1601, 3, 2). В останньому прикладі *нє хотячи слухати* вжите в значенні «не бажаючи підкорятися».

Кілька разів у документах вживається ще слово *неслыханый* (-а), що за значенням відповідає сучасному *нечуваний* в розумінні «небувалий», «незвичайний» (пор. рос. *неслыханный*): «Не корячи(с) съ того вы(с)тупъку своего и та(к) зна(ч)ной и неслыханой образы» (II, 1612, 2, 1); «И тому до такового неслыханого... выс(т)упъку его поводо(м) бы(л)» (II, 1612, 2, 2).

Слова із коренем **-слух-** з такою ж семантикою, як в аналізованих пам'ятках, зберігаються і в сучасній українській мові. Що ж до наявних у документах слів із **-слыш-**, то за значенням їм відповідають сучасні українські слова із коренем **-чу-**, які, проте, в наших пам'ятках не зустрічаються, хоч, як свідчать інші староукраїнські писані пам'ятки (див. карт. Тимч.), у XVI—XVII ст. були досить поширені.

Треба гадати, що слова з коренем **-слыш-**, підтримувані сусідніми російською (пор. рос. *слышать*) та польською (пор. польське słyszeć) мовами, в даний період уживалися ще й в деяких українських говорах, бо окремі з них реєструються

навіть словниками минулого століття (див., напр., *слышно* — Жел.). Зібрані й видані В. Розовим українські грамоти XIV і першої половини XV ст. (див. названий вже т. 1), наприклад, слів з коренем **-чу-** не засвідчують. Слово *слышать* у значенні «чути» в цій збірці пам'яток зустрічається рідко [1].

Досить багато представлені в досліджуваних документах слова, пов'язані з людським апаратом мовлення, маємо на увазі різні назви самого акту мовлення (verba dicendi).

Ця категорія лексики репрезентована різними морфологічними формами слів із давніми спільнослов'янськими коренями **-рѣк-, -каз-, -мо(л)в-, -вѣд-**. Тут треба назвати: *рєкти, приреκти, казати, отказовати, росказовати, мовити, примовляти, мова, повѣдати, оповѣдати, оповѣсти, отповѣдати, отповѣдити* [2]. Ряд цих слів у документах вказує не тільки на відповідні поняття, пов'язані з актом мовлення, але має ще й інші значення.

Слово *ректи* виступає тільки в значенні «говорити»: «Са(м) Їс Хс... речетъ: «О(т)идѣте о(т) мене всѣ...» (IX, 50); «И всє тое выготовавши... маетъ о(т)дати як ся рєкло на кгрунте» (IV) [3]. Похідне від нього префіксальне *приреκти* вживається тільки в значенні «домовитися», «дати слово»: «Тую едину постановили и умоцнили, и прирекли, абы в своєй повазѣ цѣха братская... дє(р)жана была» (VI, 1599, 1, 1).

Треба гадати, що слово *ректи* (чи *речи*) і деякі похідні від нього в XVI—XVII ст. були ще широко вживані і в розмовній українській мові. Про це свідчить не тільки поширеність різних слів з коренем **-рек-** у тогочасних українських пам'ятках, писаних так званою простою мовою (див. карт. Тимч.) [4], але також

---

[1] Цікаво відмітити, що в згаданій збірці грамот паралельно із словами з коренем **-слух-**, тепер в українській мові загальновживаними, зустрічаються слова із **-слуш-**, що властиві сучасній російській мові, причому останні кількісно навіть набагато переважають. Диференціація у семантиці між словами із **-слух-** та **-слуш-** непомітна. Пор.: «Сего листа чтучи(м) и слухаючи(м) (стор. 99) і «А слушати ми господаря своєго... во всємъ» (стор. 30).

Про поширення і дальший розвиток різних слів з цими коренями в пізніших пам'ятках поки що судити важко, оскільки ці пам'ятки слабо досліджені, а історичний словник української мови ще не складений. Однак, як свідчать матеріали картотеки Є. Тимченка, коливання у вживанні слів із **-слух-** та **-слуш-** має місце навіть у пам'ятках XVIII ст., хоч, правда, тут уже (як свідчить згадана картотека) переважають слова із **-слух-**. Аналізовані пам'ятки слів із **-слуш-** не засвідчують.

[2] Цікаво, що загальновживане тепер слово *говорити* та похідні від нього в аналізованих пам'ятках не зустрічаються, хоч у даний період, як свідчать інші староукраїнські писані пам'ятки (див. ІСУЯ), різні слова з коренем **-говор-** були дуже поширені.

[3] Наявне в цьому прикладі словосполучення «як ся рєкло» можна передати сучасними «як говорилося» чи «про що була мова».

[4] Пор. також в українській народній пісні про Штефана воєводу, відомій з граматики Яна Благослава XVI ст.: «Ač bo što mi řečet Štefan vyjvoda?» (див. K. Horálek a Z. Horálková, Ukrajinská píseň o vojvodovi Štefanovi v zapisu ze XVI století, «Slavia», ročník XXVII, sešit III, Praha, 1958, стор. 416).

наявність слова *ректи (речи)* і деяких похідних від нього в сучасних західноукраїнських (зокрема, бойківських) говірках [1].

У значенні «говорити» вживається також слово *мовити,* напр.: «Знаю, що(м) тоє мови(л), але(м) тоє зъ вєликого жалю своего мови(л)» (VI, 1601, 5, 2); «З гнѣво(м) велики(м) о(т)ишо(л)..., мовячи: «До того часу нє буду бывати в братствѣ, поко(л) ми не о(т)дасте тка(н)ки пє(р)ловое» (VI, 1601, 3, 1). Це слово, у формі дієприслівника *мовячи,* зустрічається також у стандартному словосполученні *мовячи в тыє слова,* що має значення «висловлюючись так», напр.: «Федо(р) Драбикъ... блюзни(л)... на сщенники, меновитє на о(т)ца Феодора..., мовячи в тыє слова, же такий же естъ тягнискура и хлопъ простый, яко и кто и(н)ший» (VI, 1602, 2, 2)[2]. Наявне в документі VI слово *примовляти* за семантикою, мабуть, відповідає сучасному *приговорювати* (пор. значення рос. *приговаривать* — Уш.) або й образному «перекидатися словами» (пор. сучасне *примовка*): «А што ся ты(ж) тычє(т) словъ нєучтивы(х), которыє собѣ примовляли, тєды братия тоє вынашли, жє слова за слова» (VI, 1601, 5, 1). Слово *примовляти* зареєстроване в словниках Желехівського та Грінченка. Його реєструє також РУС у значенні «говорити, супроводжуючи яку-небудь дію».

Слово *мовити* може вживатися також у значенні «звертатися (до когось з приводу чогось)» чи «мати претензію (до когось з приводу чогось)», напр.: «А если бы пре(з) нєпи(л)ность мистро(в)скую шкода якая въ роботѣ сталася, тогды ни до кого и(н)шого, едно до ты(х)... мистро(в) бра(т)ство мае(т) мовити» (V).

У документі V зустрічаємо слово *мова* у словосполученні *порожняя мова,* що, як видно з контексту, означає «пусті балачки» чи, може, також «лайка», «словесне грубіянство»: «Чєлядѣ в роботѣ всей пи(л)новати, сваро(в) ко(р)чємны(х) и порожнєи мовы, и ро(з)тє(р)ко(в) мєжи чєля(д)ю нє допущати» [3]. У та-

---

[1] Це слово реєструють словники Желехівського та Грінченка. Зустрічається воно і деякі похідні від цього слова в окремих творах Івана Франка, напр.: «Царю, пане! — рік Бурмило»; «Лис Микита рік до Мурка: «Ти жартуєш!»; «Меду? Тьфу! — відрік Мурлика» (див. Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XII, К., 1953, стор. 21, 24). У сучасній українській літературній мові слово *ректи* може вживатися хіба що з певною стилістичною настановою.

[2] Словосполучення *мовячи в тыє слова* було поширене в тогочасній українській актовій мові як один з канцелярських трафаретів. Пор., напр.: «Пришедши, Андрѣй Діома скаржилъсе на Івана Мизиненка..., мовячи в тые слова, иж...» (АКПГУ, справа 20 за 1665 р., стор. 20). Це словосполучення, очевидно, утворене за зразком польського mówiąc w te słowa.

[3] У староукраїнській мові (XVI—XVIII ст.), як свідчать писані пам'ятки, слово *порожний* мало значно ширшу сферу вживання, ніж тепер. «Порожніми» тоді могли бути не тільки *бодня, судно, ларчикъ, скрыня, куховъ, мѣшокъ, возъ, колосъ, пляцъ* і под., але й *мысль, розмова, слово, гадка, бесѣда* чи *рѣчъ, надѣя, хвала, жартъ, фрасунокъ* (у значенні «турбота»), *свары, потѣха, часъ* і ін., а також *борщъ, сльозы* і под. Прикметник *по-*

кому значенні, як сучасне *мова*, у досліджуваних пам'ятках вживається спільнослов'янське слово *языкъ* (як, напр., у російській, польській, чеській та ін.), напр.: «Офѣрова(л)ся (дидаскалъ. — *М. Х.*) дѣтей кгре(ц)кого и лати(н)скаго языка учити» (VI, 1604, 8, 2).

Слова, об'єднані спільним коренем **-вѣд-** представлені в наших пам'ятках найбагатше.

Слово *повѣдити* вживається в значенні сучасного «сказати»: «Теды о(н) повѣди(л), же знаю що(м) тое мови(л), але(м) тое з великого жалю своего мови(л)» (VI, 1601, 5, 2); «Теды Па(н)ко повѣди(л)... брацтву, же я не маю чи(м) оста(т)ка доплати(т)» (VI, 1617, 26, 1). У документах зустрічається також слово *оповѣдати*, яке в усіх випадках уживання чітко виступає в значенні «сповіщати», «повідомляти»: «На що ся по(д)ня(л) па(н) Амброжий..., зе(з)воли(в)шися... по всѣхъ потреба(х)... братству оповѣдати» (V); «Всякое безаконие... не таити, но еп(с)пу своему оповѣдати» (IX, 49); «Были посланые братия до Прокопа Федоровича..., оповѣдаючи ему, же тую скри(н)ку... о(т)дано» (VI, 1601, 3, 1). Є випадки вживання слів *оповѣстися* в значенні «повідомити когось про себе» та *оповѣсти* (когось) у значенні «повідомити когось про когось іншого», напр.: «Не схоче(т)-ли прийти который бра(т) за тру(д)ностями своими пи(л)ными, мае(т)ся оповѣсти пре(д) ста(р)ши(м) брато(м)» (IX, 41); «Фе(д)ко ши(н)ка(р) с пи(в)ници п. Анъдреаса До(м)бро(в)ского ... нѣякого в пи(в)ници въ него уме(р)лого, не оповѣши (!) его хорого пре(д) ты(м) це(р)кви..., смѣ(л) то(р)гнути(с) на кгрунтъ це(р)ко(в)ный» (II, 1612, 2, 1).

Звертає на себе увагу також слово *повѣдатъ* (дієслово, третя особа, теп. час, дійсний спосіб), що вживається в значенні «каже» і в реченні є вставним словом [1]: «Але зезна(л) тыми словы, же, повѣдатъ, па(н) Ива(н) Красо(в)ский двакро(т) до мене... приходи(л)» (II, 1612, 2, 2), та слово *повѣсть*, вжите в значенні

рожний міг вживатися також у значенні «худий», «лінивий», а в формі жін. роду із заперечною часткою **не** означав також поняття «вагітна жінка» (див. карт. Тимч.).

Як і в сучасній українській мові, в староукраїнських писаних пам'ятках поряд з *порожний*, як його синонім, вживалося слово *пустый*, зрідка також *марний*. У картотеці Є. Тимченка знаходимо написання: **пустый** *монастыръ, млинъ, церковъ*; **пустая** *сѣчъ, гребелка, земля*; **пустое** *коло, селищо, мѣсто*, а також **пустая** *байка* чи *басня, оздоба, доброта* і под.; **марный** *зыскъ, свѣтъ*, але також **марная** *мова, баснь, вымыслы* і под. (приклади із словом *марний* взяті з машинопису II тома Історичного словника української мови за ред. Є. Тимченка, буква «М», стор. 52. Машинопис зберігається у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові). Як свідчать використані матеріали, найчастіше вживаним з цих трьох слів було слово *порожний*.

[1] Пор. відповідні морфологічні форми в лемківських говірках: «йеден одберат од коси, а йеден уйаже» (див. Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, Вид-во «Радянська школа», К., 1955, стор. 271).

«виголошення» чи «проповідь»: «А тоє было при повѣсти слова бжго о(т) сщенника» (VI, 1601, 6, 2). Уживане в документах слово *отповѣдити* відповідає за значенням сучасному «відповісти»: «Онъ на тоє такъ о(т)повѣди(л), же... до братства ходити нє могу» (VI, 1601, 3, 2); «Она на тое такъ о(т)повѣдила: «Боже того нє дай, абы...» (VI, 1600, 10, 2). Є випадки, коли це слово, як і тепер, вживається в значенні «нести відповідальність»: «А если бы въ непи(л)ности и(х) яковые-ко(л)вє(к) шкоды въ роботѣ ставалися,... маю(т) за то о(т)повѣдати» (V).

З назв акту мовлення із спільним коренем **-каз-** слово *казати* вживається тільки в значенні «веліти»: «Которие слова братия нє казали писати в книги» (VI, 1601, 3, 1). Близьке за значенням до попереднього також слово *росказовати,* що відповідає сучасному літературному «наказувати» або й «розпоряджатися»: «В то(м) пановє бра(т)ство вылучили с посре(д)ку сєбє на ймя Стєфана коваля шафовати и росказовати до збудованя тоей кєлии» (VI, 1601, 10, 2). Наявне в документі VIII (2, 1) слово *отказовати* використовується тільки в значенні «відповідати кому-небудь», «давати відповідь»: «Если бы те(ж) заносили декрета якие... наро(д) руский абы бы(л) осужонъ..., на то такъ о(т)казовати и того такъ довести...». Усі ці слова в указаних значеннях реєструє словник Грінченка.

Як видно з опису, представлені в досліджуваних документах «verba dicendi» без помітних змін у семантиці в основному збереглися в сучасній українській мові або її окремих говорах. Правда, деякі з наявних тут форм слів є книжні і в мові народу не зустрічаються. До цих слів відносяться, зокрема, *повѣдити* та *отповѣдити,* що в актовій староукраїнській мові були дуже поширені. Пор., напр., у АКПГУ: «Теди такъ ми повѣдилъ» (справа 56 за 1665 р., стор. 58); «На то Денис отповѣдѣлъ» (справа 13 за 1664 р., стор. 14). Ці слова, не без впливу польських, збереглися по традиції, мабуть, ще із старорускього періоду. Пор. у прикладі з Галицько-Волинського літопису: «Онъ же нача повѣдити: князь Лестько мертвъ» (1287 р.)[1].

У наших документах засвідчені також окремі слова, що вказують на деякі поняття, пов'язані з функціонуванням головного мозку людини.

Поняття «мислити», «думати» та поняття «роздумувати» чи «міркувати над чим-небудь» означаються відповідно словами *мыслити, розмышляти,* напр.: «Нѣкгды о то(м) анѣ мысли(л)» (VI, 1612, 2, 2); «Пановє бра(т)ство на то ся много розмышляли» (VI, 1600, 10, 2)[2].

---

[1] Див. «Ипатская летопись», изд. Археографической комиссии, СПб., 1871, стор. 598.

[2] Загальновживане тепер слово *думати* в наших пам'ятках не зустрічається, однак в інших староукраїнських писаних джерелах це слово виступає досить часто (див. ІСУЯ та карт. Тимч.).

Тут можна назвати також синоніми *знати* та *вѣдати,* що вказують на поняття «мати про когось (щось) якісь відомості», а також слово *вѣдомость* у значенні «поінформованість»: «А и(н)шого, да на(н) богъ, нѣчого... не знаю» (VI, 1601, 5, 2); «Которіи бы бра(т) вѣда(л) брата выступного, не мае(т) его таити» (IX, 30); «О(н) тѣды призна(л), же не (з) зухва(л)ства (це зробив. — М. Х.), то(л)ко не вѣдаючи, если братя будутъ в бра(т)ствѣ» (VI, 1601, 5, 1); «На(д) вѣдомо(ст) нашу... смѣ(л) торгнути(с) на кгру(н)тъ це(р)ко(в)ный» (II, 1612, 2, 1). Слово *знати* із зворотною часткою **ся** *(знатися)* в окремих випадках могло вживатися в значенні «признатися», напр.: «Тѣды братя питали Ивана Бѣлдагу, если ся знає(т) до ты(х) словъ, о которые ска(р)жилъ на него Касия(н)» (VI, 1601, 5, 2). Цього слова у вказаному значенні словники української мови не подають.

Зустрічається в документах також слово *розумѣти* та похідне від нього *розумѣный* (дієприкметник, у множ. — *розумѣны*), що виступають у невластивих для української мови синтаксичних конструкціях типу «*цось зацнѣйшого о собѣ* (над ким-небудь) *быти розумѣти*» або «*цось болшого надъ то себе быти розумѣти*» та «*быти розумѣнымъ*», напр.: «А зажъ панове це(х)-мѣстрове и реме(с)ницы лвовские... цо(с) зацнѣйшого о собѣ на(д) войска в(ш) к(р) м(л) быти розумѣю(т), же насъ в цеха(х)... мѣти не хотятъ» (VIII, 3, 1); «А зажъ панове райцы лвовские... цо(с) бо(л)шого на(д) то себе быти розумѣютъ, же на(с) народу руского при боку свое(м) мѣти не хотя(т)»; «Што тє(ж) на майстра иде(т) заплата, кгды робота пойде(т) на мурѣ, вє(д)лугъ пє(р)вои инте(р)цызы и звыклого обычаю тое на единого майстра а нє на дво(х) и(х) майстро(в) заплата пойти мае(т)» (IV). Щоб передати висловлену в останньому прикладі думку писаря українською мовою, треба змінити цілу конструкцію речення. Зокрема, компонент «*и оба за є(д)иного... розумѣны быти маю(т)*» треба перекладати: «*і замість одного майстра розуміти двох майстрів*» чи «*під двома майстрами розуміти одного*». Усі ці конструкції писарі створили штучно за польським зразком.

На означення поняття «пам'ять», як і тепер, вживається слово *память.* Наприклад, у документі II (1612, 2, 2) біля одного із записів знаходиться примітка — «Для памяти». Але найчастіше зустрічається це слово у сполуці із супровідними *славной* або *святой,* в усіх випадках перед іменами померлих людей: «Славной памети панеи Ку(н)цевой» (VI, 1617, 26, 1); «Стое памяти Акакий дидаска(л)» (VI, 1611, 14, 2).

Цікаво, що на означення поняття «держати в пам'яті», «не забувати» в наших документах паралельно вживається два однозначних спільнослов'янських слова — загальновживане тепер в українській мові *памятати* та невластиве сучасній українській літературній мові *помнити,* напр.: «У хворобѣ... тое

пи(л)но памятати» (VI, 1611, 13, 1); «У пана Прокопа Мале(ч)ка завше о старо(м) до(л)гу помнити» (VI, 1616, 24, 2). Процес, протилежний запам'ятовуванню, позначається в пам'ятках словом *запоминати,* напр.: «О(н) тєды запомнѣвши свою пови(н)ность и самъ нє ходи(л), и брата жа(д)ного на своє мѣсцє нє проси(л)» (VI, 1601, 4, 2), а процес відтворення того, що людина колись уже сприймала, передається словом *припоминати:* «Такъ же тыжъ и о солонину шпита(л)ную пану Иванови Бѣ(л)дазъ припомина(л)» (VI, 1602, 6, 2), або *напоминати:* «Абы що-ко(л)ве(к) нєслушного пригодилобы(с) мєжи чєля(д)ю,... абы ся в суботу напоминати» (V); «Если бы тє(ж) майстеръ Войцяхъ нєпилє(н) бы(л) в роботѣ..., то го напомнѣвши..., во(л)ни будємъ и другого майстра придати до роботи» (IV). В останньому з наведених прикладів слово *напомнѣвши* вжите в значенні «попередивши». Загальновживані тепер *забути, нагадати, пригадати* в досліджуваних документах не зустрічаються.

Треба гадати, що слова *помнити, запоминати, припоминати* і *напоминати* у вказаних вище значеннях у досліджуваний період вживалися не тільки на письмі, але й в ряді говорів живої розмовної мови. Однак паралельне вживання двох синонімічних слів — *пам'ятати* і *помнити* — спричинилося до того, що одне з них (*пам'ятати*) витіснило з ужитку друге. Словники XIX ст. слова *помнити* вже не реєструють.

Аналогічний процес пройшли також слова *запомнити* в значенні «забути» [1] та *припоминати, напоминати* в значенні «пригадувати», «нагадувати». У процесі розвитку української мови ці слова, що в XVI—XVII ст., як свідчать пам'ятки, мабуть, не без певної підтримки відповідних російських (*припоминать, напоминать*) та польських (przypomiпać, napomiпać) слів були ще досить поширені, поволі витіснялися загальновживаними тепер словами *пригадувати, нагадувати.* Остаточно слова *припоминати, напоминати* в українській літературній мові перестали вживатися десь у XIX ст. [2]

Назви житлових споруд та їх частин

Цей пласт лексики представлений в наших пам'ятках також переважно словами спільнослов'янського походження, що збереглися і до нашого часу.

---

[1] Слово *запоминати* могло означати також протилежне поняття до «забувати» — тобто «запам'ятовувати». У цих двох значеннях ще навіть у XIX ст. в російській мові реєструє дане слово словник В. Даля.

[2] Слова *припоминати, напоминати,* а також похідні від останнього *напомин, напоминанє* зареєстровані в словнику Желехівського. Словник Грінченка подає слово *напом'янути,* але в цитаті з історичної пісні. Сліди колишнього вживання в українській мові слів *напоминати, припоминати* в значенні «пригадувати» зберігаються у вживаних і тепер словах *поминки, пом'янути* (пор. у Шевченковому «Заповіті»: «І мене в сім'ї великій, В сім'ї вольній, новій, Не забудьте пом'янути Незлим тихим словом»).

На означення жилого будинку найчастіше вживається слово *домъ*, що в переважній більшості випадків виступає в супроводі відповідних слів-означень, що вказують на приналежність цього будинку якійсь особі чи організації, напр.: *бѣлдаговскій домъ* (VI, 1599, 1, 2), *Рогатинцовъ домъ* (там же), *Брацкій домъ* (IX, 34), *школный домъ* (X, 2, 1). Є випадок, коли слово *домъ* вживається ще у значенні «сім'я». Пор.: «Яко непослушъника выроко(м) декрету карати о(т)лучение(м) це(р)вки (!) и вшеляки(х) о(б)рядо(в) всему дому его абы не чиненый бы(л)» (VI, 1618, 28, 1). У документах зустрічається також слово *дома*, яке, як і тепер, уживається в значенні «у себе дома», «в своїй квартирі»: «Застали его дома» (VI, 1599, 1, 1); «За непоря(д)нимъ о(т)ездо(м) зъ дому въ дорогу» (VI, 1599, 1, 2).

На великий кам'яний чи цегляний будинок міського типу вказує слово *камяниця* (чи *каменица*), що збереглося, мабуть, ще із староруського періоду (воно зустрічається в «Синайському патерику» XI ст. — див. Срезн.): «Федо(р) Драбикъ, ставши на ри(н)ку прє(д) камяницею Непрє(ц)кого, блюзни(л)... на сщенники» (VI, 1600, 2, 2); «Знову на справу того ж Прокопа каменици ро(з)ный ро(з)хо(д)» (VI, 1616, 24, 2). У сучасній українській мові слово *кам'яниця* локалізоване переважно в західноукраїнських говорах (див. РУС), де воно збереглося, мабуть, не без певної підтримки польського kamienica.

З назв інших видів житла людини в документах зустрічаємо *халупа* та *изба*. Перше з цих слів, загальновідоме в польській мові у значенні «невеличка бідняцька хата» (див. SW), у такому ж значенні вживається і в сучасних східнослов'янських мовах, хоч до активного словника цих мов не входить. При поясненні походження цього слова дослідники дотримуються різних думок (див., напр., Уш., Вг., Sł. і ін.).

У цьому ж значенні, що й *халупа*, виступає також слово *изба*. Важко судити, який з цих синонімів був у той час більше поширений у мові народу, але цікаво відмітити, що в наших документах ці слова вживаються як синоніми, причому в одному й тому ж документі, писаному одним і тим же писарем, у тексті, в якому йде мова про платню робітникам за розбір і перевезення на інше місце якогось старого, очевидно, дерев'яного будинку. Пор.: «Да(л)я(м) по(в)тора гроша, що перевозили до манастиря старую и(з)бу» (III, 7, 1); «Да(л) дво(м) хлопу(м) s̃ грошый, що избу старую розметали» (там же) і поряд: «Да(л) хлопумъ д̃ грошѣ, що возили старую халупу до манастиря» (III, 7, 2). «Українсько-російський словник» (т. II) слова *ізба* не реєструє, не знаходимо його вже і в словнику Грінченка. В деяких інших слов'янських мовах це слово так

або інакше ще вживається (напр., польськ. izba, болг. изба, але останнє в значенні «підвал», «пивниця») [1].

На означення окремого, відгородженого від інших, жилого приміщення в середині будинку вживаються слова *комната* і *свѣтлица* та похідні від останнього *светличка, свѣтолка* (пор. рос. *светелка*, польське świetołka): «Комната на горѣ» (VII, 3, 1); «До го(р)ное свѣтлици пану Миколаеви Добрянскому...» (VI, 1612, 19, 2); «Войтъ наказалъ, абы братству свѣтолку пустила на горѣ» (X, 3, 2); «Ключи пану Кгавриелю Ма(р)ковичу дали(с)мо о(т) светлички брацкой» (VI, 1616, 23, 2). Важко судити, чи в поданих прикладах названі вище слова виражають одне і те ж поняття, оскільки контексти не дають на це відповідної підстави. Однак за свідченням різних словників, семантика цих двох слів уже здавна була відмінною. Слово *комната* вживалося на означення кімнати, забезпеченої піччю [2], а *світлицею* називали кімнату без кухонної печі [3].

За семантикою близьке до *комната, свѣтлиця* вжите в одному записі в документі VI (1608, 11, 2) слово *кгмахъ*, що за значенням відповідає сучасному «квартира»: «Ключѣ вє(р)хнихъ кгмаховъ дому поповского у Стєфана Хомича». Це слово відноситься до запозичень з польської мови, у яку воно проникло з німецької (польське gmach з середньо-верхньонім. Gemach — Вг.). Словники сучасної української мови його вже не реєструють.

На означення дії «проживати у якомусь житлі», як і тепер, вживається слово *мешкати* (пор. польське mieszkać у такому ж значенні), а відповідно до цього місце проживання людини означається похідними від *мешкати* словами *мешканє* або *помешканє*, з яких перше тепер вживається ще у західноукраїнських говорах, а друге реєструється сучасними словниками як українське літературне слово (пор. відповідні польські mieszkanie, pomieszkanie): «Панъ Кгаврие(л) Ла(н)кги(ш) деклярова(л)ся... еха(т) до Ва(р)шавы... и ме(ш)кати тамъ» (VI, 1616, 25, 2); «А который бы братъ мешкане мѣ(л) далекое отъ сего бра(т)ства, тогды...» (IX, 29); «Пану Василию кравцеви позычили(с)мо... мешканя — избу с комнаткою подля школи» (VI, 1616, 24, 2); «Чтырей народо(в) в само(м) мурѣ мѣста Львова су(т) фундованы, которые и тера(з) помешканя свои... маю(т)» (VIII, 3, 1).

---

[1] Східнослов'янські мови успадкували слово *ізба* із староруської мови (пор. староруські *истьба, изба, изъба*). На думку більшості дослідників, це спільнослов'янське слово походить з старонім. stuba (див., напр., Преобр.).

[2] Це підтверджується також етимоном цього слова — латинським cominata, що означає «забезпечена піччю» (Уш.).

[3] Словник Грінченка свідчить, що світлиця «в українських хатах — чиста кімната без кухонної печі, взагалі кімната».

З інших назв приміщень у будівлі треба назвати вживані й тепер в українській мові слова *сѣны* та *комора:* «За замокъ сѣный и̃ гро(ш), до коморы шпита(л)ное» (III, 3, 2)[1].

У документах знаходимо також ряд назв деяких компонентів жилого приміщення чи житла, як, напр.: *стрихъ, дахъ, стѣна, дверѣ, пецъ* (або *пяцъ*), *порогъ, сходы, фуртка* (чи *форткa*) та *ворота*. Усі ці слова мають прямі відповідники в сучасній українській мові. З них *стѣна* (III, 5, 1), *окно* (VI, 1616, 6, 2; тепер *вікно*), *дверѣ* (VII, 4, 1), *пецъ* (III, 1, 1), *пяцъ* (X, 4, 1; пор. галицьке говіркове *пєц* з польськ. piec), *порогъ* (IX, 34; тепер *поріг*), *ворота* (III, 2, 2), *сходи* (X, 6 ,1; від *сходити*) у відповідних фонетичних формах зберігають і інші слов'янські мови.

Слово *стрихъ,* якого словники сучасної української літературної мови не подають, ще й тепер широко відоме в західноукраїнських говорах у значенні літературного *горище*. У такому ж значенні вживається це слово і в документі VII (4, 1): «До дому поповъского до стриху за дверѣ дали грошей д-дея(т)». В українську мову проникло це слово через польське посередництво з нім. Estrich (польське strych з нім. Estrich, а останнє з лат. astricum — Br.).

Так само за польським посередництвом проникли в українську мову з німецької слова *дахъ* (польське dach з нім. Dach) та *фуртка* (польське furtka з нім. Pforte, а останнє з лат. porta — Br.). У документах ці слова виражають ті ж самі поняття, що й тепер (сучасні *дах, хвіртка*): «Тесли, що да(х) поби(в), дале(м) гро(ш) и̃» (X, 5, 1); «Тесли дали(с)мо золоты(х) полски(х) л̃д, що... да(х) проти(в) школи и на(д) фурткою поби(л) и направи(л)» (X, 6, 2).

З назв окремих споруд, що належать до головного будинку в садибі, зустрічається слово *прибудунки* (VI, 1617, 26, 1), утворене за зразком польськ. przybudówki із зміною **в** на **н**, мабуть, під впливом звука **н** у слові *будинки*[2]. Тут можна назвати також слова *плотъ* (III, 1, 2), що вживається й досі (тепер *пліт*) у тому ж самому значенні, та *студня* у значенні «колодязь» (пор. польське studnia): «Двѣ студні копали и це(м)ровали» (VII, 4, 2). Останнє з них зареєстроване у словнику Грінченка, але з посиланнями на галицьких письменників[3].

---

[1] Слово *комора,* як і тепер, означає те ж поняття, що в російській мові слово *амбар*. В українській мові воно збереглося, очевидно, ще із староруського періоду (пор. староруське *камора* — Срезн.). Походить з грецьк. kamara чи лат. camora.

[2] У інших староукраїнських пам'ятках засвідчена також форма *прибудынки* (див. карт. Тимч.). Отже, можна також думати, що в документі VI при написанні цього слова писар допустив механічну помилку.

[3] У той період широко вживалися також *колодязь* та *криниця* (див. карт. Тимч.). *Студня* належить до загальновживаних слів західнослов'янських мов.

Назви предметів домашнього вжитку

Назв предметів домашнього господарського вжитку в досліджуваних пам'ятках небагато. Тут зустрічаються назви деяких видів кухонного і господарського посуду, назви приладів для замикання дверей і воріт, назви предметів, що вживаються для освітлення, тощо.

Назви кухонного та господарського посуду, що зустрічаються в наших пам'ятках, так або інакше збереглися і в сучасній українській мові, оскільки ще й досі вживаються предмети, які вони означають. Тут можна назвати, наприклад, *горцѣ* (III, 9, 1) чи без втраченого **н** *горнцѣ* (множинна форма, походить з давнього *гърньць*), яким у сучасній українській мові відповідає форма *горшки* (одн. *горщок*), але у документі III (5, 1) це слово, як видно з контексту, виступає в значенні «кухлі». «За два го(р)нцѣ мѣдяныи до шпиталя дале(м) г̃ злотыи и сѣмъ грошей» [1]; *фляшка* (тепер *пляшка,* але в говорах також *фляшка, фльишка;* польськ. flaszka, що походить з нім. Flasche — Вг.), яке вживається в документі VII (3, 1) на означення срібного посуду для зберігання так званого мира: «Дали врибєти фляшку срѣбрѣную на миро с̃тое»; *конва* і демінутивне *коновочка* (пор. *кінва, конівочка, конівонька* — Гр.): «За двѣ конви д̃ грошѣ» (III, 6, 2); «На срѣбро це(р)ковное, о(т)мѣняючи старое на тые двѣ коново(ч)цѣ, придатку зо(л)...» (VII, 3, 1)[2]; *бочка* чи в польській фонетичній формі *бечка* (польське beczka), що вживається й тепер, та *цебрикъ* (від *цеберъ*), теж відоме в сучасній українській мові (див. Гр.), що в документі VI (1616, 24, 2) виступає як назва відповідної міри місткості: «Вапна неро(з)правленого цебриковъ девя(т)найця(т)».

З назв інших предметів домашнього господарського вжитку в документах зустрічаються *скриня, олмария* та *соломянка.* З них перше, що вживається й тепер, означає відповідної форми ящик, який у братстві служив своєрідним сейфом для зберігання грошей і цінностей, тому це слово виступає переважно в словосполученні *скарбная скриня* (VI, 1612, 19, 2). Слово *олмария* запозичене, очевидно, з польської мови (польськ. olmaria, almaria з лат. ormarium — SW), де воно вживалося в значенні «сховок», «шафа», «скриня», «шкатулка», «вмурована

---

[1] У західноукраїнських говорах ще й досі вживається в значенні «кухоль» слово *горня* чи *горнє,* незалежно від того, з чого цей посуд зроблений — з глини, металу чи скла.

[2] Як видно з поданих прикладів, *конва* і *коновочка* означають тут різні предмети. Дві *конви* коштують всього лише 4 гроші, тоді як дві *коновочки* обмінюються на срібло з доплатою 9 злотих. Очевидно, в першому випадку мається на увазі дерев'яний посуд (відро), в другому — металічний з дорогоцінного металу (мабуть, кухлі; пор. значення слова *конівка* у словнику Грінченка).

в стіні шафа для зберігання дрібних речей» (див. SW). У якомусь із цих значень виступає дане слово і в наших документах: «Ключи пану Кгаврыелю Ма(р)ковичу дали(с)мо о(т) светли(ч)ки брацкой о(т) о(л)марий» (VI, 1616, 23, 2); «Олмарии такъ надолѣ, я(к) на горѣ з̃, каждая олмария по пол-г̃ зо(л)» (VII, 3, 1). Слово *соломянка* зустрічається тільки один раз, у лаконічному записі: «За соломянки гроший її̃» (VII, 4, 7). Хоч сучасні словники української мови цього слова не реєструють, але воно зустрічається ще й тепер у західноукраїнських говорах як назва плетеної із соломи за допомогою лозових прутів круглої або довгастої посудини, що служить для зберігання зерна (див. Жел.)[1].

З назв приладів для замикання дверей, воріт наші документи засвідчують: *замокъ, колодка, ключъ* та *ретязь* чи *ретѣзь:* «О(т) бра(т)ское скри(н)ки еденъ клю(ч) о(т) замку у Миколая Лукашєвича, а о(т) коло(д)ки, у Стєфана Хомича» (VI, 1604, 7, 1)[2]; «До... поповъско(г) дому за рєтязь и за коло(д)ку золотый а̃» (VII, 4, 2); «Шипѣ слюсарєви за ретѣзѣ и... о(т) направєня замка в попо(в)скому дому, гроший...» (VII, 5, 2). Слова *замок* та *ключ* загальновживані й тепер. УРС реєструє також слово *колодка* в значенні «висячий замок», але з ремаркою «обласне». Слово *ретяз* у значенні «ланцюг» знаходимо в словнику Грінченка (пор. також Жел.: *ретїж, ретїзь* у значенні «ланцюг від дверей»).

На предмети, які служать для освітлення, вказують уживані й тепер слова *свѣча, свѣчка* та *лямпа:* «До осмотреня и запалованя и гашеня свѣ(ч)... Іоана Шипу» (VI, 1608, 11, 2); «На кгрышпа(н) до свѣчо(к) далемъ гро(ш) й̃» (X, 2, 2); «Дале(м) за ля(м)пы... и за друты гро(ш) пя(т)дєся(т)» (X, 6, 1). Свічка, яку тримали в руках під час церковних обрядів, означається словосполученням *ручная свѣчка* (VII, 4, 1). Щодо слова *лямпа,* то, оскільки тоді нафта не була ще в ужитку, тут мається на увазі, очевидно, лойова лампа або церковна лампадка (*лямпа* від гр. Lampas).

Досліджувані документи засвідчують також назви деяких складових частин свічки — *кгнотъ* (тепер *гніт* — скручені нитки, що горять у свічці; польськ. knot, з нім. Knote(n), Knode — Вг.) та ніде не вживане тепер слово *кгрышпанъ,* що було наз-

---

[1] Це слово у формі *солом'яник* уживається й на Житомирщині (див. Л. С. Паламарчук, Словник специфічної лексики с. Мусіївки, Вчорайшенського р-ну, Житомирської області, «Лексикографічний бюлетень», вип. VI, Вид-во АН УРСР, К., 1958, стор. 31).

[2] Так звана *скарбная скриня,* як зазначалося, була своєрідним сейфом, що мав два замки — внутрішній і висячий. Згідно із статутом братства ключі від цих замків зберігалися у двох братчиків: в одного від внутрішнього замка, у другого — від висячого, тобто колодки.

вою так званої іспанської зелені, яка використовувалася для відповідного забарвлення воску (польськ. grynszpan, з нім. Grünspan — Вг.): «За кгноты до свѣчокъ дале(м) гро(ш) пу(л)девята» (X, 6, 1); «На кгрышна(н) до свѣчо(к) далемъ гро(ш) пу(л)девята» (X, 2, 2). При виробництві свічок використовувалася також *терпѣтина* (тепер *терпентина;* походить від гр. terabinthinos — Уш.): «Робючи бра(т)скии свѣчки, на кгрышпанъ зо(л) по(л)-г̃, на те(р)пѣтину зо(л) а̃» (VII, 5, 1).

Назви предметів, пов'язаних із землеробством, садівництвом та скотарством

Лексика, що вживається на означення понять, пов'язаних із землеробством, представлена назвами деяких сільськогосподарських культур, власне плодів цих культур. Таких назв чотири: *жито* (III, 3, 2), *овесъ* (III, 6, 1), *горохъ* (III, 1, 2) та назва городньої культури *огорокъ* (III, 1, 2; тепер літературне *огірок*). З назв сільськогосподарських знарядь праці зустрічається тільки *коса* (III, 6, 1). З контексту «За тыки далѣмъ по(л)-ѣ̃ гро(ш)» (III, 3, 1) неясна семантика слова *тыки.* У сучасній українській мові слово *тика* за значенням відповідає рос. *веха, тычина* (див. Гр.).

До лексики з ділянки садівництва можна віднести такі слова, як *садъ, щѣпъ, щѣпокъ, разка, пеньокъ, слива.* Садівничий термін *щѣпа* і демінутивне *щѣпокъ* означають молоді рослини фруктових дерев, пересаджені з іншого місця, або й живець, прищеплений іншому дереву (див. *щеп, щепа* — Гр.; також польське szczep, чеське štěp): «Пе(н)ки до щѣпъ до саду» (III, 3, 2); «За ра(з)ки до саженя щѣпо(к) полто(р) гро(ш)» (там же). Як свідчить запис у документі VII (3, 2), садівничий термін *щѣпа* як загальна назва саджанця фруктового дерева не вживався, коли йшла мова про саджанці слив. Пор.: «В саду трохи примножено такъ щѣпъ, якъ и сливъ» (III, 3, 2).

Слово *разка* в сучасній українській мові не вживається. Зареєстрований в словнику Грінченка садівничий термін *зразок* у значенні «живець для щеплення» не в'яжеться із змістом наведеного вище прикладу (пор.: «ра(з)ки до саженя щѣпо(к)», а не «до щеплення»). Треба гадати, що дане слово належить до запозичень із старопольської мови (пор. у SW — razcka — назва невеликої дерев'яної посудини; raźka, razeczka у значенні «цебер», «відро», «дерев'яний черпак»; raszka — «садівнича пилка»).

Слово *пеньокъ* (демінутивне, від *пень*) у наведеному вже прикладі «Пе(н)ки до щѣпъ до саду», а також у іншому прикладі «Що пе(н)ки всажовалъ — полтора гро(ш)» (III, 3, 2) вживається в такому ж значенні, як сучасне *кілок.* Як видно

з прикладів, тут ідеться про кілки (пеньки) для прив'язування до них саджанців дерев.

З назв знарядь, що вживалися в садівництві, крім згаданого вже *разка* використовується також слово *пилка* (похідне від *пила*): «За ш(л)ку до саду д гро(ш)» (III, 6, 1).

На деякі роботи в саду вказують слова *саженє* (віддієслівний іменник від *садити*), *примножати* в значенні «розмножати», «розводити (дерева в саду)» та *хандошити* (сад) у значенні «чистити», «розчищати (сад)» (з польськ. chędożyć — пор. SW): «Ра(з)ки до саженя щѣпо(к)» (III, 3, 2); «В саду трохи примножено такъ щѣпъ, якъ и сливъ» (там же); «Дво(м) хлопо(м), що са(д) ха(н)дошили, гро(ш)» (III, 5, 1).

До слів з ділянки скотарства треба віднести насамперед назви свійських тварин *конь* (VII, 5, 1), *волъ* (VII, 1, 2), *овца* (VIII, 3, 2) та полонізм *быдло* (польське bydło), що за значенням відповідає українському *худоба:* «Бысмы были и нелютное быдло альбо овцы якие, пре(д)сяжъ до в(ш) к(р) м(л) волати бысми мусѣли» (VIII, 3, 2). У цьому прикладі слово *овцы,* а також слово *быдло,* що в даному разі виступає із супровідним *нелютное* (від польського nielutość «немилосердність» — див. SW), вживаються в переносному плані як лайливо-зневажлива назва людей, улюблена лайка польської шляхти.

Із скотарством пов'язані також уживані й тепер слова *сѣножать* (X, 1, 2), *сѣно* (VII, 3, 2) та *паша* (від *пасти*) в значенні «корм для худоби» (пор. Гр.), що в документі VIII (3, 2) вживається в переносному плані, виражаючи поняття «засоби до життя людини»: «Дай намъ пашу якую, а бери з на(с) дани». З інших слів, пов'язаних із скотарством, можна назвати *волна* (VIII, 3, 2), що є загальною назвою овечої шерсті (тепер *вовна*), давню слов'янську назву однієї з частин упряжі *узда* (III, 6, 1; пор. теперішнє *уздечка*) та слово *пастыръ,* що в нейтральному плані означає те ж поняття, що й *пастух,* але в документі VIII (3, 2) вживається в значенні «захисник», «покровитель» (йдеться про короля): «Бро(н) на(с), пастыру добрый, о(т) ты(х), што насъ фо(р)тельми с пото(м)ствы выгубляютъ».

Назви продуктів харчування та напоїв

Поняття «харчі» в документах означається словом *страва,* яке реєструють і сучасні словники: «Дали Ма(р)тиновой на страву зо(л) в» (VI, 1601, 5, 2); «Кгды ездиле(м) до Устя, и на страву, и на фурмана вышло злоты(х) по(л)ски(х) з» (X, 3, 1).

З назв продуктів харчування, одержуваних від тваринництва, зустрічаються: *солонина, сало, свинина, молоко* (VIII, 3, 2) та *сыръ* (III, 3, 1). Два останні слова пояснень не вимагають. Вони

є загальновживаними й тепер. Щодо трьох перших, то *солонина* і *сало* означають, очевидно, різні види свинячого жиру, бо в одному й тому ж записі, в якому вказується їх ціна при купівлі, сума грошей, заплачена за сало, подається окремо від суми грошей, заплаченої за солонину, напр.: «За два полтей солонины до шпитале дале(м) копу и грошєй s̃, за сало — г(р) к̃» (III, 2, 2)[1]. Третє з цих слів — *свинина,* як видно з контексту, є синонімом до слова *солонина,* напр.: «Строны тєжъ солонины шпита(л)нон, о которую на нєго пре(д) братиями ска(р)жи(л) Ива(н) Бѣлдага, жє нє вѣдати, гдє еи подѣлъ, тєды братия Никифоровн приказали, абы тая свинина была за(с) в шпиталю» (VI, 1601, 5, 1).

З назв інших видів продуктів харчування зустрічаються загальновживані й тепер *хлѣбъ* (X, 3, 1), *соль* (III, 5, 1; тепер *сіль*), *олѣй* (II, 1611, 3, 2; тепер літературне *олія,* але в західноукр. говорах і досі *олій*), а також відоме тепер лише деяким західноукраїнським говіркам слово *ягли,* що вживається тут у значенні «пшоно» або й «пшоняна каша»[2]: «За ягли до шпитале — десятъ грошєй» (III, 2, 2); «На ягли два(д)ца(т) гро(ш) и гро(ш) за поумя(р)» (III, 3, 1). А. Брюкнер («Słownik etymologiczny») свідчить, що це слово відоме всім слов'янським мовам, за винятком східнослов'янських[3].

З назв напоїв у документах зустрічаються загальнопоширені й тепер *вино* (III, 1, 1), *горѣлка* (X, 6, 2) та *пиво* (II, 1611, 3, 2). Тут можна згадати також слово *пити,* що в одному з протоколів документа VI (1600, 2, 1) вживається в значенні «пиячити» («шо(л) до ко(р)чми пити»), та наявні тільки в документі IX у слов'яноруських контекстах книжні *кормленїе* та *прекормленїе,* які за значенням відповідають сучасним українським *харчування, годування, отримання:* «Возраста дѣля... нищи(х) ко(р)мленїе» (IX, 19); «Плѣнны(м) искупленїе, въ гладѣ преко(р)мленїе» (IX, 20).

Назви одягу, взуття та прикрас

Назви одягу, які спостерігаються в аналізованих документах, у ряді випадків збереглися і в сучасній українській мові, хоч відповідні давні види одежі вже не зустрічаються.

---

[1] Очевидно, як і тепер у західноукраїнських говорах, слово *солонина* вживається на означення верхнього жирового відкладення (у свині), а слово *сало* — внутрішнього.

[2] Див., напр., І. Верхратський, Про говор галицких лемків, Львів, 1902, стор. 487.

[3] Є підстави гадати, що слово *ягли* в давнину в різних значеннях було поширене і в східнослов'янських мовах. Про це свідчить не тільки наявність цього слова в давніх українських писаних пам'ятках та сучасних західноукраїнських говорах (тут воно могло бути запозичене із західнослов'янських мов), але й вживання його і деяких похідних у російських говорах (див., напр., Даль: «Ягловая каша, вологодское, ячная» і інші слова з коренем **-ягл-**; див. також Преобр. та Срезн.).

На окремі види жіночого одягу вказують: *хустка турецкая, тканка перловая, лѣтникъ татарский, кожухъ* та *пунчохи.*

Слово *хустка* (здрібніла форма від *хуста*) із втраченим відтінком здрібнілості вживається й тепер. Означення *турецкая* вказує на певну конкретну ознаку хустки: «Павелкови хустку якую турецькую» (VI, 1617, 16, 2).

Словосполучення *тканка* (очевидно, від *ткати*) *перловая* вживалося ще в XIX ст. і знайшло своє відбиття навіть у народних піснях [1]. Словник Грінченка подає слово *тканка* в значенні «жіноча прикраса з намистин і перлів». Супровідне слово *перловая* вказує, що в документі мається на увазі саме це значення даного слова: «Прокопъ Федорови(ч) барзо ся обруши(л), просячи, абы му была привѣрнена тка(н)ка пѣ(р)ловая» (VI, 1601, 3, 1).

Слово *лѣтникъ* у значенні «вид літньої жіночої одежі» з ремаркою «історичне» наводить РУС. Супровідне *татарский* вказує на його відповідну категорію: «У пана Зару(д)ского маѣ(т) быти лѣтни(к) тата(р)ский» (VI, 1617, 26, 1). Збереглися в сучасній українській мові також слова *кожухъ* та *пунчохи* (тепер *панчохи*), що зустрічаються в текстах: «На кожу(х) куха(р)цѣ копу даля(м)» (III, 6, 2); «Еще пунчохи купиле(м)... Настце за пулзолотого» (X, 3, 2). Слово *пунчохи* належить до запозичень з польської мови (польське pończocha з чеськ. punčocha, а останнє з середньоверхньонім. buńtschouh [2]).

З назв чоловічого одягу в документах зустрічаємо тільки *плащъ* та *чалмѣль анкгурский,* вжиті в такому тексті: «Обеца(л) ему чал(м)ѣль анкгурский фиалъковое масти на плащъ пану Сконъскому» (VI, 1617, 26, 2). Спільнослов'янське слово *плащъ* (див. також староруське *плаща* — Срезн.) означало вид широкої чоловічої й жіночої одежі. Слово це збереглося й дотепер. Слово *чалмѣль,* вжите із супровідним *анкгурский* (походить, мабуть, від назви турецького міста Ангара, тепер Анкара), що вказує на його вид або місце вироблення, означає, як видно з контексту, якусь із частин плаща (пор. *«чалмѣль... на плащъ»*), найімовірніше, прикріплену до плаща накидку на голову — капішон (пор. сучасне *чалма* з тюркського calma — Уш.). Слово це в сучасній українській мові не збереглося.

З назв окремих видів взуття в документах зустрічаються: *боты* (III, 1, 2), *черевики* (III, 4, 1) та *бачмакги* (VI, 1617, 26, 2). Слово *боты,* що за значенням відповідає сучасному *чоботи,* як свідчить Фасмер [3], проникло у східнослов'янські мови десь

[1] Див. «Народные песни галицкой и угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким», изд. Императорского общества истории и древностей российских, М., 1878, кн. II, стор. 50.

[2] Див. Gabrjel Korbut, Niemczyzna w języku polskim. Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym, wyd. II, Warszawa, 1935, стор. 21.

[3] Див. M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, т. I, Heidelberg, 1953, стор. 113.

у XV ст. через старопольське посередництво із французької мови (старопольське boty, фр. botte; пор. у «Синонімі»: *«Боты — сапоги, обущи, нестяговы»*). Спільнослов'янське слово *черевики* в українській мові збереглося й дотепер. У «Синонімі» воно пояснюється словами *сандалий, плесница,* а також *сапогъ, обуща.* Щодо слова *бачмакги,* то у фонетичній формі *башмаки* (одн. *башмак*) в українській мові воно вживається й тепер (пор. рос. *башмак,* польське baszmak, старопольські baczmag, baćmag — SW). У «Синонімі» це слово пояснюється відповідником *виступці.* Слово *бачмакги* належить до нечисленних у наших документах засвоєнь з тюркських мов [1].

До цього пласта лексики віднесемо також наявні в досліджуваних пам'ятках назви деяких матеріалів, що служили для пошиття одежі і взуття. Їх небагато: *баволница* (від *баволна* на базі нім. Baumwolle — Вг.), що означає тканину з бавовни (пор. польське bawełnica — SW; також укр. *бавовнянка* — Гр.) [2]: «Свѣжи(н)скому прокураторови баво(л)ницу за зло(т) s̃ и гро(ш) деся(т)» (X, 8, 1); *сукно бризинское,* де давнє слов'янське слово *сукно* вживається й досі, а супровідне слово *бризинское* вказує на якийсь гатунок цього матеріалу і одночасно місце його вироблення (м. Бризен): «За сукно нищого, що ходи(в) до Кракова, за s̃ мѣ(р) сукна бризинского по вĩ гро(ш) мѣра, заплати(л)емъ» (III, 6, 1); *каразїя,* яке наводить словник Грінченка в значенні «просте сукно» (очевидно, з польськ. karazja, а це з нім. Karsai — SW) «Писареви... дале(м) каразїи три локтѣ за копу» (X, 3, 1).

Назва *сафияновая жолтая скура* (VI, 1616, 24, 1) вказує на жовту козлячу шкіру високої якості (див. *сафьян* — Уш.; польське safian — SW). Слово *сафиановая* походить від *сафиянъ* (сучасне *сап'ян,* звідти і *сап'янці*), а це від *Саф(ф)ія* — назви марокканського міста (див. SW).

На деякі прикраси і предмети розкоші в документах вказують такі, вживані й дотепер слова, як *перстинь* (від давнього *перст* < *пьрстъ* «палець»): «Пе(р)сти(н) злотый съ камы(ч)ко(м) зелено(м)» (VI, 1617, 26, 1), тобто «золотий перстень з дорогоцінним каменем (*камичок,* польське kamyczek) зеленого кольору», та *перли* (X, 2, 1; польське perła, давніше pierła з лат. perula — Вг.).

До назв предметів розкоші можна віднести також словосполучення *вацокъ срѣбный* (VI, 1617, 26, 1), у якому супровідне

[1] Цікаві матеріали і зауваження до питання про походження слова baszmak у польській мові подає польський дослідник-орієнталіст А. Зайончковський (див. Ananiasz Zajączkowski, Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego, Wrocław, 1953, стор. 37.

[2] У словнику Горбачевського вказується, що *бавовницею* або *бавовнянкою* в той період називали сукно, яке вироблялося в Туреччині або й Німеччині і вживалося для виготовлення жіночих хусток.

срѣбный вказує на матеріал, з якого виготовлений цей предмет. Слово *вацок* ще на початку нашого століття було поширене у лемківських говірках у значенні «торба», «мішок» [1]. За свідченням Горбачевського, *вацком* в актовій мові на території польської держави називали жіночий гаманець. Слово це в українську мову проникло з польської (польське wacek, чеське vaček, а останнє з нім. Vatsack — Вг.).

Лексика на означення руху, переміщення

Цей пласт лексики у наших документах представлений переважно різними формами слів, які в основному групуються навколо давніх спільнослов'янських слів *ити, ходити, возити, ехати, ездити, нести, носити* тощо.

Навколо слова *ити* групуються такі різнопрефіксальні утворення, як *выйти, дойти, зейти, найти, отити, прийти, пойти.* Ряд цих слів, крім прямого значення — *рухатися, переміщатися* у якому-небудь напрямку, — вживається в документах у переносному значенні або має різні семантичні відтінки. Пор., напр.: «Да не зайде(т) сл҃нце въ гнѣвѣ ваше(м)» (IX, 32); «Што тє(ж) на майстра идє(т) заплата, кгды робота пойде(т) на муръ вє(д)лугъ пє(р)вои интє(р)цызы и звыклого обычаю, тое на единого майстра, а нє на дво(х) и(х) майстро(в) заплата пойти мае(т) якъ на е(д)ного» (IV); «А кгды прийдє(т) до тру(д)нєйши(х) фо(р)мь тесати взоры..., та(к)...» (I); «Зешли панове мещане... на ревизию» (VI, 1616, 25, 1); «На страву и на фурмана вышло злоты(х) по(л)ски(х) з҃» (X, 3, 1) і под.

Навколо слова *ходити* групуються слова *выходити, доходити, исходити, обходити, отходити, приходити, сходитися* тощо.

Ці слова, як і попередні, в документах вживаються у різних значеннях. Наприклад, слово *выходити* в тексті «А кгды те(р)ми(н) буде(т) выходити, повиннѣ... колякго(в) свои(х)... высыла(т)» (VI, 1616, 25, 2) ужите в значенні «закінчуватися», «кінчатися»; слово *доходити* в словосполученні «пре(з) су(д) ц҃рковный доходити» (II, 1612, 3, 1) має значення юридичного терміну «домагатися чого-небудь через суд», «судитися»; книжна форма *исходити* в контексті «Всяко слово гнило да не исходитъ и(з) устъ ваши(х)» (IX, 29) має значення «не вимовляється»; слово *сходитися* в усіх випадках уживається в значенні «збиратися»: «А ма(т) ся сходити за обсыланїе(м) знамене бра(ц)кого» (IX, 23).

До лексичного гнізда слів, що групуються навколо *везти, возити,* відносяться такі, як *вывезти, вывозити, звозити, перевозити, привозити,* а також віддієслівні іменники *привозъ* та *при-*

[1] Див. І. Верхратський, Про говор галицких лемків, стор. 395.

воженє, що вживаються в одному і тому ж значенні навіть у текстах, писаних одним і тим же писарем. Пор.: «За трица(т) во(р)слу(в) — золотый и (д)ва гроша. О(т) привозу да(л)ямъ к грошій» (III, 7, 2); «Да(л)ямъ о(т) привоженя че(г)ли (!) штири гроши» (III, 8, 2). Обидві ці форми слів у наведених прикладах передають поняття «доставка». Інші слова даного гнізда в усіх випадках уживаються в прямому значенні — «переміщати що-небудь звідки-небудь за допомогою транспорту». Напр.: «Румъ возили спре(д) церкви» (VII, 4, 2); «Гнуй вози(л) с-пу(д) школы» (X, 2, 2); «Сѣно зъ лукашева фо(л)варку звозили» (VII, 4, 2); «Камѣнь... форманє наши привезут» (IV) та ін.

У документах трапляються також деякі похідні від слів *ехати, ездыти*, що в усіх випадках мають пряме значення: «Еха(в) до князя» (III, 6, 1); «О(т)еха(л) до Снятина» (VI, 1600, 2, 2); «Решту о(т)да(л), приеха(в)ши зъ Варшавы» (X, 9, 2). «Езды(л) до Ва(р)шавы» (X, 2, 1). Тут необхідно також назвати дві паралельно вживані синонімічні форми віддієслівних іменників *о(т)ехане* і *о(т)ездъ*, що вказують на поняття «поїздка» чи «від'їзд». Пор.: «На мѣсце ты(х) братий старши(х) были обраны другие четыри для о(т)еханя албо заба(в) яки(х)» (VI, 1611, 13, 1) і «За непоря(д)комъ пано(в) братий ста(р)шихъ и нєпорядымъ о(т)ездо(м) зъ дому въ дорогу ихъ, нємало...» (VI, 1599, 1, 2).

На певний вид переміщення у просторі вказують також слова *носити, нести* та різні похідні від них, як, напр.: *выносити, заносити, односити* чи *относити, переносити, внести, нанести, перенести* тощо. Як і в сучасній українській мові, ці слова в документах, крім прямого значення, мають різні семантичні відтінки. Наприклад, слово *односити* крім прямого значення «переміщати що-небудь з одного місця на інше» може вживатися також у значенні «передавати кому-небудь які-небудь відомості» (пор. сучасне *доносити* на кого-небудь). Напр.: «Хлопу(м), що о(д) носили и принесли бляхи, дале(м) гро(ш) аї» (X, 7, 1); «Скарги были... на Василия Другобы(ц)кого, жє справы братскиє о(т)носи(л) до уряду свѣцкого, оска(р)жаючи братство» (VI, 1601, 5, 2). Так само слово *заносити* в одному випадку в документі VI вживається в значенні «довго держати що-небудь у себе, не віддавати своєчасно», напр.: «Братя Филипу маляру декрето(м) свои(м) наказали, абы бы(л) взя(л) казнь за то, же, маючи клю(ч) о(т) скри(н)ки братскоє, по двѣ сха(ж)цѣ в бра(т)ствѣ нє быва(л) и клю(ч) о(т) скри(н)ки заносилъ, для чого справа ваковала» (VI, 1601, 5, 1), а слово *выносити* в контексті «Еслы бы тє(ж) о(т) ты(х) штукъ вєлики(х), што на филяри поиду(т) мѣра зуполна нє выносила..., того мы... шкодовати нє повинни» (IV) передає поняття «становити певну величину, рівну чому-небудь». Слово *носити*, крім прямого значення «переміщати який-небудь предмет з одного

місця на інше», в інших випадках вживається ще в значенні «виконувати повинності», «виконувати службові обов'язки». Пор., напр.: «Єстесмо зъ народо(м) польскимъ єдного права и еднако онера во вшистко(м) носимо» (VIII, 1, 1); «Бра(т)ство... зложили собѣ... елекцию..., при которой... уряды на особа(х) свои(х) носячие(х), та(к) те(ж) скарбы... покладали» (VI, 1611, 13, 1). Слово *нанести* в одному випадку в контексті «Шкоду вєликую нанесъ небытностю своею» (VI, 1599, 1, 2) виступає в значенні «причинив, зробив (шкоду)».

Рух, переміщення в просторі означають також такі слова, як *приступити, уступити, поднятися*. З цих слів тільки *уступити* вживається в прямому значенні — «зайти куди-небудь», напр.: «Братия моло(д)шая уступивши помоли(в)шися бг̃у, е(д)ностайне... избрали... брато(в) чтыре(х)» (VI, 1611, 13, 1), а слова *поднятися* та *приступити* вживаються в переносному плані (про них буде мова далі).

До цієї тематичної групи лексики можна віднести також слова, які вказують на різні спонукальні дії, і хоч самі по собі не є назвами якогось виду руху, означувані ними дії асоціюються з усвідомленням певного руху, точніше переміщенням в просторі. Маємо тут на увазі такі загальновживані в українській мові слова, як *высылати, посылати, присылати*, напр.: «Василїа... высылали... на престрогу права до Варшавы» (X, 3, 1); «Посылали до него Стефана Хомича» (VI, 1601, 3, 2); «Пани Маличъская зъ Волыня прислала зо(л) s̃» (VII, 1, 1). В останній з цих ілюстрацій, як видно, слово *прислала* вжите в значенні «передала через когось (гроші)»; пор. сучасне *надіслати* (напр., лист поштою).

Назви засобів пересування та шляхів сполучення

З назв засобів пересування у наших документах зустрічаються *возъ*, здрібніле *возокъ* та *фура* (польське fura з нім. Fuhre — Br.; пор. сучасне *хура*, діалектні *фура, фіра*, а також рос. *фура*).

Слова *возъ* і *фура* в документах виступають як числові назви, тобто вказують на відповідні міри місткості, напр.: «За два возы кглины на пе(ц) дале(м) грошей д̃» (III, 1, 1); «Фура его маетъ быти тому каме(н)» (IV). У документі IV *фура* виступає також у значенні «підвода». Пор.: «Мае(т) быти плачено... на кгрунтѣ за суровый локо(т) нероблєно(г) (каменя. — *М. Х.*) по s̃ гро(ш) и(з) фурою майстровою». Як видно, вже у той період в українській мові давнє спільнослов'янське *возъ* і запозичене *фура* вживалися паралельно, як два синоніми у значенні «підвода», про що свідчать наведені вище ілюстрації. Як синоніми, ці дві назви збереглися і в сучасній українській мові (пор. у словнику Грінченка: «*Віз* — воз, телега» та «*фіра* — повозка, телега, подвода»).

Слово *возокъ* виступає тільки один раз у документі VII (1, 2): «У Стєфана коваля взялихмо зо(л), що возокъ купилъ». Хоч даний контекст не подає точних відомостей про семантику цього слова, слід гадати, що в той період слово *возокъ* уживалося вже із втраченим відтінком здрібнілості і означало певний вид кінного транспорту, що служив для парадного виїзду. Пор. сучасне рос. *возок* у значенні «Крытый экипаж на полозьях», яке «Толковый словарь» за ред. Ушакова реєструє з ремаркою «устаревшее».

З назв шляхів сполучення в документах зустрічаються *дорога, улица* та *стежка,* що є загальновживаними і в сучасній українській мові: «А зажъ... по сте(ж)ка(х) дороги посполитое... ходитє (!) забороните» (VIII, 1, 2); «Пре(з) рыно(к) и улицу явне пойти... бороня(т)» (VII, 1, 2). Є випадки, коли, як і тепер, слово *дорога* вживається в значенні «подорож» чи «поїздка». Пор.: «Попови на дорогу, коли еха(в) до князя, далемъ на страву м̃ грошей» (III, 6, 1); «За непоря(д)комъ пано(в) братий ста(р)шихъ и нєпоря(д)нымъ о(т)ездо(м) з дому в дорогу ихъ,... порядокъ братский не моглъ ся о(т)правовати» (VI, 1659, 1, 2).

Слова, що вказують на час і простір

Слова, що входять у даний тематичний пласт лексики, представлені спільнослов'янськими назвами, які в абсолютній більшості, звичайно, у відповідних фонетичних формах, зберігаються у слов'янських мовах і досі.

Наявні у документах назви, що вказують на часові поняття, можна розбити на дві категорії: а) терміни, які вживаються на означення різних відрізків часу за календарно-астрономічним поділом [1], та б) інші слова, що так або інакше виражають поняття часу.

Саме поняття «час» (рос. *время*) всюди у документах означається загальновживаним в українській мові словом *часъ,* яке в ряді випадків має ще різні семантичні відтінки. Найчастіше зустрічається це слово при датуванні, коли описуються події, що відбувалися на протязі якогось певного відрізку часу. Замість повної дати писарі в таких випадках уживають трафаретне *того жъ часу* (див., напр., VI, 1599, 1, 1). В інших випадках це слово може виступати у значенні «строк», напр.: «Часъ мєшканя его починати ся має(т) о(т) часу воскр̃сния хв̃а» (VI, 1604, 8, 2) — та у значенні «слушний момент»: «А мают ся сходити... я(к) потреба и ча(с) прилучи(т)ся» (IX, 23). У документі V дане слово у словосполученні *пре(д) часо(м)* (напр.: «Мѣру пре(д) часо(м) выдавати и о всѣ(х) потрєба(х) пре(д) часо(м)

[1] Ці терміни розглядаються в розділі «Метрологічні та нумізматичні терміни».

оповѣдати..., аби жа(д)ная година пре(з) роботи не вакована») виступає в значенні «своєчасно». Слово це може також входити в склад таких словосполучень, як *до часу слушного* (дати кому що-небудь) у розумінні «на якийсь невизначений строк»: «Видячи мы упа(д)лую въ убо(з)твѣ, дали(с)мы еи зо(л) г҃ до часу слушного» (VI, 1611, 14, 1); *до того часу* у значенні «доти»: «А если которого брата о(т)лучатъ о(т) цр҃кве..., того протопопа і еп(с҃)пъ небл(с҃)вити маю(т) до того часу, аж ся бра(ц)тву покори(т)» (IX, 45); *на тотъ часъ* чи *въ тотъ часъ* у значенні «тоді», напр.: «В то(т) ча(с) домъ молитвовано» (III, 1, 2) і под.

На означення поняття «невизначено довгий час» вказує трафаретне закінчення церковної молитви: «во вѣки вѣко(м)» (IX, 56) і книжне словосполучення *во вѣчныя роды*: «Бы(л) о(т)стригнєный о(т) братства во вѣчныя роды Гаврилий Дорофеєви(ч) за учи(н)ки своє зра(д)ливыє» (VI, 1601, 4, 2).

До цієї категорії лексики можна віднести також слова, які вживаються для уточнення різних часових понять і бувають здебільшого виражені прислівниками, та слова, що вказують на співвідносність до моменту повідомлення (прислівники часу). Наприклад: *вѣчне* (IX, 44) у розумінні «вічно» (польське wiecznie); *малозгодивши* (VI, 1600, 2, 1) — «трохи згодом»; полонізм *завше* (VI, 1608, 12, 1) і, паралельно, але рідко, давнє *всегда* (VI, 1602, 6, 1); *николи* (IX, 51) і, паралельно, але значно частіше, полонізм *никгды* (II, 1612, 2, 1; польське nigdy); *заразъ* (VI, 1601, 4, 2; пор. польське zaraz): *потомъ* (VI, 1600, 2, 1), від якого утворився прикметник *потомный* (пор. польське potomny), що у сполученні із словом *часъ* (*часъ потомный*) передає поняття «майбутній час»: «Ко(н)клюдуємо зобосторо(н) часы пото(м)ными» (VI, 1617, 26, 1) та ін.

На відповідні часові поняття вказують також деякі прикметники, зокрема *старожитный* (VIII, 3, 1) у розумінні «давній», а також *старый* (VI, 1616, 24, 2), *давний* (там же) (польське starożytny), *пришлий* у значенні «майбутній» чи «прийдешній» (польське przyszły) та *близкопришлий* у розумінні «скоро прийдешній» (польське blizkoprzyszły): «За выступокъ свой має(т) дати бє(з)мѣнъ воску в пришлую схажку» (VI, 1601, 5, 2); «Обѣца(л) о(т)дати по ярмарку льво(в)ски(м) бли(з)ко при(ш)лимъ» (VI, 1606, 10, 1).

До цього пласта лексики треба віднести також слова, що у підрядних обставинних реченнях виступають у ролі сполучників чи сполучних слів, напр.: *коли, тогды*, полонізми *кгды* (польське gdy), *теды* (польське tedy) та слово *поколь* (пор. північноукр. *покуль*) у значенні «доки», «поки»: «До того часу нє буду бывати в братствѣ, поко(л) ми не о(т)дасте тка(н)ки пє(р)ловоє» (VI, 1601, 3, 1).

Слів, що вживаються на означення різних просторових понять, у досліджуваних пам'ятках порівняно небагато. Три виміри простору означаються словами, утвореними за допомогою суфікса **-ость:** *высокость* (I), *широкость* (IV), *долгость* (IV). Ці слова із суфіксом **-ість** зберігаються і в сучасній українській мові, хоч, правда, паралельно з ними існують також назви згаданих трьох вимірів із суфіксами **-ин(а), -от(а).** На три виміри вказують також слова-прислівники *назвышъ, нашыръ, надолъжъ, высоко,* напр.: «Повшенъ камень тесаный назвы(ш) и надолъжъ о(т)давати, якъ в не(р)вой инътерцизъ стоитъ» (IV); «А камень каждый на локо(т) высоко, а на ширъ в локтѣ... вытесаный маетъ быти» (IV). Поняття «товщина» передається словом *толщъ* (I). На протилежне до «товщина» поняття вказує тільки слово *тоньше* (I). Для вказівки на розмір товщини чи тонкості вживається слово *высокость:* «Каме(н) ка(ж)дый не мае(т) быти на высокость тоньше о(т) по(л)локтя. Который бы камень бы(л) высокостю толстый на локотъ, таковый мае(т)ся платити за два локтѣ. А если бы ты(ж) который каме(н) высокостю в толщъ не выноси(л) зупо(л)ного ло(к)тя, таковый мае(т) быты плаче(н) за еди(н) подо(л)жный локоть» (I).

Крім слів, які вживаються на означення трьох вимірів простору, у документах зустрічаються також прислівники місця, як, напр., *нагорѣ, надолѣ, повсюду, нѣгде инде, тамъ, тамъ же* та ін., а також прикметники, що вказують на різні відношення до певного місця, як, напр., *львовский, перемыский, горѣшный* (напр.: «До склепу горѣшнего ключи у пана Андрея — VI, 1612, 19, 2), *долний* (напр.: «До склепу до(л)него ключи у пана Прокопа» — VI, 1612, 19, 2), *далекий* (IX, 25), а також *тутошний* та *сторонний* (пор. сучасні: *тутешній, сторонній*): «Яко тутошний, та(к) сторо(н)ний, мае(т) дати вступного грошей шесть» (IX, 24). На просторове відношення щодо величини, розміру вказують у документах також такі слова, як синоніми *болший* і *великий,* пор.: «Еще на бо(л)шой перешкодѣ буду» (VI, 1601, 4, 1); «Шкоду великую нанесъ» (VI, 1599, 1, 2); *малый, немалый, обширный, дробный* та ін.

Терміни спорідненості і свояцтва

Номенклатура спорідненості і свояцтва представлена в документах виключно давніми спільнослов'янськими словами, що збереглися в слов'янських мовах і сьогодні.

На означення понять «рідний батько», «рідна мати», «рідний син», «рідна дочка» вживаються слова *отець* (IX, 42), *матеръ* (там же), *сынъ* (II, 1612, 2, 1), *дочка* (VII, 4, 1; пор. ще у староруськ. *дъчька*). З цих слів у сучасній українській мові слово *отець* належить вже до рідковживаних (див. РУС). Його, так само, як і вживане ще сьогодні *тато,* витісняє з ужитку за-

гальновідоме в українській мові *батько*, сліди якого знаходимо вже в староукраїнських пам'ятках XVI ст.[1]

На спорідненість по прямій лінії вказують також слова *дѣти* і *потомки*, що в документі VI вживаються як синоніми на означення поняття «рідні діти» (сини і дочки): «Он тѣды взго(р)дѣвши, ... братию... зелжи(л) и посромоти(л)..., а не то(л)ко самъ, але и жона, наве(т) и дѣти его» (VI, 1601, 3, 1); «Па(н)ко з жоною и (з) пото(м)ками своими часы вѣчными квитуе(т) пно(м) братству» (VI, 1617, 26, 1).

Назви спорідненості по бокових лініях у значенні «рідний брат», «рідна сестра» теж давні, спільнослов'янські — *братъ* (IX, 14), *сестра* (VI, 1617, 26, 2). З них *братъ* найчастіше вживається на означення члена церковного братства.

З назв свояцтва зустрічаються: *мужъ* (VI, 1601, 5, 2) у значенні «чоловік», *жона* (VI, 1616, 24, 1) у значенні «дружина», *зять* (VI, 1608, 11, 2) у значенні «чоловік дочки», *тесть* (IV) у значенні «батько дружини» та *братаничъ* (VI, 1600, 2, 2) у значенні «племінник». З цих термінів тільки *зять* та *тесть* є зараз загальновживаними[2]. Слово *мужъ* у значенні «чоловік» зустрічається рідко (див. РУС). Уже у XVII ст. воно замінюється словом *чоловік*[3]. Слово *жона (жѣна)* у значенні «дружина» вживалося ще в староруській мові. Утворена від нього форма *жінка* з втраченим вже відтінком здрібнілості, хоч виступає у значенні «дружина», але основне її значення — «людина жіночої статі взагалі». Зараз слово *жона* в українській мові належить до рідковживаних і застарілих слів, що вживаються з стилістичною настановою у художній літературі (див. РУС). Слова *братаничъ*, успадкованого ще із староруської мови (див. Срезн.), УРС вже не подає. Найчастіше вживаним у сучасній українській мові словом на означення поняття «син брата» є слово *племінник*.

У досліджуваних пам'ятках, як згадувалося, зустрічаються також слова *дѣдъ* та *баба*, однак в усіх випадках вони вживаються відповідно у значенні «старий чоловік», «стара жінка» і не є, отже, термінами спорідненості.

Як видно з аналізу, ця лексико-семантична група в абсолютній більшості представлена словами спільнослов'янського походження, що збереглися в українській мові, зокрема її західноукраїнських говорах, і на сьогодні. Важливо, що, як назви стійких понять, ці слова і тепер належать до активного словника української мови (напр., більшість слів таких пластів, як «Назви предметів і явищ природи»; «Назви частин людського

---

[1] Див. А. А. Бурячок, Названия родства и свойства в украинском языке (автореферат канд. диссертации), К., 1954, стор. 3.

[2] У деяких українських говорах слово *зять* може означати також поняття «чоловік сестри».

[3] Див. А. А. Бурячок, назв. праця, стор. 15.

організму»; «Назви фізичних і психічних станів людини»; «Назви процесів і дій, пов'язаних з функціями деяких органів та частин тіла людини»; «Назви продуктів харчування і напоїв»; «Лексика на означення руху, переміщення в просторі»; «Назви засобів пересування і шляхів сполучення» та «Назви деяких понять часу і простору»). Деяка частина слів цієї лексико-семантичної групи у зв'язку з суспільно-економічним та культурним розвитком суспільства вийшла з ужитку або архаїзувалася (напр., такі слова, як *халупа, изба, конва, коновка, ретязь, тканка перловая, лѣтникъ татарский, чалмѣль анкгурский, баволница* і інші). Вийшли з ужитку або ще вживаються у західноукраїнських говорах такі слова, як засвоєні з польської мови *стрыхъ, кгмахъ, прибудунки, олмария, хандошити, нелютное быдло, вацковъ,* українські *ректи, смотрѣти, студня, соломянка, колодка, погориско* та ін., а також слова із коренем **-слыш-.**

Розділ II

ВИРОБНИЧО-ПРОФЕСІЙНА ЛЕКСИКА

У складі лексики досліджуваних документів досить значне місце щодо кількості і частоти вживання займають слова і словосполучення, пов'язані переважно з міським цеховим та кустарним виробництвом і, головним чином, будівельною справою.

Слова і сполуки слів цієї лексико-семантичної групи так або інакше характеризують стан ремесла, будівельної справи, тодішні виробничі відносини на Україні тощо. Вони вказують також на багатство староукраїнської лексики, зокрема її виробничо-професійної термінології.

Матеріал документів дає можливість проілюструвати словникове багатство цієї лексико-семантичної групи на таких двох пластах:

1. Назви ремісників за їх професією та назви деяких понять, пов'язаних з феодальною формою організації ремесла;
2. Лексика, пов'язана з різними видами ремісничих промислів.

Назви ремісників за їх професією та назви понять, пов'язаних з феодальною формою організації ремесла

Назви ремісників за професією в аналізованих пам'ятках вказують на різні тогочасні види ремісничих промислів в українських містах, що розвинулися внаслідок дальшого вдосконалення знарядь праці та спеціалізації при феодалізмі колишніх ще не диференційованих на вужчі галузі ремесел.

До цього пласта лексики слід віднести терміни: *будовничий* (X, 1, 1), *муляръ* (I), *лѣпяръ* (III, 1, 1) чи *липаръ* (III, 5, 2), *шкляръ* (X, 3, 1) або *скляръ* (III, 1, 2), *столяръ* (X, 11, 1), *теслярь* (III, 3, 1), *слюсарь* (III, 1, 1), *коваль* (III, 2, 2), *кравецъ* (VIII, 3, 1), *швецъ* (VI, 1601, 4, 1), *кушнѣръ* (VI, 1601, 4, 1), *поворозникъ* (VIII, 3, 1), *сафияннык* (VI, 1617, 26, 1), *сѣдларь* (VI, 1608, 12, 2), *фарбѣръ* (VI, 1604, 8, 1), *горчарь* (VIII, 3, 1), *интреликаторъ* (VI, 1611, 15, 1), *рѣзникъ* (VIII, 3, 1), *рурмистръ* (III, 3, 1) та назви ремісників-зброярів: *мечникъ* (VI, 1600, 2, 1), *сагайдачникъ* (VI, 1602, 6, 1), *стрѣлникъ* (VI, 1600, 2, 1). До цього ряду термінів умовно можна віднести також деякі назви представників нижчих верств суспільства, професія яких у повному розумінні цього слова ремісничою не була, напр.: *кгрунторъ* (VII, 4, 2), *винаръ* (III, 5, 1), *кухарка* (VII, 6, 1), *воловецъ* (VII, 4, 2), *фурманъ* (X, 3, 1), рідше також *форманъ* (III, 9, 1).

Деякі з наведених назв є давніми слов'янськими словами, що в українській мові відносяться до староруської мовної спадщини. До них слід віднести, наприклад, *горчарь* з втраченим **н** внаслідок редукції збігу трьох приголосних (пор. староруське *гърньчарь*, а в деяких пам'ятках також *грънъчарь* чи *гърънъчарь* — див. Срезн.), хоч уже в XI ст. трапляється також написання *гърчарь* (див. Срезн.), *швецъ* (із староруськ. *шьвьць*) та *винаръ* (пор. староруське *винарь;* див. Срезн.). Ці терміни на українському мовному грунті зазнали лише деяких фонетичних змін без будь-яких зрушень у семантиці. Із староруської мови успадковані українською, вірніше староукраїнською, мовою також терміни *мечникъ* (пор. староруське *мечникъ* від *мечь*) та *стрѣлникъ* (староруське *стрѣлникъ*). Однак у двох останніх термінах у староукраїнській мові відбулися не тільки певні фонетичні зміни, але й відповідні перетворення в семантиці. Якщо староруське *мечьникъ,* за словником Срезневського, означало поняття «страж», «оруженосец», «палач» та «дружинник», то в староукраїнських пам'ятках XVI—XVII ст. воно вживається на означення ремісника-зброяра, що виготовляв мечі. Термін *стрѣлникъ,* за цим же словником, у староруській мові вживався тільки в значенні «стрелок» (паралельно із *стрельць*). У староукраїнських пам'ятках XVI—XVII ст. *стрѣлникъ* означає ремісника-зброяра, що виготовляв стріли до лука, а на означення поняття «стрелок» вживаються фонетичні варіанти *стрѣлець* або *стрелець* (див. карт. Тимч.).

Інші назви представників ремісничих професій, що зустрічаються у наших пам'ятках, у текстах староруських писаних пам'яток не засвідчені. Очевидно, вони належать до пізніших, вже староукраїнських лексичних надбань. Як показує аналіз, велика частина з них з'явилася в українській, як і в деяких інших слов'янських мовах, у процесі розвитку виробництва і суспільного життя, утворюючись на базі давніх спільнослов'ян-

ських коренів чи основ шляхом використання спільнослов'янської афіксації. Напр.: *коваль* (<ковати), *кравецъ* (<краяти), *лѣпяръ* (<лѣпити), *поворозникъ* (<поворозъ), *рѣзникъ* (<рѣзати), *сѣдляръ* (<сѣдьло, сѣдѣти), *скляръ* (<с(ть)кло), *столяръ* (<столъ), *воловецъ* (<волъ). Сюди ж треба віднести також слово *тесля*, що утворилося на базі давнього *тесла* в значенні «топір», «сокира» (пор. у староруській пам'ятці XII ст. «Златоструй»: «И азъ лишитися имамъ соужития и любъве, а твою главоу теслою отсѣчетъ» — див. Срезн.), яке в староукраїнській мові, можливо, не без впливу польськ. cieśla, внаслідок розширення семантики, почало вживатися і на означення ремісника, основним знаряддям праці якого був топір — *тесла*[1].

Інша частина цих назв посередньо чи безпосередньо була засвоєна староукраїнською мовою з інших мов внаслідок культурних, економічних та політичних зносин наших предків з різними народами або виникла на українському чи на загальнослов'янському мовному грунті на базі коренів іншомовних слів за допомогою власних засобів словотворення. Сюди належать: *интреликгаторъ* (назва, утворена з двох латинських слів — intro «всередину» і ligator «зв'язувач»), що проникло у староукраїнську мову за посередництвом польської і відповідає за значенням сучасному «палітурник» (пор. польське introligator — «oprawiacz książek» — SW); *маляръ* (польське malarz з нім. Maler від Malen — Br.); *рурмистръ* (польське rurmistrz з нім. Rohrmeister — SW); *слюсаръ* (польське ślusarz з нім. Schlosser — Br.); *будовничий* (пор. польське budowniczy від budować, а останнє від нім. Bude — Br.); *кушнѣръ* (польське kuśnierz, на думку Брюкнера, з нім. Kürschner, що походить з давнього Crusina «хутро», а це із слов'янського *кързно*; пор. рос. *корзно*, серб. *крзно*); *муляръ* замість закономірного *мураръ* (пор. польське murarz, але діалектне також mularz, mularczyk) — назва, утворена на базі запозичення з нім. Maurer, а останнє з лат. murus — Br.; *сагайдачникъ* (від *сагайдак*, за Брюкнером, з турецьк. sagdak чи sajdak); *сафиянникъ* від *сафиянъ* — назви відповідним способом обробленої козячої шкіри; *фарбѣръ* (за зразком польськ. farbiarz з нім. Färber — SW); *кгрунторъ* від *кгрунтъ* (пор. польське grunt з нім. Grund — Br.; старопольське grundal, gruntal — SW); *фурманъ* чи *форманъ* (пор. польське furman з нім. Fuhrmann — Br.) та *кухарка* (польське kucharka з нім. Koch(er) — SW). Усі ці назви з'явилися і поширилися в українській мові в період дальшого розвитку на Україні фео-

[1] Нормативної тепер форми *тесляръ* (з продуктивним суфіксом -ар) староукраїнські лексичні посібники не наводять, тут зустрічається форма *тесля* (пор. у «Лексиконі» П. Беринди: «*Зиждитель* — будовникъ, тесля»; «*Дроводѣля* — столяръ або тесля»). Не знаходимо цієї форми слова також і в картотеці Є. Тимченка.

дального суспільства з характерним для нього роздрібненням ремесел на вузькі спеціальності.

Важливо зазначити, що переважна більшість назв ремісників за професією, які зустрічаються в аналізованих пам'ятках, так або інакше збереглася і в сучасній українській мові, щоправда вже із зміненою частково семантикою (пор. теперішні *будівничий, гончар, коваль, кравець, кушнір, маляр, муляр, різник, скляр, слюсар, столяр, тесляр, швець, кухар, фурман*). Проте внаслідок дальшого розвитку виробництва і великих перетворень у соціально-економічному та суспільно-політичному житті, чимало із наявних у наших документах назв ремісників за професією вже або остаточно вийшли з ужитку, або, поступово архаїзуючись, вживаються чимраз рідше. До цієї категорії слів треба віднести, наприклад, термін *будівничий*. В сучасній українській мові цей термін, як свідчить Українсько-російський словник, у ролі іменника (в значенні рос. *строитель*) вживається рідко і виступає звичайно як прикметник (у значенні рос. *строительский*). Виходять поволі з ужитку також терміни *кушнір, різник* та *винар*. Перший з них, що за значенням відповідає рос. *меховщик* (див. Гр.), у сучасній українській мові витісняється терміном *хутровик* або *хутряник* (див. РУС); друге (не без підтримки рос. *мясник*) витісняється терміном *м'ясник* (слово *різник* подається з ремаркою «застаріле» — РУС). На звуження сфери вжитку в сучасній українській мові терміну *винар* вказує відповідна примітка в Українсько-російському словнику, який реєструє це слово з поясненням «погребщик».

Зовсім вийшли з ужитку і відомі вже тільки в історичній чи спеціальній літературі (в сучасній фонетичній формі) терміни *интреликгаторъ, лѣпяръ, мечникъ, поворозникъ, рурмистръ, сагайдачникъ, сафиянникъ сѣдларъ, стрѣлникъ, фарбѣръ, воловецъ, кгрунторъ*. Семантика ряду цих термінів для неспеціалістів на сьогодні вже незрозуміла і вимагає додаткових пояснень.

Термін *лѣпяръ (липаръ)* означає людину, яка обліплювала глиною чи вапном стіни будівлі: «Липареви, що облипя(в) избу..., штирна(ст) гроший» (III, 6, 1). Морфологічний варіант цього слова — *ліпак* можна знайти ще навіть у деяких словниках української мови, виданих у другій половині минулого століття (див., напр., Жел.; пор. також рос. *лепитель* — Даль). Термін *поворозникъ* (від *поворозъ* — «оужище, стричокъ, шнуръ» — П. Беринда, «Лексиконъ») означає ремісника-мотузяра (пор. також польське powróźnik). Термін *рурмистръ*, за свідченням польських словників, указував на людину, що наглядала за водопроводами (в польській мові також studniarz). Семантика термінів *сафиянникъ* та *сѣдларъ* прозора: перший означає ремісника, що виготовляв сафіян (тобто сап'ян), другий — ремісника, що займався виготовленням сідел, інакше — сідельника (у Гр. ще *сідляр*). Термін *воловецъ* вживається на

означення пастуха волів [1]; *кгрунторъ*, як свідчить контекст, означає людину-чорнороба, що виконувала різні земляні роботи, як, напр., копання криниць, гробів тощо: «Дано кгрунторо(м), зо(л)ѡ..., що двѣ студнѣ копали и цемровали, з кгрунту воду выводячи» (VII, 4, 2). Щодо терміну *фарбѣръ*, то за значенням він відповідає сучасному українському *фарбар* (інакше також *красильник* — див. РУС).

Крім назв робітників за професією досліджувані документи засвідчують також ряд термінів, що вказують на різні соціально-правові верстви ремісників при цеховій організації праці. Такими термінами є *майстєръ*, рідше *мистръ* (з польськ. majster, mistrz; обидва варіанти з нім. Meister, а останнє від лат. magister — SW), що означають ремісника найвищої кваліфікації, напр.: «Майстєръ муля(р) лвовский» (V); «А еслы бы пре(з) непи(л)ность мистро(в)скую шкода якая въ роботѣ сталася, то(г)ды... до тыхъ... мистро(в)... бра(т)ство мае(т) мовити» (V); *челядь* — давнє спільнослов'янське слово, що первісно було назвою сім'ї разом з невільниками, а з розвитком феодальної організації праці почало, крім того, вживатися як термін на означення так званих підмайстрів або челядників, тобто верстви ремісників з нижчою кваліфікацією, які були залежні від майстра: «Пану Василию кравцевим по(з)волили(с)мо... на кгру(н)те ме(ш)каня..., аби(с) и(з) челядю ремесла своего во все(м) скро(м)не захова(л)» (VI, 1616, 24, 2). Сюди належать також назви *товариши* (одн. *товарищъ*), що вживається паралельно з терміном *челядь* і є його синонімом [2], та *учнѣ* (одн. *учень*) — теж давнє слов'янське слово, що в мовній практиці середньовічних ремісників означало підростків-учнів, які навчалися у майстра якоїсь професії: «А маетъ быти стороны... Амброжего товаришо(в) ше(ст) и учне(в)... два» (V). Тут слід назвати ще ремісничий термін *помощникъ* — фонетичний полонізм (пор. укр. *помічник* від *поміч*), що вказує на людину, яка допомагає в роботі кваліфікованому ремісникові, ви-

---

[1] Слова *воловець* словники української мови не реєструють. У словнику Грінченка поняття «волячий пастух» передається морфологічними варіантами *воляр, воларь* (див. т. I, стор. 249, 253), а також *воловарь* чи *воловик* (т. I, стор. 250). На підставі цього приходимо до висновку, що варіант *воловецъ* належить до запозичень з польської мови (пор. польське wołowiec — SW; у старопольській пам'ятці XVII ст.: «Drudzy będziecie koniarzy wołowce, Inni pilnować na ugórze owcy» — див. J. Kallenbach, Lament chłopski na pany, Львів, 1910, в тексті, поданому сучасним польським шрифтом, рядок 155; також в другій інтермедії Я. Гаватовича: «Persony: Maxim, Rycko, Dynis — wołowcowie» — див. О. Шахматов, А. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI—XVIII вв., К., 1924, стор. 177).

[2] Пор. польськ. czeladnik (див. SW). Див. також Роман Брандт, Выписки из старопольской словесности со словариком, «Ученые записки императорского университета, отд. ист.-филол.», вип. 28, М., 1901, стор. 40 (слово towarzysz).

конуючи різні другорядні (допоміжні) роботи: «Тесли о(т) роботы зо(л) ѣ, гро(ш) і. Помощникови — гро(ш) ѣ» (II, 1611, 3, 2). Поняття «ремісник» всюди в документах передається словом *ремѣсникъ,* рідше *ремесникъ* (від давнього *ремьство* чи *ремезьство*): «На пиво ремѣснико(м) гро(ш)...» (II, 1611, 3, 2); «А до присуду для ремєснико(в) цехо(в) два» (VIII, 2, 2), а поняття «ремесло», як і тепер, означається словом *ремєсло:* «Панове брацтво позволи (!)... у бо(л)ници зложеня и(н)струме(н)то(в) ремесла его (Федька маляря. — *М. Х.*)» (VI, 1616, 25, 1). У документах зустрічається також слово *роботникъ,* що вживається на означення людини, яка виконує якусь роботу (пор. сучасне *робітник*): «За пиво роботникомъ зо(л) і» (II, 1611, 3, 2).

На цехову структуру організації праці в документах вказує термін *цехъ* (VIII, 1, 2; пор. польське cech з нім. Zeche — Br.), що в той час означав поняття «станова організація ремісників одного ремесла», та термін *цехмѣстръ* (VIII, 3, 1; польське cechmistrz з нім. Zechmeister — SW), який вказує на представника вищої цехової адміністрації. Перший з цих термінів тепер має переосмислену семантику, а другий — давно вже вийшов з активного вжитку.

Лексика, пов'язана з різними видами ремісничих промислів

До цієї тематичної групи слів належать лексеми (переважно терміни), що вживаються на означення різних понять, пов'язаних з тим або іншим ремеслом. Для зручності аналізу цей пласт лексики розподіляємо на такі розряди: а) мулярська і каменярська лексика; б) теслярська лексика; в) лексика, пов'язана з ковальським та слюсарським ремеслом; г) лексика, пов'язана з іншими ремісничими професіями; д) слова, що вказують на деякі дії чи процеси, пов'язані з виробничою діяльністю ремісників усіх професій.

Мулярська і каменярська лексика

З назв будівельних матеріалів в аналізованих пам'ятках зустрічаються: *каминь* (рідше також *камень*), *глина* (або *кглина*), *цегла* (один раз також *чегла* — III, 8, 2; з польськ. cegła від нім. Ziegel, що походить від лат. tegula, останнє від tegere «крити» — Br.), та *вапно,* утворене від давнього кореневого спільнослов'янського *вапъ* «фарба» (Br.). Наші документи засвідчують також кілька словосполучень, що означають певні види каменю як будівельного матеріалу та деякі способи його оброблення, напр.: *каминь тесаный* (I), *каминь вытєсаный* (IV), *каминь выробленый* (I), *каминь нєробленый* (IV) та *каминь суровый* (I; з польськ. surowy), що за значенням відповідає сучасному «камінь-сирець». Останні два словосполучення вжи-

ваються паралельно як синоніми на означення одного й того ж поняття. Відповідно до способів обробки (шліфування чи тесання) камінь може бути витесаний *просто, гладко* і *замсовано,* напр.: «Каждый лако(т) просто, гла(д)ко и за(м)совано вытесаного камене о(т)дати... за s̃ г(р)» (IV). «Гладко» або «замсовано» витесаний камінь означається відповідно словосполученнями *каминь гладкий* (I), *каминь замсованый* (I) [1]. Камінь витісується також *вєдлугъ формы и визерунку.* Форма (польське forma з лат. forma — Br.) вживається в значенні «зразок», а слово *визерунокъ* (з польськ. wizerunek від нім. visieren, що походить від лат. visere — Br.) виступає у значенні «схематичне зображення будинку», напр.: «С которы(м)-то Павло(м) муляре(м) певное учинили постановеня и зъеднали до выготованя и вытесаня каменя... ве(д)лугъ тоее формы и визерунку, который е(ст) поданый до бра(т)ства нашего, ве(д)лугъ которого визерунку... мае(т) стати цр̃ковъ Успения... в мѣстѣ Львовѣ» (I)[2]. Треба назвати також давнє слов'янське слово *взоры* (одн. *взоръ*), що в каменярській лексиці, як видно з документів, передавало поняття «вирізьблений на камені орнамент», напр.: «А кгды прийде(т) до тру(д)нейши(х) фо(р)мъ тесати взоры или ритя якое, та(к) буде(т) ведлугъ роботы ему заплата» (I).

Відповідний вид іншого будівельного матеріалу — вапна — означає словосполучення *вапно нерозправлене,* тобто «не розведене водою вапно»: «У о(т)ца Василия за... вапна неро(з)прав-

---

[1] Семантика слів *замсовано, замсованый* у наших документах неясна. В інших староукраїнських пам'ятках та в словниках давньої і сучасної української мови відшукати ці або аналогічні (з цим же коренем) слова нам не вдалося. Найбільш ймовірно, що утворилися ці лексеми на базі засвоєного з польської мови кореневого *замсъ* (польське zams), що, крім значень gzyms, zamek (див. Linde), могло виступати також як фонетичний варіант слоза zamsz «замша» (з нім. Sämisch — Br.). Замша — це відповідним способом вичинена оленяча або лосяча шкіра. Можна припустити, що зовнішній вигляд замші (її шершавість) нагадував чимсь певний спосіб тесання, а радше шліфування каменю («під замшу» чи «замшовано»; пор. рос. *замшавить, замшарить, замшить* у значенні «сделать мшавым, шероховатым» — Даль). Певну підставу може мати також інше припущення щодо семантики названих слів. Як свідчить Ю. Кміт (див. його «Словник бойківського говору», надрукований у «Літописі Бойківщини», ч. VIII, Самбір, 1936, стор. 81), у бойківських говірках ще й досі зустрічається слово *замси* у значенні «заруби в плиницях, тобто в грубих брусках, при їх кінці, щоб добре приставав один до одного навхрест». Можливо, що під сполукою *камінь замсований* слід розуміти поняття *замси* (зрозуміло, кам'яні) у згаданому вище значенні.

[2] У сучасній українській мові слово *візерунок* уживається в значенні рос. «узор», «узорчатый рисунок» (УРС). Однак, як свідчать писані пам'ятки, в XVI—XVII ст. це слово мало ширшу семантику. Крім значень, у яких воно вживається й досі, слово *визерунокъ* могло означати також поняття «зразок» (пор. у пам'ятці від 1658 р.: «Посвѣдчаетъ бранье отъ нихъ визерунку в отправованю набоженства» — карт. Тимч.), а в значенні «схематичне зображення будинку» *визерунокъ* у той час виступає досить широко (див. карт. Тимч.). Таке ж значення це слово мало і в польській мові (див. SW), з якої воно засвоєне.

леного цебриковъ девятнайце(т),... маємо...» (VI, 1616, 24, 2) [1].

До мулярської лексики можна віднести також деякі назви тих частин будівлі, які виготовляються з каменю. Це, наприклад, *муръ* (польське mur з нім. Mur, Maurer від лат. murus — Вг.); *каптєль* (IV; польське kapitel з лат. capitulum), що, як і сучасне *капітель,* є назвою верхньої частини колони; *филяръ* (IV; польське filar з нім. Pfeiler, що походить з лат. pilare, а це від pila «стовпи» — Вг.); *балясъ* (польське balas з італ. balaustro від лат. balaustium, а останнє з грецького balaustion — Вг.), що за значенням відповідає сучасному «балюстрада».

Крім слів з іншомовною основою, в документах зустрічаються також будівельні каменярські терміни слов'янського походження. До останніх слід віднести: *плази* (одн. *плаза*; пор. польське płaza) — плити відповідної форми (див. Вг.); *презголовникъ* (пор. польське przezgłownik) — назва каменя, який виступає назовні з обох боків мурованої стіни (польське ще kamień prześcienny — SW); *столпъ,* рідше *стлупъ* (польське słup), що вживається в такому ж значенні, як і *филяръ*, та *ритя* (від *рити*), що означає, мабуть, «різьба» або «вирізьблена деталь»: «А кгды прийде(т) до тру(д)нейши(х) фо(р)м тесати или ритя якое, та(к) буде(т) ве(д)лугъ роботы ему заплата» (I) [2].

В аналізованих пам'ятках (зокрема, в I, IV і V) трапляються також слова, які означають деякі трудові процеси чи дії, безпосередньо пов'язані з працею мулярів чи каменярів. Важливо, що майже всі вони збереглися в сучасній українській мові. Це, напр., *будовати* (I), *збудовати* (I), *засклепити* (X, 4, 1), *мурувати* (I), *тесати* (камінь; I), *вытесати* (камінь; I) та *осажовати,* що виступає в формі віддієслівного іменника *осаженє,* однак в контексті має неясну семантику: «А маю(т) (майстри. — *М. Х.*) пи(л)новати встави(ч)нє ве(с)по(л) во все(м): мѣры, тесаня каменя, и осаженя, и мурованя статечного» (V) [3].

До мулярської лексики умовно можна віднести також слово *румъ,* що зустрічається в наших пам'ятках декілька раз, напр.:

---

[1] Словники сучасної української літературної мови слова *розправити* в значенні «розвести що-небудь» не подають, але в XVI—XVII ст. цей термін, треба гадати, вживався ще досить широко (пор. навіть у «Лексиконі» П. Беринди: «Ро(с)чиняю — ро(з)чинюю, ро(с)правую»; старопольськ. rozprawić, rozieńczyć, rozpuścić — SW).

[2] Про відносно широке вживання цього слова та похідних від нього в XVI—XVII ст. свідчать також інші староукраїнські пам'ятки. Пор., напр.: «(богъ) заказуеть подобенства и ритя болвановъ, боговъ фалшивыхъ» (XVII ст.); «Не учинылъ собѣ болвана албо рытого образу» (1645 р. — з карт. Тимч.). Пор. також польське gusie в значенні «rzeźba», «szczegół wyrzeźbiony» (SW).

[3] Сучасне слово *осаджувати,* за словником Грінченка, може вживатися в значеннях: 1) «сажать, посадить в заключение»; 2) «заселять»; 3) «осаживать, остановлять». В таких же, приблизно, значеннях засвідчують це слово і староукраїнські пам'ятки. Пор.: «(на небѣ. — *М. Х.*) створилъ и осадилъ

«Першого дня хлопо(м) тро(м), що рум с це(р)кве с(т)и(с)ковали гр(т) ві» (II, 1611, 3, 2); «Такъ воловцеви, як и помочниковѣ, коли румъ возили спере(д) це(р)кви, дано имъ г(рш) м и й» (VII, 4, 2). Словники сучасної української літературної мови (РУС та Орфографічний словник І. М. Кириченка, Вид-во АН УРСР, К., 1955) цього слова не реєструють. Однак в окремих говірках української мови воно досить широко вживається й досі. Словник Грінченка подає його в значенні рос. *сухопутье*. У лемківських говірках слово *рум* записане І. Верхратським у значенні «сухе чатиня спід ялиц, штося бере на стеліня» [1]. Вживається це слово також у польській та сербській мовах. На думку Брюкнера, польське rum у значенні «земля», «розвалини», «частинки муру» походить від мадьярського rom «руїна». За Ф. Міклошичем (E W), слов'янське *рум* засвоєне із староверхньонім. rum, В. Махек (Machek, E S) дотримується думки, що вказане слово є наслідком зворотної вимови слова *мур* (Rum je přesmykem z múr). Однак ця думка вимагає ширшого обгрунтування. У досліджуваних документах, як це видно і з наведених ілюстрацій, *румъ* означає потовчені частини муру, дрібний кам'яний щебінь [2]. Оскільки в староруських пам'ятках, а також у російській та білоруській мовах, як свідчать словники, це слово не зустрічається, то, можливо, в українську мову воно проникло десь в XIV—XV ст. з польської мови.

Теслярська лексика

Теслярська лексика представлена в аналізованих документах переважно назвами різних виготовлених з дерева частин чи деталей будівлі. Більшість слів цієї тематичної групи становлять терміни, що з'явилися в українській мові вже в XIV—XV ст., причому значний процент серед них складають слова, утворені на базі німецьких коренів. Вони появилися в староукраїнській мові переважно за польським посередництвом. До

(богъ. — *М. Х.*) аггеловъ» (1669 р.); «Мы умыслилы есмо... местечко при той твержы осадити» (1597 р.); «Сна црского... невѣнне осадилъ в темнѣцы» (XVII ст.; приклади з карт. Тимч.). У документі V слово *осажене*, як видно з контексту, найбільш ймовірно вжите в значенні сучасного «кладка (каменю) при будівництві будинку» або й «закладання фундаменту».

[1] І. Верхратський, Про говор галицких лемків, стор. 463.

[2] У такому ж значенні вжите це слово і в літопису Величка у реченні «Едним румом увесь город тот Азов услали і загрузили». Це речення, як ілюстрацію до реєстрового слова *рум*, подає Ф. Піскунов. Однак тлумачення цього слова російським «движение» вважаємо невірним. Адже сполучення «услати рухом» чи, тим більше, «загрузити рухом» («движением») місто логічно неможливі.

цих слів треба віднести такі терміни, як *лата* (польське łata з нім. Latte — Br.) — довга жердина, яку кладуть поперек кроков для прикріплення до неї соломи, черепиці чи бляхи при покритті даху (див. Гр.); *дыль* (III, 4, 2; польське dyl, dylina з нім. Diele — Br.) — відповідно виготовлені грубі дерев'яні бруски, з яких будують стіни хати (пор. Гр.); похідні від *дыль* слова *дылувати, дыловане* в значенні «ставити з дилів стіну», «ставлення з дилів стіни», напр.: «Тесли да(л)емъ девя(т)найця(т) гро(ш), щомъ бы(л) оста(л) о(д) дилованя, що ву(д) улицѣ дилова(л) стѣну» (III, 5, 1). Сюди слід віднести також терміни *листва* (пор. польське listwa з нім. Leiste — Br.), мабуть, у значенні сучасного «плінтус» — вузька дерев'яна пластинка, що прибивається до підлоги вздовж стін (пор. польське listwa в цьому ж значенні — SW) [1], спільнослов'янське *рама* (з нім. Rahmen — Br.) — дерев'яне пристосування для шибки чи художньої картини, ікони тощо та давнє слов'янське слово *дошка* (III, 4, 2), рідше також *дощка* (III, 6, 2), що у східнослов'янських мовах походить від староруського *дъска*.

Із термінів, що виникли в українській мові на базі слов'янських коренів, у документах зустрічаються: *платва* (III, 2, 1) або *платовъ* (II, 1611, 3, 2) у значенні «балка, яку кладуть вздовж стіни для закріплення на ній кроков» (пор. Гр.) [2]; похідне від *платва* здрібніле *платевка* (III, 1, 1; пор. польське płatewka); *подвалина* (III, 6, 2) — «балка, що становить основу дерев'яної стіни» (вживається і тепер; пор. Гр.) та *тертиця* (III, 5, 1) чи *тартиця* (III, 6, 2) — слово, якого словники сучасної української мови вже не реєструють, але яке, мабуть, ще й досі поширене у ряді сучасних українських говірок і вживається, як свідчать окремі говіркові словники, у значенні «проста дошка», «дошка взагалі» [3]. Тут можна назвати також слова *кроква* (III, 2, 1) чи *кроковъ* (III, 4, 1), що є загальновжива-

---

[1] Термін *листва* в досліджуваних документах зустрічається тільки один раз у реченні: «В поповско(м) дому що-ко(л)векъ ся направляло: листвы до обохъ избъ, локоть л̃s... по г(рш) s̃» (VII, 3, 1). Словники сучасної української літературної мови цього слова не реєструють. У словнику Грінченка слово *листва* подане у значенні «одна з частин ткацького верстату». У західноукраїнських (галицьких) говорах це слово загальновживане ще й тепер.

[2] У деяких сучасних українських говірках слово *платва* може вживатися також у значенні «лата» (на стрісі). Див. Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, стор. 305.

[3] Див. В. Н. Василенко, Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии, Х., 1902, стор. 62. Тут же подається також похідне від цього слова — *тертишник* у значенні «пиляльник колод для досок». Зареєстроване слово *тертиця* також у словнику Грінченка. Нерідко можна зустріти це слово і в творах західноукраїнських письменників (див., напр., Марко Черемшина, Вибрані твори, Ужгород, 1952, стор. 71).

ним і досі, та *кгонта* (II, 1611, 3, 2), етимологія яких спірна [1]. Як специфічний теслярський термін у документах виступає також слово *вязанє* (від *в'язати*), що вказує на відповідний спосіб сполучення кінців дерев'яних брусків чи дощок при будуванні будинку: «Те(с)ли Ма(р)цинови, що поправи(л) вяза(н)є на дзво(н)ници и бляхою поби(л), далємъ злоты(х) о(с)мъ» (X, 7, 1; пор. польське wiązanie в значенні «сполучення кінців штук дерева» та wiązba — «вид теслярської праці в будинках» — SW).

До теслярської лексики умовно можна віднести також давнє слов'янське слово *дерево* (III, 7, 1), що в документах вживається в значенні «будівельний матеріал з дерева» (інакше — «лісоматеріал»), та такі словосполучення, як *дошка дубовая* (III, 6, 2), *дошка буковая* (III, 8, 1), *липовый дыль* (III, 5, 1), *лата с тартиць рѣзана* (X, 7, 1) тощо.

Лексика, пов'язана з ковальським та слюсарським ремеслом

Як і теслярська лексика, номенклатура понять, що стосуються ковальського та слюсарського ремесла, представлена в досліджуваних пам'ятках переважно термінами, що означають різні вироби ковалів чи слюсарів.

Найчастіше зустрічаються слова, що означають деякі види цвяхів. Саме поняття «цвях» в усіх випадках позначається давнім спільнослов'янським словом *гвоздь*. На різні види цвяхів вказують такі термінологічні словосполучення, як *гвуздя латноє* (III, 3, 1) або ще *латныи гвоздѣ* (II, 1611, 3, 2) — цвяхи, спеціально виготовлені для прибивання лат; *гвуздя кгонтовоє* (X, 6, 2) чи *контовоє* (III, 8, 2) — цвяхи, виготовлені для прибивання гонтів; *гвуздя великоє* (III, 8, 2). Окремий вид цвяха означає також термін *шпирналь* у записі: «Ковалеви о(т) шпи(р)налювъ зол ї̃, гро(ш) в̃і» (II, 1611, 3, 2). Цей термін походить, очевидно, з нім. Sperrnagel і проник у староукраїнську мову з польської (пор. польське szpernal і старопольське spernal — SW) [2].

Цікаво, що ніде у наших документах не зустрічається паралельно з *гвоздь* загальновживане тепер *цвях*. Однак про те, що останнє в той період було вже широковідоме, свідчить наявність у документах похідного від нього слова *цвячьки,* напр.: «За цвячьки до банѣ гро(ш)θ̃» (II, 1611, 3, 2).

[1] Е. Бернекер доводить, що слово *кроква* появилося у слов'янських мовах на базі грецьк. krossai. О. Брюкнер дотримується думки, що *кроква* — давнє слов'янське слово, а нім. kragion та грецьке krossai — випадкова подібність. Пояснення етимології слова *гонта* подає В. Махек (Machek, ES; див. hont). Однак виведення етимології цього слова від романського scandula нам здається не зовсім переконливим.

[2] Польське szpernal означає «довгий цвях взагалі» або також «довгий цвях для прибивання дишля у возі» (SW). У такому ж значенні вживається цей термін у деяких говорах української мови (пор. Жел.).

Серед ковальської і слюсарської термінології зустрічається ряд назв, що утворилися від німецьких слів. Всі вони означають господарські предмети, що були продуктами праці ковалів або слюсарів. Крім терміну *шпирналь*, до них слід віднести такі, як *шпилка* (пор. польське szpila, szpilka з нім. Spiel — Br.) у значенні сучасного українського *шпилька; ганкеръ* (у множині — *ганкры*; X, 3, 1), що є назвою залізної скоби, яка служить для скріплення частин стін, муру або балок[1] (пор. польське ankier, ankra з нім. Anker — SW); *гонтаба* (III, 1, 1), у значенні «ручка від дверей»[2] (польське antaba з нім. Hand habe — Br.); *гонтвасъ* (VII, 3, 1), в інших пам'ятках ще *гантвасъ* (ІСУЯ) або *антвасъ* (там же) — назва мідниці із жбаном (пор. польське antwas, antfas з нім. Handfass — SW) та *друтъ* (X, 6, 1; польське drut з нім. Draht — ІСУЯ), в інших пам'ятках також *дротъ* (ІСУЯ), що за значенням відповідає сучасному українському «дріт».

З інших термінів, які можна віднести до ковальської чи слюсарської лексики, слід назвати: *крата* (III, 6, 1) в значенні сучасного «грати», яке вживається тільки в множині (але пор. у Гр.: *крата, грата;* засвоєне з польського krata, а останнє з лат. crata чи crates «плетений тин» — Br.) та ще такі й тепер вживані слова із спільнослов'янського фонду, як *завѣса* (VII, 3, 1) чи *завеса* (III, 1, 1) або зменшене похідне *завѣска* (III, 8, 1; пор. сучасні *завіса, завіска* в значенні рос. «петля, петелька від дверей» — РУС), а також згадувані вже назви приладів для замикання дверей *замокъ, ключъ, колодка, ретязь.*

З назв ковальських знарядь праці зустрічається тільки *мѣхъ* у значенні «ковальський міх, що служить для роздування вогню»: «За мѣхи... оге(н) ро(з)димати да(в)ямъ о(с)мъ гроший» (III, 6, 2). Вжите у наведеному контексті слово *роздимати* (походить, мабуть, з польського rozdymać) є, очевидно, діалектним синонімом до слова *роздувати* (пор. у Желехівського: *димати* — pumpen і похідні *димавка, димало, димашка;* пор. ще польське dymać у значенні «дути», rozdymać — «роздути»; похідні від dymać; dymaczka в значенні «ручний ковальський міх», dymacz — «той, що роздуває вогонь» — SW).

Лексика, пов'язана з іншими ремісничими професіями

Аналізовані пам'ятки засвідчують ще цілий ряд цікавих слів, які належать до активного словника деяких інших категорій ремісників.

---

[1] *Ганкри* могли бути також дерев'яні. Пор. «Въ ночѣ гром срогій ударил..., там запалил посред муру ганкры древесныи» (ІСУЯ).

[2] *Гонтабою* чи *антабою* називається також залізна скоба, яка, як і *ганкеръ*, служить для скріплення стін чи балок (див. Гр.; польське antaba — SW); але пор. у документі III: «Дале слюсарови, што приби(л) го(н)табы и завесы, грошей к».

З професією *бляхарів* тісно пов'язані такі слова, як *бляха* (X, 7, 1), що, як і тепер, означає своєрідний тонкий металічний пласт (польське blacha з нім. Blech — Вг.) [1], та *рынва* (X, 6, 2) і паралельно *ринвна* (VII, 1, 1), *ринвъ* (III, 9, 1) у значенні «водостічна труба» (пор. польське rynna, rynwa з нім. Rinne від rennen — SW).

З професією мотузярів («новорозників») тісно пов'язане слово *посторонокъ* (X, 4, 1), що є назвою грубого шнура (пор. у словнику Піскунова: «*Посторонка* — постромка, веревка»; пор. також польське postronek, чеське postranek).

До активного словника будівельників належали слова *скурупа* та *побитя*. В сучасній українській мові перше з них вживається хіба ще в деяких західноукраїнських говірках, де воно, як і в давніх пам'ятках, виступає у значенні «черепиця» (паралельно з діалектним *дахівка*) [2]. У старoукраїнські говори це слово проникло, очевидно, з польської мови, в якій різні його фонетичні варіанти в значенні «черепиця» (dachówka) поширені ще й тепер [3]. Слово *побитя* в документах вживається в значенні «покрівля» або інакше «те, чим щось покрито (побито)»: «Теслю(м), що на кру(н)тѣ оправляли... и сходы с побитя(м) що направили, дале(м) ... гро(ш) кв» (X, 6, 1; пор. польське pobicie, pobójka в значенні «те, чим покрито дах, покрівля»; напр.: «Chcę, aby budowanie i ściany murowane i pobicie z dachówki miało — SW). Утворилося це слово від дієслова *побити*, що в деяких говорах могло передавати поняття «покрити (дах)» [4]. Приклади вживання слова *побити* в такому значенні знаходимо і в досліджуваних документах, напр.: «Те(с)ли Ма(р)цинови, що поправи(л) вяза(н)є на дзво(н)ници и бляхою поби(л), злоты(х) о(с)мъ» (X, 7, 1). У документі III зустрічається ще й інше похідне від *побити*, а саме слово *побияня* (утворене за зразком польськ. pobijanie). Вживається це слово у записах видатків на «побияння» бочки, напр.: «О(д) бечки побияня дале(м) два г(р) и шелю(г) оды(н)» (III, 1, 2); «О(д) бочки шпиталное дале(м) в гроши и шелю(г) о(т) побияня» (там же). Як видно з цих прикладів, слово *побияня* виступає тут у значенні «підбивання обручів для зміцнення бочки» (пор. значення польськ.

[1] Пояснення походження слова *бляха* від нім. Blatt в ІСУЯ треба вважати помилковим (це підтверджує вже сама фонетична структура слова).

[2] Див., напр., І. Верхратський, Про говір долівський, ЗНТШ, т. XXXV, кн. III, IV, 1900, стор. 119.

[3] Див., напр., SW; пор. у документі VII: «За скурупу на поправу це(р)кви зо(л) г». Важливо відзначити, що, як свідчать інші пам'ятки, це слово в староукраїнській мові мало ще й інші значення, напр. *шкаралупа, черепок*. Пор.: «Поки птенець в яйцу зостаетъ..., поты чторазъ толчетъ в скурупу» (1676 р.); «Показати его... на крстѣ распятого, яко скурупу высушеного» (1693 р.; приклади з карт. Тимч.). Пор. також у П. Беринди («Лексиконъ»): «*Скуделничій* — скорупяный, глиняный, гончарскій».

[4] Див. Жел.: «побивати, побити (дах, дім) — Das Haus decken».

pobijacz від pobijać — «знаряддя для підбивания обручів на бондарських виробах» — SW).

З лексики палітурників («интреликгаторів») у документах знаходимо слово *клиити* від *klej* — загальнослов'янське запозичення з грецьк. glia «мазь» (Br.); термін *оправа*, що за значенням відповідає сучасному українському *оправка*, *оправляння*, *оправлення* або й *оправа* (РУС реєструє це слово з поясненням «розмовне»), напр.: «О(т) оправы мѣнеи стары(х) о(с)ми дали(с)мо зло(т)ы(х) по(л)ски(х) три...» (X, 2, 1); слова́ *перевязовати* і *увязовати*, що теж означають важливі елементи діяльності палітурників, напр.: «О(т) перевязованя требнико(в) богоявленьскому дякови зо(л) в҃, гроший ві҃» (VII, 5, 1); «О(т) охтая це(р)ковного, що клиили и перевязовали, г(рш) м҃» (VII, 4, 2); «О(т) увязованя книгъ кгрецки(х) далиемо золотыхъ по(л)скихъ й҃» (X, 4, 1). В усіх випадках похідні від *в'язати* слова передають поняття «оправляти книжки», «робити оправу, палітурки» (пор. польське wiązanie в значенні oprawa, okładki — SW).

До лексикону склярів можна віднести ще донедавна вживане в деяких українських говорах слово *оболона*, що за значенням відповідає сучасному *шибка* [1]: «Скляреви за облоны до пяти оконъ в дому братско(м) далемъ злоты(х) д҃ и гро(ш) два(д)-ця(т)» (X, 6, 2) [2].

До активного словника друкарів належать слова *друкъ* (пор. польське druk з нім. Druck), що виступає тільки один раз у документі X в значенні «видрукування»: «За двѣ пса(л)тири виле(н)ского друку дали(с)мо злоты(х) по(л)ски(х) три и гро(ш) деся(т)» (X, 2, 1); *друкарня* (того ж нім. кореня з суфіксом **-ар, -н(я)**; пор. нім. Druckerei), що вживається і тепер, та термін *лѣтера* (з лат. lit(t)era), що, як і в сучасній українській мові, означає металевий брусок, на верхньому торці якого є рельєфне зображення букви: «Матвѣа Кгиса(р)чика в друка(р)ни зєднали(с)мо цетна(р) лятн лѣте(р) за злоты(х) si҃» (X, 4, 1).

Тут необхідно назвати ще кілька слів, які однаковою мірою належать до активного словника представників різних ремісничих професій, як, напр., *материя, начиня, инструменти* та *спрятъ*. Слово *материя* в документах виступає як загальна назва виробничої сировини в значенні сучасного поняття «матеріал»: «А мают(т) пи(л)новати встави(ч)нє ве(с)по(л) во все(м),

---

[1] У такому значенні реєструє це слово словник Грінченка. Пор. також у словнику Піскунова: «*оболонщик* — стекольщик».

[2] Первісно слово *оболона* означало відповідно оброблену тонку шкіру, яка служила замість шибки. Пізніше це слово почало вживатися і на означення поняття «шибка із скла», доки його не витіснило з ужитку слово *шиба* (**-бка**), засвоєне, мабуть, з польської мови (польське szyba, szybka з нім. Scheibe → Br.).

мѣры, тесаня каменя... та(к)же и стороны стосованя ваина и всеи материи, що до роботы мулярское належи(т)» (V) [1]. Слово *начиня* означає «ручні інструменти ремесла». Дореволюційні словники реєструють його в значенні «посуда», «горщок» (Піскун.); «посуд», «частина ткацького станка» (Гр.), але в деяких західноукраїнських говірках це слово ще й досі вживається також у значенні «ручні інструменти ремесла» [2] (пор. також польське naczynie в значенні «narzędzie, instrument, przyrząd, statek» — SW). Семантика слова *начиня* досить виразна в контексті: «Робити собѣ пови(н)ни нашею челядю и начинямъ» (IV). Слово *инструменти* виступає в наших документах як паралельно вживаний синонім до слова *начиня* в значенні «ручні інструменти ремесла», напр.: «Прихиляючися на уси(л)ную про(з)бу пана Федка маляра, панове брацтво позволи(!)... у бо(л)ници зложеня и(н)струме(н)то(в) реме(с)ла его схованя и спря(т) мѣти ты(л)ко до... я(р)ма(р)ку любе(л)ского» (VI, 1616, 25, 1). У процесі розвитку української мови слово *инструменти* (з лат. instrumentum) поступово стало загальнопоширеним, витіснивши з ужитку слово *начиня* (можливо, внаслідок полісемічності останнього). Вжите в наведеному вище прикладі слово *спрятъ* (від *с-прят-а-ти*) виступає в значенні «сховок» або «склад». Як свідчать писані пам'ятки, в XVI—XVII ст. це слово було досить поширене і мало декілька семантичних відтінків; пор., напр., у «Лексиконі» П. Беринди: «Съпрятанїе — опрятне(н)е..., спрятъ домовый»; «Рѣшина... спря(т) розмаитыхъ речїй, спрятъ»; у «Синонімі»: «Спрятъ домовый — мшель, сопрятание, рѣшина» [3]. Ф. Піскунов у своєму словнику пояснює *спрят* словами «вещи, амуниция»; у словнику Грінченка це слово реєструється в значенні «приборка», «уборка» [4], а в словнику Желехівського воно

[1] Слово *материя* походить, очевидно, від лат. materia, а не від латинського прикметника materialis, від якого утворилася сучасна назва виробничої сировини — *матеріал*.

[2] Пор., напр., у Жел.: «*Начинє* — Werkzeuge, Instrumente, das Geräth eines Handwerkers, Webers». Як свідчать інші староукраїнські пам'ятки XVI—XVII ст., це слово в той період було досить поширене і теж могло виступати з різною семантикою. Пор. приклади з карт. Тимч.: «Вже были тые тесли з начинямъ своимъ упровадилися» (1562 р.); «Узяли... стрелбу замковую..., начине пушкарское и ковальское» (1590 р.); «До вареня исти жадного не возилъ начиня» (XVII ст.).

[3] Пор. вживання цього слова в інших староукраїнських пам'ятках (за карт Тимч.): «Панъ Яцко Бутовичъ... всѣ спряти домовые, што колвекъ дей одно речю рухомою названо и поменено быти может..., межи козаковъ... тратилъ» (1590); «Грамота въ добромъ спряту зложена» (Літопис Величка).

[4] Як ілюстрація в словнику використовується народна приказка із збірки Номиса («Українські приказки, прислів'я і таке інше», 1864) — «Лихий спрят, то й доброго спокусить». Однак, на нашу думку, слово *спрят* тут виступає якраз у значенні «сховок», «зберігання», а не в значенні «приборка» чи «уборка», як пояснюється в словнику. У приказці, як видно, йде мова про те, що погано захована річ спокусить (очевидно, до крадіжки) і добру, тобто чесну, людину. Адже погана «приборка» чи «уборка» (мається на увазі, мабуть, збирання врожаю; пор. польське sprzątanie, sprzątnięcie z pola — SW) нікого спокусити до чогось не може.

подається ще в значенні «der Ort zur Aufbewahrung; Gewahrsam» та «Geräth», «Munition». Слово *спрят* відоме і деяким іншим слов'янським мовам (пор. рос. діалектне *спрят* — Даль; пор. також польське sprzęt - SW).

Слова, що вказують на деякі дії чи процеси, пов'язані з виробничою діяльністю ремісників усіх професій

У досліджуваних нам'ятках зустрічається також ряд слів, які однаковою мірою можуть бути віднесені до активного словника ремісників різних професій. Переважно це давні загальновживані, утворені від спільнослов'янських коренів, живі слова, що збереглися і в сучасній українській загальнонародній мові або її говорах.

До цієї лексики треба насамперед віднести досить часто вживане в документах слово *робота* (давнє похідне від дієслова *робити*), що найчастіше виступає в значенні «виробничі операції для виготовлення, створення чи спорудження чогось», напр.: «Роботу муровъ повине(н) о(т)давати вѣрне, опатрне и статечне» (I); «Тесли о(т) роботы зо(л) е͂, гро(ш) і͂» (II, 1611, 3, 2). В інших випадках це слово вживається ще в значенні «заняття, служба, як джерело заробітку», напр.: «Пяны(х) на роботу не приймати» (V), та в значенні «те, чим хто-небудь зайнятий»: «Абы на роботѣ жа(д)ны(х) ростє(р)ковъ и сваро(в) и шко(д) не бывало, а я(к) на мѣсци... це(р)ко(в)но(м), зо всякою учтиво(ст)ю... вѣ(р)нє роботы пи(л)новали» (V). У ряді випадків слово *робота* може виступати в поєднанні з прикметником-означенням, що конкретизує його, напр.: *робота церковная* (IV), *робота малерская* (VI, 1616, 25, 1) тощо. Тільки в одному випадку (II, 1611, 3, 2) паралельно із словом *робота* в значенні «виготовлення чого-небудь» виступає полонізм *праца* (польське praca; пор. сучасне укр. *праця*): «Ивану Шипѣ за працу гро(ш) в͂і». Однак у цьому ж документі нижче зустрічаємо: «Тесли о(т) роботы зо(л) е͂, гро(ш) і͂». Слово *праца* виступає один раз також у документі VI (1616, 24, 1), тут воно передає поняття «майно», «матеріальна цінність, як продукт людської праці» (пор.: «Небо(ж)ка Зи(н)кови(ч)ка о(т)казала праци своеи до це(р)кви мѣстьскои зло(т) по(л)ски(х) сто»).

Слово *робити* в документах вживається тільки у двох значеннях — «працювати», «займатися якою-небудь роботою»: «Хлопу(м), що коло вина робыли, дале(м) и͂ и два гро(ш)» (III, 5, 2) та «виготовляти», «виробляти»: «До кр(єс)та, который... Маноилевая до мона(с)тира дала робити, приложили(с)мо срѣбра... гриве(н) двѣ» (X, 3, 1). У пам'ятках трапляються також похідні від слова *робити* префіксальні та префіксально-суфіксальні утворення, як, напр., *поробити* (VII, 5, 1), *переробити* (III, 3, 1) та *дороблятн* (IV), що означає «докінчувати ро-

боту над чим-небудь». У документі VII (3, 1) в контексті «Дали врибєти фляшку срѣбрьную на миро» зустрічаємо цікаве, утворене від кореня **-роб-**, слово *врибєти*. Якщо це не є помилкове написання вживаного в той період слова *виробляти* (від *виробити*; див. ІСУЯ) у його західноукраїнській фонетичній формі (пор. сучасне західноукраїнське *виробєти*), то, очевидно, його треба вважати похідним від поширеного в тогочасних пам'ятках слова *вробити*, що, крім значень «зробити» та «виправити щось у що-небудь» (ІСУЯ), могло виступати також з семантикою «зробити» чи «виготовити» (пор. у Пересопницькому євангелії: «Маєть была вроблена з наардового корене» (ІСУЯ); пор. також польське wrobić, wrabiać — SW).

Як синонім до *выробляти* чи *врибєти* виступає слово *выготовляти*, напр.: «А на филяри, на каптєли надворные тое мы... собѣ пови(н)ни нашєю челядю и начинямъ выготовляти» (IV). Однокореневе з ним слово *зготовати* вживається в значенні «підготувати» або й «заготовити», напр.: «А повине(н) буде(т)... муля(р) то(т) каме(н) дати о(т) горы Красова, свои(м) кошто(м) зготовати и вывезти на мѣсце назначеное» (I).

Цікаво передаються у пам'ятках поняття «ремонтувати», «ремонт». На означення їх найчастіше вживаються суфіксально-префіксальні утворення з коренем **-прав-**, причому за винятком кількох штучно вжитих деякими писарями полонізмів, усі інші слова збереглися якщо не в сучасній загальнонародній мові, то в деяких (переважно західноукраїнських) говірках.

Поняття «ремонтувати», «зробити ремонт» передаються словами *направити, направляти,* напр.: «О(т) шко(л)нихъ оболо(н), що направляли, г(рш) з» (VII, 4, 1); «Тесли дали(с)мо золоты(х) по(л)ски(х) мд, що паперть и школу... направи(л)» (X, 6, 2). Паралельно (але рідше) з *направляти* в значенні «ремонтувати» вживаються слова *поправляти* (з відтінком «лагодити») та *оправляти* (з тим же відтінком): «Поясы до звоновъ поправляно — г(рш) м» (VII, 5, 1) [1]; «Теслю(м), що на кгру(н)тѣ оправляли... и сходы с побитя(м) що направили, дале(м) злоты(х) три и гро(ш) кв» (X, 6, 1) [2]. З семантикою «зробити ремонт» виступає також слово *заправити* (польське zaprawić): «Тесли, що заправи(л) притво(р) дале(м) грош s» (X, 5, 2) [3]. В одному випадку (документ X, 3, 2) у значенні «ремонтувати» чи «лагодити» вжите слово *направовати* (очевидно, з польськ. naprawować — SW): «Теслю(м), що направовали в дому поповско(м), на школѣ и на кгрунтѣ, далемъ копу». Характерно,

[1] Пор. у Гр.: «*Поправляти* — поправлять, поправать, починить».

[2] Пор. там же: «*Оправляти* — приводить, привести в порядок, починять, починить»; пор. також рос. «*Оправить* — привести в надлежащий вид, поправить» (Уш.); польське oprawić у значенні «naprawić, poprawić» (SW).

[3] Пор. у Гр.: *заправити, заправляти*; пор. також польське zaprawić, старопольське zaprawować у значенні «направляти» (див. Linde).

що майже від усіх цих дієслів могли утворюватися похідні віддієслівні іменники, які в документах виступають як назви поняття «ремонт» з різними семантичними відтінками. Пор., напр., *направа* в записах: «О(т) направы пяца... дале(м) злоты(х) три и г(рш) s» (X, 5, 1); «О(т) направы фо(р)мъ и каза(л)ницъ столяреви зо(л) а, гро(ш) г» (VII, 3, 2; пор. у Гр.: «*Направа* — починка, поправка, исправление»); *направлѣнє* і поряд полонізм *направенє*: «О(т) направлѣния пяца школного дале(м) г(рш) зі» (X, 4, 1); «Шпиць слюсареви... о(т) направения замка... грошій si» (VII, 5, 2); *поправъ*: «О(т) поправу зво(н)ници зо(л) иї» (VII, 3, 1; у Грінченка також: «*Поправа* — починка, исправление») та полонізм *оправоване* (польське oprawowanie від oprawować — SW), що зустрічається в документі III (1, 1): «За рамо(в) оправоване до око(н) дале(м) по(л)осма гроша».

В аналізованих документах зустрічається також цілий ряд слів, що є назвами деяких інших дій чи трудових процесів, пов'язаних не тільки з діяльністю ремісників різних професій, але й з повсякденним побутом людини. До цієї категорії лексем можна віднести такі слова, як *збывати* у значенні «з'єднувати окремі частини чого-небудь цвяхами»: «Гро(ш)... на (г)вуздя, що труну збыва(л)» (III, 6, 2; пор. у нар. пісні: «Молодої Бондарівні домовину збити» — Гр.); *оббивати*, що означає «покривати чимось який-небудь предмет за допомогою цвяхів»: «Для о(т)ца... школу оббивали... на цвячьки грошій s» (VII, 5, 2); *одбити*, що виступає з семантикою «відломити ударяючи», «виломити (двері)»: «Звычае(м) но(ч)ни(м)... о(д)би(л) дверѣ це(р)ковныи» (II, 1612, 2, 1), та *прибити*: «Доле(м) слюсарови, шо приби(л) го(н)табы и завесы, грошей к» (III, 1, 1).

Із слів, які у відповідних контекстах можуть набирати значення спеціальних термінів, треба назвати такі, як *ляти* та *отливанє*, що в лексиконі ливарників означають «виготовляти щонебудь з плавкої речовини», «виготовлення чого-небудь з плавкої речовини», напр.: «Матвѣа Кгиса(р)чика в друка(р)ни зѣднали(с)мо цетна(р) ляти лѣте(р)» (X, 4, 1); «О(т) о(т)ливаня бляхъ зъ олову на поправу звонници зо(л) и» (VII, 3, 1; пор. відповідні сучасні технічні терміни *лити* та *лиття* — РУС). Термінологічне значення має також слово *цемровати* від *цямрина* (пор. у Гр. та польське cembrzyna), що вживається в значенні «закладати стінки (переважно дерев'яні) криниці»: «Дано кгрунторо(м) зо(л) и и гроший кв, що двѣ студни (тобто криниці. — *М. Х.*) копали и це(м)ровали» (VII, 4, 2) [1]. Серед слів, що вказують на деякі види фізичної діяльності, привертають увагу в більшості невідомі сучасній українській літературній мові, але вживані ще в деяких говірках слова *зметати, розметати, стисковати* і *фуровати*.

[1] На думку Брюкнера, слово *цямрина* чи *цямбрина* (польське cembrzyna) походить з нім. Zimmer від старонім. Zimbar.

Перші два слова із спільнослов'янським коренем **-мет-** є похідними від успадкованого із староруської мови *метати* в значенні «кидати», що в літературній мові вживається і тепер (див. РУС), але поступово витісняється словом *кидати*. Похідні від нього *зметати, розметати* у наших документах за своїми значеннями відповідають сучасним загальновживаним *скúдати* і *розкúдати*, напр.: «Тесли, що на притворѣ поби(л) и снѣ(г) змета(л) далемъ грошїи трина(д)ца(т)» (X, 3, 1); «Да(л) дво(м) хлопу(м) s̃ грошй, що избу старую ро(з)метали» (III, 7, 1) [1]. Ці слова вживаються і тепер. Їх реєструють навіть словники сучасної української літературної мови [2], але перше з них виступає тільки як вузьковживаний кравецький термін.

Цікаво, що в такому ж значенні, як і слово *зметати*, але тільки у формі недоконаного виду, та, можливо, з семантичним відтінком «спихати що-небудь (униз)», вжите в документі II слово *стисковати* (пор. польське ciskać): «Пе(р)шого дня хлопо(м) тро(м), що румъ с це(р)кве с(т)и(с)ковали, гр(ш) гї̃» (II, 1611, 3, 2). Цього слова в такому значенні словники української мови не реєструють.

Слово *фуровати* є, очевидно, похідним від *фура* (польське fura з нім. Fuhre). Сучасні словники української мови його не подають, однак ще про недавнє говіркове поширення цього слова в південно-східних українських говорах свідчить словник Ф. Піскунова, який реєструє не тільки слово *фуровати* з характерним для південно-східних говорів початковим **х** замість **ф** (тобто *хуровати*) з поясненням «нагружать фуры», а ще й похідне від нього слово *хуроваття*, що в словнику пояснюється «нагрузка фур». Очевидно, в значенні «навантажувати хури» вжите слово *фуровати* і в документі IV: «А на филяри, на каптелѣ надворные и плазы великие тоє мы фуровати и робити собѣ повинни».

Аналіз засвідченої в досліджуваних документах виробничо-професійної лексики дає можливість зробити висновок, що українська мова кінця XVI — початку XVII ст. у своєму словниковому складі мала досить багатий запас слів для мовної передачі найрізноманітніших понять з ділянки різних видів існуючих у той час ремесел.

Слід відзначити, що абсолютна більшість проаналізованих або лише названих у цьому розділі слів і термінів, у тому числі засвоєних з інших слов'янських, а також неслов'янських мов, зберігається (зрозуміло, у ряді випадків з деякими фонетични-

[1] У цьому прикладі *розметали* (оскільки тут йдеться про «розметання» ізби) виступає з семантикою *розібрали* в значенні «зруйнували, розібравши на частини».

[2] Слово *зметати* реєструє РУС як відповідник до рос. *сметывать*, але тільки в значенні кравецького терміну, а слово *розметати* подає і. Кириченко у «Орфографічному словнику» (К., 1955). В РУСі при поясненні російських *разбрасывать, разбросать, раскидывать* цього слова не вказано.

ми відмінностями) в сучасній українській загальнонаціональній мові, її південно-західних говорах або в її архаїчному чи історичному словнику.

Характерно, що основну і кількісно переважаючу частину проаналізованої лексико-семантичної групи складають слова слов'янського походження, які в українській мові належать в основному до найдавнішого її лексичного пласта. Іншомовні засвоєння у складі проаналізованих пластів лексики займають досить важливе місце, проте порівняно з загальною кількістю слів слов'янського походження, успадкованих із старої української мови або утворених уже на староукраїнському мовному грунті, їх питома вага відносно незначна [1].

Як показує аналіз, серед іншомовних засвоєнь та слів, утворених на базі іншомовних коренів, у складі виробничо-професійної лексики досліджуваних пам'яток на перший план висуваються германізми та слова, утворені на базі німецьких коренів, що проникли в староукраїнську актову мову переважно через польське посередництво.

Наявність порівняно значної кількості німецьких лексичних елементів у виробничо-професійній лексиці пояснюється, головним чином, тим, що в досліджуваний період і значно раніше в господарському, культурному та політичному житті тодішньої польсько-шляхетської держави, під владою якої перебувала велика частина етнічних українських земель, помітну роль відігравали німецькі колоністи, що були переважно ремісниками, а також торгівці, наймані німецькі військові частини, ще раніше — родинні стосунки польських королів (П'ястів) з німцями тощо [2]. Зрозуміло, ці історичні причини і зумовлювали досить помітний наплив германізмів у старопольську мову, а через її посередництво або також і безпосередньо — в українську і білоруську мови [3]. Значна частина цих німецьких мовних елементів міцно засвоїлася українською мовою і зберігається й досі.

---

[1] До іншомовних засвоєнь не зараховуємо слів, що утворилися в українській мові на базі іншомовних коренів при допомозі слов'янських афіксів.

[2] Велика кількість германізмів проникла в старопольську мову вже в найдавніші часи (X—XIV ст.) за посередництвом старочеської мови, яка, як відомо, в той період мала на польську мову з різних причин сильний вплив.

[3] Українсько-польські мовні зв'язки на сьогодні як в українському, так і в польському мовознавстві досліджені недостатньо. Тому й питання про роль польської мови як посередника у процесі проникання в українську мову німецьких, а також інших західноєвропейських мовних елементів, у мовознавчій літературі досі теж остаточно не розв'язане.

Не заперечуючи важливого значення польської мови як посередника німецького мовного впливу, вважаємо, що германізми могли проникати в українську мову також безпосередньо. Адже українські, зокрема західноукраїнські, міста здавна вели активну торгівлю з німцями; на українських землях, особливо в містах, оселювалось багато німецьких колоністів-ремісників. На Україні розміщалися також німецькі наймані війська. Таким чином, українське населення як міст, так і сіл могло засвоювати багато мовних німецьких елементів і безпосередньо від самих німців.

Розділ III

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ЛЕКСИКА

Досить виразно засвідчена в досліджуваних документах лексика, що означає поняття, пов'язані з тими або іншими ділянками суспільно-економічних відносин між членами різних соціальних верств населення, зокрема міщанства.

Наявний в документах запас слів і термінів, які слід віднести до цієї лексико-семантичної групи, можна розглядати в межах таких найвиразніше представлених у документах трьох тематичних пластів:

1) Лексика, що вживається на означення понять, пов'язаних з торгівлею, товарооборотом; 2) Лексика, що виражає поняття, пов'язані з обліком та грошово-платіжними розрахунками; 3) Лексика, що передає поняття, пов'язані з майново-правовими та діловими відносинами.

Лексика, що вживається на означення понять, пов'язаних з торгівлею, товарооборотом

Ця тематична група лексики представлена виключно загальновживаними словами живої розмовної мови, що майже всі збереглися в сучасній українській мові. Сюди належать насамперед назви різних дій та деяких понять, що стосуються продажу і купівлі.

Як і в сучасній українській мові, назви дій, пов'язані з продажем, представлені префіксальними та префіксально-суфіксальними утвореннями з давнім спільнослов'янським коренем **-да-**, напр.: *продати* (VII, 1, 2), *роспродати* (X, 11, 2), *продавати* (VIII, 1, 1) тощо. Назви, що означають купівлю, репрезентовані префіксальними та суфіксальними утвореннями з коренем **-куп-** (від давнього слов'янського засвоєння з готськ. kaupon, пор. також нім. kauf, kaufen з лат. caupo — Вг.), напр.: *выкуповати* (пор. сучасне *викуповувати*), *купити*, віддієслівні іменники *викупъ*, *куповане* (пор. західноукраїнське діалектне *куповане*, сучасне літературне *купування*): «Абы тые (добра стоячие. — *М. Х.*)... волно было выкуповати» (VIII, 1, 1); «Г(с)днъ о(ц) Василий... купи(л) у бра(т)ства книжс(к) чтыриста» (VI, 1611, 14, 1); «На уратованя выкупу далисмо злоты(х) по(л)скихъ пя(т)деся(т)» (X, 2, 2); «Просити его к(р) м(л), абы намъ во(л)ное было купова(н)є домо(в) и крамо(в)» (VII, 1, 1).

Інші поняття з ділянки торгівлі означають ще такі відомі і в сучасній українській мові слова, як *крамъ* (VIII, 1, 1; польське kram з нім. Kram — Вг.), що вживається в значенні «то-

вар», близьке до нього за семантикою *купно*, що виступає в значенні «те, що купується»: «Па(п)ко при ко(п)трактѣ купна зада(л) зло(т) сто пно(м) брацтву» (VI, 1617, 26, 1); *прибитокъ*, що за семантикою відповідає сучасному «прибуток», «доход» (пор. в «Енеїді» Котляревського: «Кривив душею для прибитку» — Гр.), напр.: «Па(п) Іоа(п) Красовський о(т)да(л) уря(д) свой..., такъже тежъ прибы(т)ки, що ся набыло пре(з) тые лѣта» (VI, 1608, 11, 1) та загальновживані і тепер слова *коштувати* і *коштъ* (польське kosztować, koszt з нім. kosten, а останнє з лат. constare — Br.); «Сплатилихмо дѣтемъ Яремъковымъ... зо(л) к, г(рш) к, що коштую(т) записы албо квитации» (VII, 5, 1); «Полицити вѣ(р)ному и пи(л)ному практыкови..., абы... кошъту брацъкого... допина(л) на кажъдомъ» (VI, 1618, 27, 1).

У документах зустрічаються також назви представників деяких категорій купецтва та слова, що вказують на окремі торгові заклади.

Загальна назва купецького стану позначається словом *купецъство* (VIII, 2, 2; пор. сучасне *купецтво*). З назв представників купецтва вживаються тільки *крамарка* (II, 1611, 2, 1; з нім. Krämer через польське kramarz — Br.), *шинкаръ* (II, 1612, 2, 1; від *шинк*, польське szynkarz з нім. Schenker — Br.) та *перекупка* (VII, 1, 2; від *перекупити*).

До назв деяких видів торгових приміщень належать слова *корчма, пивниця* та *склепъ*.

Успадковане із староруської мови слово *корчма* (староруське *кърчьма*), як і в епоху Київської Русі, означає приміщення для продажу і випивання алкогольних напоїв [1], пор.: «Шо(л) до ко(р)чми пити» (VI, 1600, 2, 1). Слово *пивниця* (від *пивний* < *пиво* < *пити*) у документах, як і *корчма*, теж означає приміщення для продажу і випивання алкогольних напоїв (переважно пива), але з тією різницею, що приміщення *пивниці* звичайно знаходилося в підвалі (пор. польське: «piwniса — szynkownia, piwiarnia, winiarnia w podziemiu» — SW; також у Гр.: «*Пивниця* — погреб, подвал»): «Фе(д)ко, ши(н)ка(р) с пи(в)ници п. Анъдреаса До(м)бро(в)ского, ... смѣл то(р)гнути(с) на кгру(н)тъ» (II, 1612, 2, 1). Семантика слова *склепъ* у документах неясна, напр.: «О(т) ска(р)бной желѣзной скринѣ и о(т) замъку до склепу Ивану Шипъ зо(л) в,

[1] У деяких пам'ятках XIV—XV ст., зокрема російських, слово *корчма* (в різних написаннях), крім значення «шинковий заклад» (рос. «питейное заведение», «кабак»), вживається ще в значенні «міцний алкогольний напиток», пор.: «Отверзися корчьмы варит і пити коръчмы» та «пити в корчмѣ» («Паїсіївський збірник» кінця XIV або XV ст. і «Збірник повчань» XIV ст.; див. Срезн.).

г(рш) s̃» (VII, 5, 1). За словником Грінченка, слово *склеп* у сучасній українській мові може означати: «1) свод, 2) склеп, 3) подвалье, подземелье, 4) магазин, лавка». Як видно з поданої вище ілюстрації, *склепъ* у документах вживається в третьому або четвертому з цих значень.

З інших слів до цього тематичного пласта лексики треба віднести слова *спустити* (ціну) в значенні «продати дешевше товар»: «м̃ кграматы(к) по г(рш) д̃. За ни(х) зло(т) ѣ̃ г(рш) і̃. кѣ̃ часосло(в) по г(рш) ѣ̃ за ни(х) зло(т) д̃, а гро(ш) пя(т) спусти(л) на(м)» (VI, 1612, 15, 1) та *ярмарокъ* (VI, 1606, 10, 1), яке належить до давніших засвоєнь з німецької мови (польське jarmar(e)k з нім. Jahrmarkt — Br.) і в документах виступає в такому ж значенні, як і в сучасній українській та інших слов'янських мовах (пор. рос. *ярмарка,* білоруське *ярмарка*).

Лексика, що виражає поняття, пов'язані з обліком та грошово-платіжними розрахунками

Слова і терміни, що входять до складу цього пласта лексики, виражають різні поняття, пов'язані з обліком, звітуванням, платежами, наданням чого-небудь у борг тощо.

До слів, що означають окремі поняття з ділянки обліку, треба віднести такі терміни, як *приходъ,* згаданий вже його синонім *прибитокъ* (пор. сучасні *приход, прибуток*), *росходъ* (рос. *расход,* у Гр.: «*росхід* — росход»), його синонім *видатокъ,* рідше також *выданє* (пор. польське wydanie). В пам'ятках ці слова означають переважно поняття «доход», «прибуток» або відповідно — «видаток», «витрата». Однак у ряді випадків вони виступають також як специфічні терміни на означення відповідних розділів чи частин облікового документа, в якому записують прибутки і видатки, напр.: «Приходи року ≠ах̃ві» (X, 1, 1); «Року ≠ах̃еі. Росходы албо выдато(к) пѣнязїи бра(т)ски(х)» (X, 2, 1). Є випадки, коли згадані частини облікового документа позначаються словосполученнями *реєстръ приходу* (VII, 1, 1; *реєстръ* з польськ. rejestr, а останнє з лат. registrum), *реєстръ выданя* (III, 1, 1).

Інші поняття з ділянки обліку передають слова *рахунокъ* (від *рахувати,* пор. польське rachunek, rachować з нім. rechnen — Br.) та *личба* (від *лѣчити,* пор. польське liczyć, liczba), що виступають як синоніми на означення понять «облік», «фінансовий звіт», напр.: «По раху(н)ку выдато(к) в року≠ах̃si» (X, 6, 1); «Ли(ч)бу маю(т) чинити ста(р)шїе братя пре(д) всѣми в ро(к), о(т)даючи уряды своя» (IX, 26); «Прослухали

ли(ч)бы, яко на се(м) року до(з)орци, ста(р)шого брата, пана Василия седлара, з укладо(в) пѣнязнй скри(н)ки це(р)ковной» (VI, 1616, 25, 1).

До обліковоі лексики слід віднести ще такі слова, як *пораховати* (X, 4, 1; пор. сучасне *порахувати*), *остатокъ* і паралельно з ним *решта* чи *решти* (з польськ. reszta, reszty з нім. Rest, а останнє з лат. restare — Вг.) в значенні «частина (грошей), що лишилася несплаченою», напр.: «За остатокъ пѣнязєй ему подяковали» (VI, 1605, 9, 2); «Вине(н) всеѣ сумы бы(л) золоты(х) сѯ и грошей к, то па(к) еще решту должe(н) по то(т) день еи зо(л) и г(р)д» (VI, 1611, 14, 2), та *сума* чи *сумма* (пор. польське suma з лат. summa), що в документах має кілька семантичних відтінків, а саме: а) загальна кількість чого-небудь, напр.: «Еще до тои(ж) сумы приложили(с)мо вла(с)ны(х) бра(т)ски(х) пѣнязїи... злоты(х) иї» (X, 4, 2); б) число, що є результатом математичного складання, напр.: «Знову дотондъ поря(д)не пораховавши, сума учини(т) 665-4» (X, 9, 2). Слово *сума* чи *сумма* виступає також у складі деяких термінологічних словосполучень, напр.: *сума приходова* (VII, 2, 1) чи *сума приходняя* (там же) та *сумма выдатку* (X, 9, 2), що теж виражають відповідні поняття з ділянки обліку.

Своєрідними фінансово-бухгалтерськими термінами в досліджуваних документах є й такі іншомовні засвоєння, як вживане й тепер в українській мові слово *коштъ* (з польськ. koszt на базі нім. Kosten — Вг.) у значенні «грошові засоби»: «А повине(н) буде(т) пнъ Паве(л) муля(р) то(т) каме(н) дати о(т) горы Красова, свои(м) кошто(м) зготовати и вывезти на мѣсце назначеное» (I), *индепозито* (лат. in deposito), вжите, очевидно, в значенні «віддана на зберігання яка-небудь сума грошей», напр.: «Па(н) Василий реестрами ся о(т)води(л) ро(з)ходами, же ся и(н)депозито в скри(н)це и гроша не нашло(с)» (VI, 1616, 25, 1) [1] та *дерыштo* (з лат. de resto, буквально «від того, що залишається»), що передає поняття «борг», напр.: «Па(н)ко при ко(н)трактѣ купна зада(л) зло(т) сто пно(м) брацтву, а дерыштс оста(л) бы(л) зло(т) осмъдесе(т)» (VI, 1616, 25, 1).

Цікавими є також стійкі термінологічні словосполучення *готови гроши* та *приходъ константый*, з яких перше вживається в значенні «готівка», а друге, очевидно, в значенні «постій-

---

[1] Пор. також сучасне *депозит* (з лат. depositum «відкладене», «застава»), що означає «сума грошей або цінних паперів, які вносяться на зберігання в кредитну установу з правом одержання на відповідних умовах.

ний, стійкий доход» (*констант(н)ий з польськ. konstantny від лат. constans*), напр.: «Принѣсъ панъ Федо(р) Худикъ... чинъшу зо(л) по(л)-нї̃ готовыхъ, а вытрутилъ на поправу того жъ дому зо(л) по(л)-г̃» (VII, 1, 1) [1]; «Реєстръ приходу пе(р)ковного, было такъ конъстантого, яко и [...]» (VII, 1, 1).

Багата в документах також лексика, що вживається на означення понять, які стосуються платіжних операцій, виплачування і одержання платні. Сюди відносяться головним чином слова, пов'язані з компенсацією вартості, напр.: *платити* (I), похідні від нього *заплатити* (VI, 1616, 24, 1), *сплатити* (III, 5, 1), *доплатити* (VI, 1617, 26, 1), *недоплатити* (X, 2, 1), а також загальновживані слова, що у відповідних контекстах означають дії, пов'язані з одержуванням і витрачанням грошей, якот: *взяти* чи *взяти до рукъ*, напр.: «О(т) Юрка локгофета взяли(с)мо талярувъ сто» (X, 1, 1); «Злоты(х) по(л)скихъ двана(д)ца(т)сотъ... взяли(с)мо до ру(к) наши(х)» (там же); *дати, выдати, отдати*, напр.: «Шкляреви, що в школѣ оболоны направи(л), дале(м) злотый» (X, 2, 2); «Выдале(м) за рыбы злоты(х) три» (X, 3, 1); Золотый тє(с)ли Конашеви позычиле(м). Обѣца(л) о(т)да(ст) або о(т)роби(т)» (III, 3, 2) та інші.

Із слів, що вказують на деякі інші поняття, пов'язані з грошовими операціями, треба назвати ще такі, як *зложити, доложити* та *приложити* (гроші).

З них слово *зложити* вживається в значенні «відкласти», «зберегти» (гроші), напр.: «Посполиты(х) пѣнязїи, которые зложены были на оборону правную до Варшавы на сеймъ, злоты(х) чв̃» (X, 4, 2). Слова *доложити* та *приложити* вживаються як синоніми на означення поняття «додати», «докласти» (до якої-небудь суми), напр.: «Щохмо выняли зо(л) кд̃ зъ скри(н)ки це(р)ковнои, тосмо вї̃ зо(л) взявши, доложилихмо до м̃ зо(л) и пану Симєону послалихмо зо(л) н̃ до Кракова» (VII, 4, 1); «Приложили(с)мо до посполитоє скла(д)ки це(р)ковны(х) пѣнязїи... злоты(х) пя(т)деся(т)» (X, 2, 2). Цікаво, що слово *приложити*, якого словники сучасної української літературної мови не подають, у наших пам'ятках зустрічається частіше, ніж загальновживане тепер слово *доложити*. Очевидно, в XVI—XVII ст. це слово (можливо, не без підтримки польського przyłożyć у значенні «dołożyć, przydać, dodać, przyczynić» — SW) вживалося

[1] Хоч у цьому прикладі слово *готовыхъ* виступає без означуваного ним слова *грошей*, все ж з контексту видно, що в той період існувало словосполучення *готови гроши*. Саме тільки слово *готови* в значенні «готівка» могло вживатися (як це теж видно з поданого прикладу) лише тоді, коли воно виступало в сполученні з назвою конкретної грошової одиниці.

досить широко, і лише пізніше його витіснило слово *доложити*.

У документах зустрічається також ряд слів, що виражають поняття, пов'язані з позичанням грошей та сплатою боргу. Важливо відзначити, що майже всі ці слова, в тому числі й засвоєні з інших мов, збереглися в сучасній українській мові.

На означення поняття «борг» вживається давнє *долгъ* (пор. західноукр. говіркове *довг*), напр.: «Пану Лукашєви кравцеви позычыли зо(л) м̃и, на который долгъ взяли(х)мо сѣна... за зо(л) к̃» (VII, 3, 2). Поняття «боржник» позначається словом *должникъ* (пор. західноукр. *довжник*), а поняття «кредитор», як і тепер в українській мові,—словом *кредиторъ* (польське kredytor з лат. creditor), напр.: «Що(м) борони(л) посєссїй и(н)ши(м) должнику(м) ше(ст) ра(з)..., за все далє(м) гро(ш) в̃ї» (X, 8, 2); «За мѣнуту, которая межи кредиторами мошковицевыми, дале(м) гро(ш) е̃ї» (X, 5, 1). З позичанням грошей тісно пов'язаний також термін *рата* (з польськ. rata, від лат. rata, тобто rata pars — «домовлена частина» — Вг.), що і тепер вживається як на означення домовленого строку оплати чи повернення позиченої суми грошей, так і на означення частини суми, яку необхідно сплатити в даний строк. Пор.: «А маєт)... Василий рату пе(р)шую дати зо(л) двѣсте в ты(ж)де(н) по с̃то(м) Гео(р)гию» (VI, 1611, 14, 1).

Поняття «дати кому-небудь гроші у борг» або «дати кому-небудь щось у тимчасове користування», як і в сучасній українській мові, позначається звичайно словом *позичити*. Однак в окремих випадках у цьому ж значенні може вживатися також словосполучення *дати до часу слушного*, напр.: «П̃ну Прокопови позычили(с)мо... зло(т) три(д)ца(т)» (X, 2, 1); «Видячи ми упа(д)лую в убо(з)твѣ, далисмы еи зо(л) г̃ до часу слушного» (VI, 1611, 14, 1).

Цікаво позначається в документах поняття «чий-небудь боржник», «людина, зобов'язана щось повернути кому-небудь». Найчастіше на означення цього поняття вживається загальновживане й тепер в українській мові слово *виненъ* (короткий прикметник від *вина*). Однак декілька разів паралельно з *виненъ* виступає також слово *долженъ* (від *долгъ*; пор. сучасне рос. *должен*) або дієслово *остати* (завжди в минулому часі — *осталъ*). Пор.: «Обраховалисмыся у бра(т)ствѣ и(з) о(т)це(м) Василие(м)... строны долгу за кни(ж)ки... О(т)да(л) на(м) на суму, которую вине(н) дати, с̃и зо(л) и г(рш) к̃д, а вине(н) сумы бы(л) золоты(х) с̃s и грошей к̃, то па(к) еще решту должe(н) по то(т) день н̃и зо(л) и г(р) д̃» (VI, 1611, 14, 2);

«Тесли да(л)емъ девя(т)найця(т) гро(ш), щомъ бы(л) оста(л) о(д) дыловання, що ву(д) улицѣ дилова(л) стѣну» (III, 5, 1).

Треба думати, що у XVI—XVII ст. слово *долженъ* або *довженъ* (див. ІСУЯ), а також його членна форма *должний* (див. там же) були властиві тільки для актової української мови. У розмовній мові вони не вживалися або виходили з ужитку. Про це може свідчити той факт, що порівняно із словом *виненъ* у тодішніх пам'ятках, писаних простою мовою, слово *долженъ* зустрічається рідко. ІСУЯ, наприклад, реєструє тільки фонетичний варіант цього слова *довженъ* та його повну форму. Автор «Синоніми» вживає слово *долженъ* як книжне пояснення народного *виненъ*.

Слово *остати* в значенні «бути в боргу» в документах виступає досить часто. Крім наведеного вже прикладу, спосіб вживання цього слова можна ілюструвати ще такими прикладами: «О (!) Кунаша теслѣ взяле(м) в роцѣ ≠афчд па(т)деся(т) (!) гроший. Оста(л) копу» (III, 5, 2); «Па(н)ко при ко(н)трактѣ купна зада(л) зло(т) сто... брацтву, а дерышто оста(л) бы(л) зло(т) осмъдесе(т)» (VI, 1617, 26, 1). Такі конструкції із словом *осталъ* виникли, очевидно, внаслідок пропускання на письмі (можливо, також і в усній мові) слова *виненъ*, тобто замість сполуки *осталъ виненъ* вживалося саме тільки слово *осталъ*, яке в даному випадку приймало на себе семантичне навантаження і слова *виненъ*. Це можна підтвердити прикладами, у яких слово *осталъ* виступає в сполуці з словом *виненъ*, напр.: «Ста(с) муля(р) Добромыслъ вине(н) оста(л) зло(т) осмъ» (VI, 1616, 24, 2); «Па(н) Па(н)ко шпита(л)ный оста(л) вине(н) шпита(л)ны(х) гроший зло(т) тры и гро(ш) к» (VI, 1616, 25, 1).

У документах зустрічається також декілька слів, що вказують на дії, пов'язані з поверненням боргу. Насамперед тут слід назвати слова *отдати* і *вернути*, що можуть вживатися паралельно на означення одного і того ж поняття — «віддати позичені гроші».

Різні інші поняття, пов'язані з борговими розрахунками, в документах виражаються ще такими словами і сполученнями, як *обраховатися* (пор. сучасне *розрахуватися*): «Обраховалисмыся у бра(т)ствѣ и(з) о(т)це(м) Василие(м)... строны долгу за кни(ж)ки» (VI, 1611, 14, 2); *дати квитъ* і паралельно в тому ж самому значенні *квитовати* (пор. польське dać kwit, kwitować з лат. quitus, quitare — Br. та сучасне укр. *поквитатися*): «Дали(с)ми квитъ Захарии ковалеви, ижъ о(т)далъ чи(н)шъ з дому братского» (VI, 1604, 8, 2); «Панъ Гаврилий Ла(н)кгишъ о(т)да(л) бра(т)ству, що оста(л) бы(л) винє(н) єще рєшти..., с которы(х)то ста золотыхъ братия всѣ его вѣчнє квитовали» (VI, 1605, 9, 2).

Поняття «просити повернути борг або позичену річ» передається, як і в сучасній українській мові, найчастіше словом *упоминатися*, з яким паралельно в цьому ж самому значенні вживається ще слово *домагатися*, напр.: «Пановє братство на то ся много ро(з)мишляли, мовячи юй (Кунцевій. — *М. Х.*) такъ: «Пани Ку(н)цевая, кгды (ж) в м маєтє приятєлѣ, по смрти вашєй буду(т) ся упоминати...» Она на тое такъ о(т)повидѣла: «Божє того нє дай, жєбы ся малъ хто то(г) домагати» (VI, 1600, 10, 2).

Лексика, що передає поняття, пов'язані з майново-правовими та діловими відносинами

У цьому тематичному пласті лексики можна виділити: а) назви деяких видів власності і матеріальних цінностей; б) слова, що вказують на майново-правові відносини; в) слова, що виражають деякі поняття, пов'язані з діловими договорами про виконання певних робіт по найму.

Різні відтінки поняття «матеріальний достаток» або також поняття «майно» передаються словами *багатство* (IX, 19), *достатокъ* (IX, 38), *пожитокъ* (VI, 1617, 26, 1) книжним *имѣние* (IX, 21), *праца* (VI, 1616, 24, 1) та словом *добро*, яке може виступати ще в стійкому словосполученні *добро стоячое*, що за значенням відповідає сучасному *нерухоме майно*: «Просити (короля. — *М. Х.*), абы прешкрипция на добрахъ стоячи(х) наши(х) руски(х) не была, а звла(с)ча на ты(х), которые до рукъ оръменъски(х) и жидовъски(х)... заведеные су(т)» (VIII, 1, 1). Усі ці слова свідчать про багатство староукраїнської синоніміки.

На окремі види земельної власності вказують слова *кгрунтъ* (польське grunt з нім. Grund) та *фолварокъ* (польське folwark, forwark з нім. Vorwerk — Вг.). Слово *кгрунтъ* у документах означає переважно поняття «земельний наділ» або й «земельні угіддя», але в окремих випадках може вказувати також на поняття «садиба» та «верхній шар земної кори», напр: «У паний Лукашевой Губиной до(л)гъ є(ст) зло(т) по(л)ски(х) сто и ше(ст)десе(т), на що и запи(с) е(ст) урядовый радецкий на кгрунтъ дому ее» (VI, 1616, 24, 1); «Фе(д)ко ши(н)ка(р)... смѣ(л) то(р)гнути(с) на кгру(н)тъ це(р)ко(в)ный» (II, 1612, 2, 1); «Двѣ студни копали и це(м)ровали, з кгрунту воду выводячи» (VII, 4, 2). Слово *фолварокъ* передає поняття «садиба з угіддями»: «Далихмо двомъ хлопомъ, що сѣно з Лукашова фо(л)варку звозили, гроший ей» (VII, 4, 2).

Із слів, що означають матеріальні цінності, треба назвати давні спільнослов'янські назви дорогоцінних металів *срѣбро* чи *сребро* (тепер *срібло*) та *злото* (пор. польське złoto, старо-

слов'янське *злато*): «Напродъ уряды вшелякие, яко в апарата(х)..., в злоте, в срибре, в пѣнезе(х), в книга(х)... о(т)дали» (VI, 1616, 23, 1). Різні види срібла як дорогоцінного металу позначаються словосполученнями *срѣбро ламаное, срѣбро дробное, срѣбро зъ кгудзиковъ, срѣбро изъ цятокъ* (*цятка* від *цята*; пор. староруське *цата, цата* в значенні «монета», «дощечка», «прикраса» — див. Срезн.; пор. також польське cęta, cętka — праслов'янське запозичення з готськ. kintus «монета», що походить з лат. centum чи quintum — Br.). Усі ці словосполучення зустрічаємо в одному записі в документі VII: «Дали врибєти фляшку срѣбрѣную на миро сто̃е. Срѣбра це(р)ковного дробного, такъ зъ кгудзиковъ (мабуть, з гудзиків від одягу. — *М. Х.*), якъ и(з) цятокъ (тут, мабуть, у значенні «з блискіток» [1]. — *М. Х.*) и инъшого дробязъку» (VII, 3, 1); «До крєста, который пн̃и Маноилевая до мона(с)тира дала робити, приложили(с)мо срѣбра це(р)ковного ламаного гривє(н) двѣ» (X, 3, 1).

З назв інших видів дорогоцінностей у документах зустрічається слово *камин*ь, що вживається без супровідного *дорогоцінний,* але з контексту ясно, що тут мається на увазі поняття «дорогоцінний камінь», та збірне *перли*: «За образо(в) о(с)мъ, оправны(х) срѣбро(м) позлоти(с)те, съ коронамы злоцѣстими и с каменми и перлами, дали(с)мо злоты(х) по(л)ски(х) м̃» (X, 2, 1).

Тут треба згадати також про загальні назви металічних знаків, що є мірою вартості при купівлі-продажу, тобто слова, які означають поняття «гроші».

У документах на означення цього поняття приблизно з однаковою частотою (причому нерідко одними і тими ж писарями) паралельно вживаються слова *гроши* і *пѣнязѣ* чи *пинязѣ,* напр.: «С тыхъ гроший, що-колвекъ приходить, тотъ естъ росходъ...» (VII, 3, 1) і поряд — «Знову с тыхъ же пѣнязий дали Стефанови ковалеви зо(л) д̃» (VII, 3, 2); «С тыхъ пѣнязий дали о(т)цу Феодору зо(л) г̃» (там же); «Реестръ бра(т)скихъ пѣнязїи» (X, 1, 1) або «Не нашлисмо добры(х) пѣнязий» (X, 1, 2) і — «Если бы те(ж)... указала бы того потреба грошей, ты(х) бы те(ж)...» (VIII, 3, 2) і под. Успадковане із староруської мови слово *пѣнязь* (давнє слов'янське засвоєння із староверхньонім. pfening [2]) у процесі розвитку української мови поступово було витіснене словом *гроші* (польське grosz, а останнє через чеське посередництво з нім. Groschen, що походить з лат.

---

[1] Пор. польське cęta, cętka — назва монети, пізніше блискітки (Br).

[2] Див. П. Я. Черных, Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период, М., 1956, стор. 130.

grossus denarius[1]) і в сучасній українській мові вже майже ніде не вживається[2].

Цікаво відзначити, що коли йде мова про гроші, виручені від продажу якого-небудь товару або, навпаки, витрачені на його купівлю, то в ряді випадків термін *гроша* виступає в сполуці з супровідним прикметниковим означенням, утвореним від іменника — назви проданого або купленого товару, пор., напр.: «У пана Василия Галицко(г) взялихмо воловныхъ грошій (тобто грошей, виручених від продажу волів. — *М. Х.*) зо(л) л і в» (VII, 1, 2); «Всѣ ве(с)по(л) подяковали ему за працу... и на той ро(к) во(л)ни(м) его учинили о(т) пра(ц) и послу(г)..., кро(м) реєстру морованя це(р)ковного, с которыхъ еще не о(т)да(л) и остано(к) муровныхъ грошій (тобто грошей, виділених на будівництво. — *М. Х.*), которыхъ было зо(с)тало при той же елекціи» (VI, 1612, 17, 2 — 18, 1); «С чиншови(х) пѣнязєй (тобто грошей, виручених від оплати кимось чиншу. — *М. Х.*) далє(м) попови монасти(р)скому... по(л)золотого» (III, 1, 2).

Тут слід назвати також слово *скарбъ* та похідне від нього здрібніле *скарбецъ* (пор. відповідні польські skarb, skarbiec), що виступають найчастіше у словосполученнях *скарбъ церковный* (IV), *скарбъ мѣсцкий* (X, 4, 2), *скарбецъ церковный* (VI, 1612, 17, 2) тощо і означають «каса і гроші та дорогоцінності, які в ній зберігаються».

Найбагатше представлена у документах лексика, до якої належать сполуки слів, що означають поняття, пов'язані з майново-правовими відносинами між людьми у феодальному суспільстві.

Насамперед вкажемо на слова і терміни, які стосуються різних форм володіння майном, надання його у власність тощо.

Як і в сучасній українській мові, на означення надання чого-небудь у власність використовуються головним чином загальновживані слова, утворені на базі давнього спільнослов'янського кореня **-да-**, напр.: *дати, видати, надати, передати, подати, продати* тощо. До цього ряду слів слід віднести також слово *даровати* (VI, 1602, 6, 1), від якого в документах зустрічається похідне *даровизна* (пор. польське darowizna), що вживається і тепер на означення поняття «що-небудь подароване»: «Па(н) Па(н)ко сафия(н)ни(к) купи(л) огородъ дарови(з)ны... панеи Ку(н)цевой» (VI, 1617, 26, 1), та слово *пустити*, яке за значенням відповідає сучасним *відпустити* (кому-небудь що-небудь) або також *звільнити* (кому-небудь що-небудь), напр.: «Щомъ Губиную позива(л) и о(т) декрету, що войтъ наказалъ,

[1] Див. П. Я. Черных, Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период, стор. 131.

[2] Слова *пінязь, пінязки* можна зустріти ще у лемківських говірках (див. І. Верхратський, Про говор галицких лемків, стор. 450). Слово *пінязі* у декількох лемківських селах записане у 1934—1935 рр. також З. Штібером (див. Zdzisław Stieber, Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny, zeszyt I, Łódź, 1956, стор. 13).

абы братству свѣтолку пустила на горѣ, далемъ грошій пу(л)пята» (X, 3, 2). У значенні «надати кому-небудь майно у спадкове користування» паралельно вживаються два синоніми: *откадати* (пор. сучасне *відказати*) і *лекговати* (польське legować від лат. legare — SW): «Небо(ж)ка Зи(п)кови(ч)ка о(т)казала праци своеи до це(р)кви мѣстьской зло(т) по(л)ски(х) сто» (VI, 1616, 24, 1); «У пана Зарудъского е(ст) зло(т) двѣстѣ, то е(ст) лекгация небо(ж)ки панеи Стрѣлни(ч)ки, которая дво(м) це(р)ква(м) лекговала» (VI, 1617, 26, 2). Згаданим у вищенаведеному прикладі терміном *лекгация* (польське legacja з лат. legatio) позначається поняття «майно, надане по духовному заповіту».

Поняття «придбати що-небудь» всюди позначається словом *набыти* (можливо, з польськ. nabyć, але пор. *набиток;* у фолькл.: «Набиток злий — не спірний» — Гр.): «Па(н) Іоа(н) Красовский о(т)да(л) уря(д) свой..., такъже тєжъ прибы(т)ки, що ся набыло прє(з) тыє лѣта» (VI, 1608, 11, 1); у іншого писаря: «Па(н) Ива(н) Красо(в)ский о(т)да(л) ... приходы и росходы, що ся набыло пре(з) то(т) ро(к)» (VI, 1612, 16, 2). Поняття «мати що-небудь у своєму володінні» передається тільки словом *держати* [1]: «Сѣножа(т), которую о(т) п. Лукаша кра(в)ца бра(т)ство де(р)жи(т), запродале(м) о(т)цу Пятницкому» (X, 1, 2).

В аналізованих пам'ятках зустрічаються також слова, які вживаються на означення деяких понять, так або інакше пов'язаних з орендою та орендуванням.

Поняття «віддати що-небудь в оренду» позначається паралельно вживаними синонімами *наняти* та *запродати,* напр.: «И за(с) знову наняли му той же до(м)... на другий ро(к) за зо(л) по(л)ски(х) чтыридесятъ» (VI, 1604, 8, 2); «Запродали(с)мо сѣножа(т) манасты(р)скую Яре(м)кови и Ле(с)кови Бѣлого(р)щену(м) на то(т) то(л)ко рокъ за зло(т) ѣ» (X, 1, 2); «Сеножати з Билогощи на те(н) рокъ запродали за зло(т) пя(т)» (VI, 1616, 24, 2). Ці слова вживаються і тепер в українській мові. Однак перше з них (теперішнє *найняти*) в сучасній українській мові (а також і російській — *нанять*) виступає вже не з семантикою «віддати що-небудь в оренду, в тимчасове користування», а в значенні «взяти що-небудь в оренду, в тимчасове користування» (див. Гр.; рос. *нанять* — Уш.). Сучасне *запродати* у словнику Грінченка пояснюється: «запродавать, запродать, продавать, продать окончательно». Російське *запродать* має тлумачення: «заключить предварительное условие о продаже чего-нибудь», «продать вперед что-нибудь еще не готовое» (Уш.).

[1] Цікаво, що загальновживане тепер в українській мові (і особливо в західноукраїнських говорах) слово *тримати* в значенні «держати» в досліджуваних пам'ятках не зустрічається.

На означення самого поняття «оренда», вірніше «віддане в оренду майно», вживається термін *посесия* (польське posesja від лат. posessio — SW); «В посесии (Панько. — *М. Х.*) пожи(т)ко(в) мѣ(л)» (VI, 1617, 26, 1). За *посесію* платиться *чинъшъ* або ще *чинъшъ* чи *чиньшъ* (польське czynsz з нім. Zins, а останнє з лат. census — Вг.): «О(т)дано чиньшу зо(л) д̃ изъ сѣножати монастырьскои» (VII, 1, 1).

До цього пласта лексики слід також віднести термін *асекурация* (польське asekuracja від лат. assecuratio — ІСУЯ), що означає поняття «забезпечення», «гарантія», і термін *кавция* (польське kawcja з лат. cautio), що, крім значення «грошова сума, складена для гарантії додержання умови», може вживатися також на означення самого поняття «гарантія»: «Ле(ч) еще оста(л) (Василий. — *М. Х.*) дерышто брацтву злотыхъ трийце(т) и еди(н)..., на що и асекурацию на ча(с) поминеный заплати гроший... брацтву на себе да(л)» (VI, 1616, 25, 1); «Если бы кто з народу нашого руского хотѣлъ ново приймовати мѣсцкое право..., той абы... пре(з) самы(х) ста(р)шихъ наши(х) руски(х) мещанъ... бывалъ залецанъ. А то найболъше для того, абы была кауция така, ижъбы незнаеме(ц) який приймованъ не былъ» (VIII, 1, 1).

З інших термінів, що їх можна віднести до цієї лексики, треба назвати *форлюнъ* (старопольські furlon, forlon, forlun, furlan, furlonka з нім. Fahrlohn — SW), що означає оплату фурманові від хури, а також «мито від воза» (крім SW, див. Горб.), напр.: «Стефанови ковалеви о(т) коний форлюну дали, що до Унєва ездили, зо(л) д̃» (VII, 5, 1); *фундация* (польське fundacja з лат. fundatio — SW), що означає «заснування чи збудування чого-небудь», напр.: «фундация цеховъ» (VIII, 2, 1), та *кварталъ*, що в документах означає «грошова квартальна плата» і одноразово «четверта частина року», напр.: «Што ся тє(ж) тыче о приймова(н)ю дѣтей до школи, тєды бе(з) волѣ бра(т)ское... не маю(т) ихъ приймовати. Такъже тє(ж) и квартали (тобто квартальну плату за навчання. — *М. Х.*) о(т) дѣтєй нє маютъ выбирати дидаскаловє» (VI, 1604, 8, 2); «Па(н) Яний Афє(н)дикови(ч) поступи(л) дати на ка(ж)дый ква(р)талъ по золотыхъ по(л)скихъ по(л)тритя» (VI, 1604, 9, 1). У таких же значеннях слово *квартал* (польське kwartał, а останнє з лат. quartus — «четвертий») вживається і тепер.

З термінів слов'янського походження сюди слід віднести слова *застава* в значенні «віддана кому-небудь яка-небудь цінність як гарантія повернення грошової позики», напр.: «Взяли-(с)мо о(т) пн̃а Павла злоты(х) еї̃ за сѣножать..., которая е(ст) в заставѣ» (X, 1, 2), вживаний і тепер термін *порука*: «А кто бы не о(т)да(л) вины бра(ц)кой, поруку... мае(т) постановити» (IX, 33) та *заплата* (I) в значенні «платня», близько до якого за

значенням стоїть полонізм *контентация* (польське kontentacja з лат. contentus — SW): «Приняли братия Феодора Сидоровича... до учения дѣтей языка слове(н)ского, за що му ко(н)тентацию наменили на ка(ж)дый ква(р)талъ по зо(л) полски(х) е» (VI, 1604, 8, 2; пор. Гр.: *контентний, контентувати* тощо).

Ті або інші поняття з ділянки економічних відносин між людьми в феодальному суспільстві в документах виражають також різні термінологічні дієслова та словосполучення. Характерно, що значна частина з них зберігається в українській мові й досі.

До них можна віднести такі слова і словосполучення, як *задати* — «дати частину суми, сплачуваної наперед при купівлі чи складанні договірних умов» (пор. сучасне *задаток*); *сплатити* — «погасити чиїсь права на власність через сплату грішми» (пор. сучасне *сплатити* та похідне від нього *сплата;* також польське splacić — SW); *заложити заставу* — «віддати в заставу» (пор. Гр.: «*Закладати* — вносить за кого-либо деньги»; пор. також сучасне рос. *заложить* в значенні «отдать в залог» — Уш.) [1]; *отробити* — «відробити позичені гроші власною працею» (пор. сучасне укр. *відробити,* рос. *отработать,* польське odrobić); *откуповатися* — «звільнювати себе від яких-небудь обов'язків чи покарання через викуп» (пор. сучасне укр. *відкуповуватися,* рос. *откупаться,* польське odkupywać się); *вытрутити* — «задержати частину платні», «вирахувати з платні» (із старопольськ. wytrącić чи potrącić у такому ж значенні — SW); *нагорожати шкоды* — «відшкодовувати», «компенсувати нанесені кому-небудь збитки»; *шкодовати* — «нести втрату» (пор. польське szkodować); *обецати,* як і сучасне *обіцяти* (пор. рос. *обещать,* польське obiecać) тощо. Пор. у контекстах: «П. Па(н)ко при ко(н)трактѣ купна зада(л) зло(т) сто... брацтву» (VI, 1617, 26, 1); «Сплатилихмо дѣтемъ Яремъковы(м)ъ зо(л) к, г(рш) к, що коштую(т) записы албо квитации» (VII, 5, 1); «У паней Стасевой вдовы гроший брацки(х) зло(т) по(л)ски(х) сто; на то е(ст) о(т) ней заста (!) у брацтвѣ заложена» (VI, 1616, 24, 1); «Золотый тє(с)ли Конашєви позычи(л)є(м). Обица(л) о(т)да(ст) або о(т)роби(т)» (III, 3, 2); «Староста посажа(л) пре(д)мѣща(н)... и мусѣли(с)мо о(т)куповатися» (X, 4, 2); «Принѣсъ панъ Федо(р) Худикъ з дому братского чинъшу зо(л)

---

[1] Цікаво, що у словосполученні *заложити заставу* вживається слово *застава* (від *заставити*), а не *залог* (від *заложити*). Це дає підставу вважати, що в українській мові того періоду паралельно із словом *заложити* у значенні «віддати в заставу» вже широко вживалося слово *заставити,* а паралельно з терміном *застава* як його синонім ще використовувався термін *залог,* що, мабуть, виходив з ужитку, про що свідчать навіть тодішні словники (напр., П. Беринда у своєму «Лексиконі» слово *залог* пояснює народним *замѣна, застава* або *заслона,* у «Синонімі» народне *застава* пояснюється словом *залогъ*).

по(л)-ӥ̃ готовыхъ, а вытрутилъ на поправу того жъ дому... зо(л) по(л) s̃» (VII, 1, 1); «Взяли(с)мо чи(н)шу за еди(н) ро(к) з дому бра(т)ского зло(т) ӗ̃, а остато(к) зло(т) на роботу вытрути(л)» (X, 1, 1) [1]; «Абы що-ко(л)ве(к) нєслушного пригодилобы(с) межи челя(д)ю или якая шкода в роботѣ..., абы ся в суботу при заплатѣ напоминати, шкоди нагорожати» (V); «Если бы те(ж) о(т) ты(х) штукъ велики(х), што на филяры пойдуть, мѣра зуполна не выносила ведлє потребы, того мы бра(т)ство на томъ шкодовати нє пови(н)ни» (IV); «Е(д)но даровати, а другое обецати» (VIII, 3, 2).

На ділові відносини між людьми так чи інакше вказують також такі на той час загальновживані слова і словосполучення, як *отминяти* в значенні сучасного «обмінювати» (пор. у «Синонімі»: «*Отмѣна* — перемѣна, преложеніе, преміненіе»; у Гр.: «*Відміняти* — переменять, изменять»; польське, «Odmienić — zastąpić jedno drugim» — SW); *удѣлити,* що означає «виділити», «визначити»; *помагати* в значенні «допомагати»; *розширяти* в розумінні «збільшувати що-небудь кількісно»; *утрачати* — у такому ж значенні, як і тепер; *ратувати* кого-небудь, — що вживається й досі (з польськ. ratować на базі нім. retten, Rettung — Вг.); *примножати* і *розширяти* скарб (пор. сучасні *примножувати* і *поширювати*); *привернути* у значенні «повернути кому-небудь що-небудь» (пор. Гр.: *привернути*), що у документі VI зустрічається у формі дієприкметника *привернена* (тканка перлова); *дати до схованя* в значенні «віддати що-небудь на зберігання, до схову» (*схованя* від *сховати*); *дѣлитися,* що вживається і тепер; *брати* (з кого-небудь що-небудь) *вперед адърационемъ* (лат. ad racionem буквально «до уваги» чи «до речі»); *дати кондицию правною* у значенні «дати (кому-небудь що-небудь) через правове застереження» (див. польське kondycja в значенні «warunek, zastrzeżenie» — SW); *долги выправляти* у значенні «домагатися повернення боргів» (пор. Гр.: «*виправляти* — требовать обратно», а також «*разг. виправляти* — требовать, получать» — УРС) і деякі інші. Пор. в прикладах: «Срѣбро цє(р)ковное, о(т)мѣняючи старое на тые двѣ коново(ч)цѣ, придатку зо(л) s̃» (VII, 3, 1); «Маю(т) ему братия помагати бра(т)скими пѣня(з)ми» (IX, 38); «Не утрачати ска(р)бу ц̃рковнаго, але ще примножати и ро(з)ширяти» (VI, 1601, 3, 1); «Ратуючи его, выдалося та(к) веле, яко в собѣ рее(ст)... укаже(т)» (VI, 1616, 24, 2); «Прокопъ Федорови(ч) ба(р)зо ся обруши(л), просячи..., абы му была привєрнєна

[1] У цих двох прикладах йде мова про те, що квартиронаймач при оплаті братству чиншу за оренду квартири вирахував (*вытрутилъ*) із загальної договірної суми чиншових грошей ту суму, яку він затратив на ремонт цієї квартири.

тка(н)ка» (VI, 1601, 3, 1); «О(т)далъ скри(н)ку до ска(р)бу цр̃ковного..., а не до схованя» (VI, 1601, 3, 1); «А(л)бось и ты з Никифоромъ дѣли(л)ся тыми речами шпита(л)ными» (VI, 1601, 5, 2); «Ста(с) муля(р) Добромыслъ вине(н) оста(л) зло(т) осмъ брацтву, що на роботу впередъ адърационе(м) взя(л)» (VI, 1616, 24, 2); «У пана Лукаша кравца брацки(х) грошій зло(т) сто, которые на сеножатъ его ему панове дали ко(н)дицею правною» (VI, 1616, 24, 1); «У(з)нали то бы(т) ре(ч) пи(л)ную, абы до(л)ги це(р)ковные у кого ся ко(л)векъ укажу(т) выправляти» (VI, 1618, 27, 1).

В аналізованих документах зустрічається також невелика кількість слів, які виражають поняття, пов'язані з трудовими договорами про виконання яких-небудь колективних робіт.

Саме поняття «трудовий договір» передається термінами *интерциза* або рідше полонізмом *постановенє*. Другий термін виступає переважно у супроводі означень *певное,* тобто «вірне», «непохитне» (пор. у «Синонімі»: «*Певный* — твердый, нарекованный»; у Гр.: «*Певний* — верный, надежний»), і *згодливоє,* тобто одностайне (пор. у «Синониме»: «*Згодливый* — единомысленный, единосообразный, смирительный»), напр.: «Сталося в дому бра(т)ско(м)... вє (Л)вовъ певное и згодливое постановє(н)є межи нами браство(м) и межи славє(т)ны(м) пн̃о(м) А(м)брожи(м) мѣщанино(м) муляре(м) лво(в)ски(м)» (V).

На означення поняття «найняти кого-небудь на роботу за відповідну плату» найчастіше вживається слово *зѣднати* (графічно також *зъеднати*), що в сучасній українській літературній мові у такому значенні вже не відоме, але в говорах, можливо, зустрічається й тепер (пор. Гр.: «*З'єднати* — приобресть, снискать, расположить к себе»; «*З'єднатися* — договориться, условиться»; польське zjednać, чеське zgednati): «С кторы(м)-то Павло(м) муляро(м) певное учинили постановеня и зъеднали до выготованя и вытесаня каменя» (I); «Матвѣа Кгиса(р)чика в друка(р)ни зѣднали(с)мо цетна(р) ляти лѣте(р) за злоты(х) s̃i» (X, 4, 1). Тут можна назвати також такі словосполучення, як *приймати на роботу* (V) чи *приймати до роботи* (V), а також *поставити на роботу,* напр.: «А то мае(т) быти на воли нашей бра(т)ской, ко(л)ко мы схоче(м) поставити собѣ на роботу товаришо(в)» (I).

Цікавими в документах є також слова, що вказують на вияв згоди тієї із сторін, що погоджується виконувати свої договірні зобов'язання.

На означення різних смислових відтінків поняття «погодитися», «дати свою згоду» вживаються слова *поднятися, зезволитися* та *оффроватися.* Пор.: «Пн̃ъ Войце(х) за позволєнямъ зятя своє(г) Павла Рїмянїна приступи(л) и по(д)ня(л)ся ро-

боты цр̃кве... дорабляти весполъ и(з) зятемъ» (IV); «Выймуючи постанове(н)е самому п̃ну Войцехови о выдава(н)ю камене и(з) горъ красо(в)ски(х), то(л)ко становячи с п̃но(м) А(м)брожи(м) стороны мурования церкве..., на що ся но(д)ня(л) па(н) А(м)-брожий ве(с)по(л) с п̃но(м) Войцехо(м) зе(з)воли(в)шися зобопо(л)не пи(л)новати ведлу(г) мистро(в)ской повинности своее» (V); «Принятый бы(л) о(т) всего братства до школы за рєктора Іоа(н) Борє(ц)кий, которому братя подали в мо(ц) школу... и поступили му... давати по зо(л) полски(х) ĩ, за що о(н) подяковавши братия(м)... и офѣрова(л)ся дѣтей кгрє(ц)-кого и лати(н)скаго языка учити» (VI, 1604, 8, 2). Про поширення цих слів в актовій українській мові свідчать тогочасні словники (див., напр., у «Синонімі»: *поднятье, зезволяю, зезволение, офѣрование*). У деяких говорах сучасної української мови ці слова, можливо, в цих же значеннях вживаються й досі (пор. у Гр.: «*Підніматися* — браться за какое-либо дело»; *зізволяти, зволяти;* у фолькл.: «П'яний на все зізволяє»; *офірувати, охвірувати;* пор. також польське podjąć się у значенні «zobowiązać się» — SW; zezwolić, що означає «zgodzić się» — Linde; ofiarować (się) від ofiara з лат. offero в значенні «poświęcić (się)» — SW; рос. соизволить) [1].

Група суспільно-економічної лексики аналізованих пам'яток характеризується: а) абсолютною перевагою слів живої розмовної української мови над книжними та механічно засвоєними з польських канцелярій маловідомими специфічними термінами іноземного походження типу *дерыштo, адърационемъ, форлюн, индепозито, кавция, лекгация, лекговати, офѣроватися* і под.; б) широким використанням загальновживаних слів (переважно дієслів), що зберігаються і в сучасній українській мові; в) наявністю досить багатої власної і засвоєної з інших мов (в основному за посередництвом польської мови) термінології, яка використовується для передачі різних суспільно-економічних понять, що були властиві тогочасному феодальному суспільству [2].

---

[1] Слова *зезволитися, офѣроватися* належать до засвоєнь із старопольської мови (пор. у слові зезволитися наявність польського префікса **зе-**; польське ze-z-wol-ić się; пор. також польське ofiarować się від загальнопоширеного в польській мові, зокрема в церковному вжитку, слова ofiara «жертва» — лат. offero).

[2] У переважній більшості ця термінологія збереглася і в сучасній українській мові та її діалектах (пор., напр., сучасні терміни *викуп, розход, кошт, видаток, сума, крам, кредитор, рата, контракт, ярмарок, сума* тощо), хоч частина з неї внаслідок соціалістичних перетворень у нашій країні вже архаїзувалася і належить до пасивного словника (напр.: *корчма, шинк, шинкар, пивниця, крамар, перекупка, фільварок, посесія, застава, заложити заставу* чи *залог* та ряд інших).

Відбиваючи ті або інші поняття з галузі торгівлі, майново-правових відносин тощо, ця група лексики тим самим у певній мірі характеризує виробничі відносини у феодальному суспільстві на Україні в умовах польсько-шляхетського панування.

Розділ IV

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЛЕКСИКА

Важливе місце в аналізованих документах займає лексика, яка означає різні поняття, безпосередньо або тісно пов'язані з тими або іншими сторонами феодального суспільного устрою, нормами суспільного життя тощо [1].

Наявний в документах запас цієї лексики при аналізі можна розбити на такі пласти: 1) лексика, що вказує на національний і соціальний склад населення, його соціально-економічне та суспільно-політичне становище; 2) лексика, яка означає різні поняття, пов'язані з нормами суспільного співжиття; 3) специфічна термінологія церковних братств.

Лексика, що вказує на національний і соціальний склад населення, його соціально-економічне та суспільно-політичне становище

Цей пласт лексики дає деяке уявлення про класову диференціацію в тодішньому феодальному суспільстві, про соціально-економічне і, зокрема, суспільно-політичне становище українського народу, особливо міщанства, у феодально-шляхетській Речі Посполитій.

Термінів, які вказують на національний склад населення, в аналізованих пам'ятках небагато: *грєки* (I), *жиды* (VI, 1599, 1, 2), три синоніми — *ляхи* (VI, 1599, 1, 1), *поляцы* (VIII, 1, 2) та паралельно словосполучення *народъ полский*.

На означення української народності вживаються словосполучення *народъ руский* або *народъ росский* (VIII, 1, 1). Цікаво, що для вираження поняття «народність», крім слова *народъ*, у той період в актовій мові використовувався вже також вживаний і тепер термін *нация:* «Если бы кто з народу нашого руского хотѣлъ ново приймовати мѣсцкое право..., той абы не

[1] Необхідно зауважити, що деяка кількість слів і словосполучень, які можна розглядати в даній групі лексики, переплітається з іншими виділеними в роботі семантичними групами, і в зв'язку з цим, залежно від відповідних семантичних відтінків, ці слова і словосполучення розглядаються в інших розділах.

презъ и(н)ши(х) нацыи людей; але пре(з) самы(х) ста(р)шихъ наши(х) мещанъ и пре(д)мещанъ бывалъ залещанъ» (VIII, 1, 2). Термін *нацыя* проник в актову українську мову очевидно через польське посередництво з лат. natio.

В пам'ятці VIII зустрічаємо приклад, в якому, крім вказівки на приналежність до народності, вираженої словосполученням *народъ роский*, вживаються слова і словосполучення, які характеризують українське міщанство Львова за його віросповіданням, становою приналежністю, адміністративним підпорядкуванням та місцем проживання: «Мы всѣ весполъ еденъ за едного *наро(д) ро(с)кий релѣи кгре(ц)кое, мещане и пре(д)мещане, обойга урядовъ и юри(с)дицыи за(м)ковое и мѣсцкое* будучие *люде лвовяне*» (VIII, 1, 1). Крім словосполучення *релѣя кгрецкая*, що означає поняття «православне віросповідання», в цьому ж значенні використовується ще словосполучення *восточная кафолицкая церковъ* (IX, 2), а на означення населення за місцем проживання могло вживатися також слово *жителє* в сполученні з назвою міста в родовому відмінку, напр.: «Единодшны(м) жителємъ Новоконстантивова» (IX, 3; пор. сучасне *житель*, вживане паралельно з *мешканець* — РУС).

Аналізовані пам'ятки засвідчують також цікавий лексичний матеріал, який вказує на різні соціальні верстви (стани) тодішнього феодального суспільства на Україні.

Загальне поняття «стан» в значенні рос. «сословие», як і тепер, передається словом *станъ*, напр.: «Повелѣвае(м) всякому стану люде(м) хрстїа(н)ски(м)» (IX, 51). Найяскравіше виражена семантика цього слова в словосполученні *посполитого стану людей члкъ* (IX, 24), що вказує на представника нижчих верств суспільства — так званих посполитих (польське pospolity).

На означення відповідних верств феодального суспільства вживаються такі слова, як *хлопи* (III, 5, 2), *ремесники* (VIII, 2, 1), *купецство* (VIII, 2, 2), *мещане* (VIII, 1, 1), *предмещане* (X, 4, 2), *попы* (IX, 49), *шляхта* (X, 5, 1).

Крім слова *хлопъ*, що є назвою селянина (пор. польське chłop), до слів, що означають представників соціальних низів, треба віднести словосполучення *хлопъ простый* та слово *тягнискура*, що засвідчені в одному з протоколів документа VI: «Федо(р) Драбикъ... блюзни(л)... на сщенники, меновите на о(т)ца Феодора..., мовячи..., же такий же естъ тягнискура и хлопъ простый, яко и кто и(н)ший» (VI, 1600, 2, 2). Словосполучення *хлопъ простый* в цьому контексті виступає в значенні «проста людина з низів суспільства». Що ж до слова *тягнискура*, то в свій час воно було жартівливою назвою шевця (пор. Гр.: «*Тягнишкіра, тягнишкура* — шутливое название сапожника»;

пор. також польське «Ciągniskóra — żart. szewc» — SW). Як видно з контексту наведеного прикладу, це слово вжите як лайливо-зневажлива назва людей із соціальних низів, тобто ремісників [1].

Особливо широко представлена в наших документах лексика, що вказує на деякі категорії представників середніх соціальних верств населення міста. Сюди насамперед треба віднести згадувані вже в попередніх розділах назви представників різних ремісничих професій (див. розділ II), назви представників цехового управління (там же) та назви окремих представників купецького стану (див. розділ III). З інших соціальних верств документи засвідчують цілий ряд назв представників стану духовенства.

Поняття «духовенство» означається трьома паралельно вживаними словами — *попы, клеросъ* (пор. сучасне *клир;* польське kler з лат. clerus від грецьк. kleros — SW) та *клирици* (польське klerycy з лат. clericus — SW), напр.: «Пови(н)ни вѣдати в мѣсте своемъ якъ попо(в), та(к) мирски(х) людїй житїе» (IX, 49); «Инъфо(р)мацыю, которая была межи клеросо(м) лвовскимъ, а межи Ісаиею Балабано(м)..., тую о(т)искати в канъцеларыи ксяндза Щи(р)бича пилно» (VIII, 3, 2); «А если бы оска(р)же(н) бы(л) еп(с̃)пу которїи з бра(ц)тва, не повине(н) еди(н) единому еп(с̃)пу справоватися, ажъ с нимъ бра(ц)тво стане(т) и веспо(л) при еп(с̃)пу клирици и братіа винайдовати маю(т) вины оска(р)женїа» (IX, 46). На приналежність до стану духовенства вказують також стійкі словосполучення *особа дх̃овная* (VI, 1601, 3, 1) та *причетникъ цр̃ковный.* Останнє виступає в такому тексті: «Еп(с̃)пъ не маетъ противитися праву сему... но... повинутися бе(з) всякого прекословїа. Та(к) те(ж) и инаго чина всякий приче(т)ни(к) црковный

---

[1] У цьому прикладі слово *тягнискура* не слід ототожнювати із словом *шкурник* або виразом «той, що дере (тягне) шкуру з людей», тобто «експлуататор» (такий висновок напрошується, оскільки цим словом обізвано священника). У ті часи вищі верстви суспільства часто використовували назви ремісників за професіями як презирливі клички для людей з низів суспільства. За це, наприклад, дорікає єпископам І. Вишенський у своєму «Посланії до єпископів»: «Як же ся вы духовными... звати можете, коли брата своего... подлѣши(м) от себе чините... и ни за што быти вмъняете, хлопаете, кожемякаете, сѣделникаете, шевцами на поругание прозываете». (Див. О. І. Білецький, Хрестоматія давньої української літератури, вид. II, К., 1952, стор. 119). Треба думати, що і тут жартівливу назву шевців вжито в лайливо-зневажливому плані, зокрема для образного порівняння священника з «простими хлопами» і «тягнискурами»-шевцями. На це вказує сама синтаксична конструкція — «такий же естъ тягнискура и хлопъ простый».

и ми(р)ский чл҃къ да не сопротивится» (IX, 53—54) [1]. Досліджувані документи засвідчують також майже всі назви духовних звань та цілий ряд назв представників світської верхівки і державного апарату. Ці назви будуть розглядатися в наступних розділах.

В аналізованих пам'ятках зустрічається також ряд слів і словосполучень, що вживаються на означення різних понять, пов'язаних з майновим та правовим станом людей в суспільстві. Ця група лексики представлена майже виключно словами та словосполученнями живої розмовної української мови, що так або інакше збереглися й дотепер.

На означення людей, бідних у майновому відношенні, паралельно вживаються три синоніми, а саме: відомі в українській мові і тепер субстантивовані прикметники *убогий* і *нищий* та поряд з ними стійке словосполучення *упадлий въ убозтвѣ* (пор. польське upadły w ubóstwo). До цього гнізда синонімів можна віднести також книжне *недостаточствующий,* хоч останнє, як видно з наведеної нижче ілюстрації, виступає з семантичним відтінком «зубожілий»: Пор.: «Она позволила... мешкаючи(м) убоги(м) тамъ (у приюті. — *М. Х.*) що доброе вчинити» (VI, 1600, 10, 2); «Цр҃ковное бога(т)ство — нищи(х) бога(т)ство» (IX, 19); «Видячи ми упа(д)лую в убо(з)твѣ..., далисмы еи зо(л) г҃» (VI, 1611, 14, 1); «Милостиню братіа(м) недостаточствующи(м)» (IX, 13).

У ряді місць у документах зустрічається також слово *прошакъ* (від *просити*), що в українській мові ще й досі вживається як синонім слова *жебрак* (див. Гр.: «*Прошак* — попрошайка, нищий»; див. також РУС). Однак у текстах документів ЛСБ семантику цього слова не слід ототожнювати з семантикою сучасного *жебрак.* Прошак, про якого йдеться у документах ЛСБ, був спеціально уповноважений братством старий чоловік, який, сидячи при вході до церкви, просив у прохожих милостиню на монастир і церковні потреби. За це він одержував від братства третю частину випрошених грошей, що видно з такого протокольного запису: «С тоєи пу(ш)ки (коробка для пожертвувань. — *М. Х.*) мается о(т)дати тому прошакови третий гро(ш), що єи (пушку. — *М. Х.*) носи(т)» (VI, 1606, 10, 1). Отже, слово *прошакъ* у даному разі виступає як специфічний

---

[1] Термін *причетник* зараз означає поняття «молодший член церковного причта» (див. Уш.). Однак, як видно з контексту наведеного прикладу, тут словосполучення *приче(т)ни(к) цр҃ковный* вказує на служителя релігійного культу взагалі. Пор.: «Еп(с҃)пъ (sic!) не маєтъ противитися... та(к) те(ж) и инаго чина (sic!) всякий приче(т)ни(к) цр҃ковный... да не сопротивится». Отже, з конструкції видно, що єпіскоп теж віднесений до причетників.

братський термін, хоч взяте це слово з розмовної мови, у якій воно в прямому значенні виражало поняття «старець», «жебрак», (пор. ще у XVIII ст.: «Градскимъ урядникамъ... присматривать... всякихъ бродягъ и прошаковъ, найпаче здоровихъ»: див. карт. Тимч.).

На означення поняття «милостиня», як і тепер в українській мові, вживається слово *милостиня,* але поряд з ним (правда, з відтінком «допомога», рос. «пособие») виступають також синоніми — книжна форма *пособїе* (пор. укр. у Гр.: «*Пособа* — помощъ»; *пособити, пособник*) та словосполучення *помочи датокъ*, напр.: «Милостиню братіа(м) недостаточствующи(м)» (IX, 13); «Вдова(м) пособїе» (IX, 20); «Абы(с) ставилъ до посродъку брацтва и заровно о вшеляки(х) ураза(х)... радою и помочу датко(м) вспира(л) и ратовалъ» (VI, 1618, 28, 1).

Дія, пов'язана з випрошуванням милостині чи допомоги, як і тепер, означається словом *просити* і більш експресивним *жебрати* (польське żebrać, а останнє, як і чеське žebrati, утворилося на базі škemrati — Machek, ES) [1]. Однак, якщо слово *просити* у наших пам'ятках вживається в прямому значенні, то наявне в документі VIII слово *жебрати* і похідне від нього *дожебратися* мають відповідне стилістичне забарвлення. Пор.:

«А то тая пушка, с которою сѣди(т) чл̃къ старый..., который проси(т) на потрєбу манасты(р)скую» (VI, 1606, 10, 1) і «До и(х) м(л) пано(в) сенаторо(в)... о помо(ч)... (звернутися. — *М. Х.*), абы суду на то(м) сеймѣ ся дожебрати, а за дворомъ не нищати» (VIII, 3, 2) [2]; «А еслы бы... суду на сеймѣ быти не могло, то знову за(с) до другого сейму лимитации [3] жебрати» (там же).

На означення дії «подавання матеріальної допомоги», як і тепер, вживається слово *помагати,* напр.: «А которому бы брату помагали в напасте(х), в бѣда(х)..., не маю(т) о(т) ны(х) лыхвити» (IX, 38—39). Сюди відноситься також слово *надѣляти,* що зустрічається у контексті «Убоги(х) по сілѣ (тобто за своєю спроможністю. — *М. Х.*) надѣляти» (IX, 43).

Досліджувані документи засвідчують також цілий ряд слів і словосполучень, які вказують на економічну або політичну

---

[1] О. Брюкнер виводить етимологію слова *жебрати* (польське żebrać) від нім. Seffer «бродяга».

[2] У цій ілюстрації зустрічаємо цікаве щодо семантики слово *нищати.* Можна думати, що в даному контексті воно виступає як синонім до слово *жебрати* (тобто утворене від *нищий,* пор. рос. *нищий, нищенствовать*) і вжите замість останнього з метою уникнення тавтології. Однак у словниках, а також картотеці Є. Тимченка цього слова у такому значенні знайти нам не вдалося. З даного ж контексту про його семантику судити важко. Нам здається, що, скоріше всього, під цим словом криється якщо не помилкове написання слова *нишкати,* яке реєструє ще словник Грінченка у рос. перекладі *шнырять,* то, можливо, воно є якимсь варіантом діалектного *нищіти,* яке Желехівський подає як синонім до слова *нидіти.*

[3] *Лимитация* з лат. limitatio «відкладення», «відстрочка» — SW.

залежність одних людей від інших, характеризують відносини між соціальними групами і народностями тощо.

Тут можна назвати насамперед такі слова, як *плѣнный*, що за значенням відповідає сучасному «полонений» (пор.: «Плѣ(н)ны(м) искупленіе» — IX, 20); слово *неволя*, яке вживається у такому ж значенні, як і тепер, і виступає у словосполученні *процесия неволѣ*, вжитому, мабуть, у значенні «вияв протесту через процесію, тобто церковний похід з хрестами, хоругвами і співами під звуки дзвонів» (див. слово *процесія* — Гр.) [1] та близьке за семантикою до *неволя* слово *ярмо*, що, як і тепер, у переносному значенні є синонімом слова *ігo* (пор. рос. *иго* — «пригноблююча, поневолююча сила» — Уш.). У документі VIII це слово виступає у словосполученні *ярмо египъскои неволѣ*, взятому з біблійного переказу про перебування давніх євреїв у єгипетському полоні. У згаданому документі це словосполучення використовується як художній засіб для образного порівняння гніту, під яким перебував у ті часи український народ, до біблійного «ярма єгипетської неволі»: «Судъ по(л)ский крывды несте(р)пимые, выгубляючи на(с) с потомствы нашими, намъ народу рускому, чиня(т) и бѣды неслыханые, которими утяжени естесмо на(д) ярмо египъскои неволѣ» (VIII, 2, 2).

Поняття класового і національного гніту у документах передається також такими словами і словосполученнями, як *утыски великие* (напр.: «О... утыски великие о(т) ляхо(в) знамение ходило» — VI, 1599, 1, 1), *крывды нестерпимые* та *бѣды неслыханые чинити, выгубляти с потомствы* і под. Особливо яскраво передається жорстокий національний гніт, який терпіла українська народність з боку польської шляхти, при допомозі образних лексичних засобів у реченні: «*Утяжени єстєсмо* мы, наро(д) руский, о(т) народа по(л)ского *ярмомъ на(д) египъскую неволю, же насъ* лечъ *бе(з) меча, але горѣй нѣжъ мече(м), с пото(м)ствы выгубляютъ*» (VIII, 3, 1).

На один з видів економічного визиску вказує слово *лихвити* (від *лихва*), напр.: «А которому бы брату помагали..., позычаючи ему пѣнязи, не маю(т) о(т) ни(х) лихвити» (IX, 39).

---

[1] Це словосполучення вживається в одному місці у документі VIII, де викладена вказівка висланим ЛСБ до короля пленіпотентам з приводу того, як вони повинні виправдувати перед ним братство за якусь «процесію неволі». Здається, тут мається на увазі один з виявів протесту українського населення міста Львова проти заборони польськими властями православним попам за церковними звичаями ходити через ринок сповідати хворих та ховати померлих. Пор.: «О процесия(х) неволѣ противъ того сами(м) такъ належи(т) мовити: «А зажъ х̃у б̃у (христу богу. — *М. Х.*) по сте(ж)ка(х) дороги посполитое, по котры(х) и найспро(с)нѣйшиє бє(с)тии ходятъ, ходитє заборонитє. То сурова..., же с пренасвятъши(м) сакраме(н)то(м) до хоры(х) пре(з) рыно(к) и улицу явне пойти въ убирѣ с̃щенническо(м) изъ запаленими свѣчками бороня(т), такъ тежъ и ме(р)твы(х) тѣлъ до гробовъ провадити по христия(н)ску бороня(т)» (VIII, 1, 2).

На суспільно-політичну і правову рівноправність членів суспільства в документах вказує словосполучення *бути едного права:* «Есте(с)мо з народо(м) по(л)скимъ едного права» (VIII, 1, 1).

Лексика, яка означає різні поняття, пов'язані з нормами суспільного співжиття

В аналізованих пам'ятках наявна порівняно значна кількість слів і переважно стійких словосполучень, які так або інакше характеризують норми поведінки людей у суспільстві, вказуючи на їх позитивне чи негативне ставлення до інших людей, до своїх громадських та релігійних обов'язків, до існуючого суспільно-політичного ладу тощо.

У цьому пласті лексики можна виділити: а) слова і словосполучення, які характеризують ставлення людини до людини чи ставлення людини до своїх обов'язків з позитивного боку, і б) слова і словосполучення, що характеризують поведінку людини у суспільстві з негативного боку.

Перший з цих розрядів лексики представлений у переважній більшості словосполученнями, в яких назви тих або інших позитивних почуттів чи дій людини супроводяться відповідними прикметниками або прислівниками, що вживаються для додаткового підкреслення їх якісно позитивного змісту. Словосполучення цього типу вказують переважно на вияв почуття ласкавості, вдячності, поведінку «доброго тону» тощо. Пор., напр., *пріязнь горячая* у тексті: «Для приязни горячои... обеца(л) ему ча(л)мѣль а(н)кгу(р)ский» (VI, 1617, 26, 2); *милость сыновская:* «Панъ Романъ з милости сыновской ку це(р)кви еха(л)..., абы...» (VI, 1616, 25, 1); *добрая воля* и *усердие великое:* «Выдячи и(х) добрую волю и усе(р)дие великое..., в реестръ бра(т)ский вписати казалисмы» (VI, 1611, 14, 1); *милость и ласка братерская:* «До милости и ласки брате(р)ское его знову до себе приняли» (VI, 1601, 4, 2); *прийемность ласкавая:* «Невдаче(н) (єпіскоп. — *М. Х.*)... прийемности ла(с)кавой, которая его мѣла по(т)кати» (VII, 5, 2). Із словосполучень дієслів з прислівниками, що вживаються у такому ж приблизно плані, можна назвати: *милосердне обходитися:* «Которие слова братия не казали писати в книги..., милосе(р)дне ся з ни(м) обходячи» (VI, 1601, 3, 1); *завдячне приняти:* «Он... таковую ко(н)тентацию завдячнє приня(л)» (VI, 1604, 8, 2); *ласкавє рачити приняти* (пор. польське łaskawie raczyć): «Бра(т)ство ласкавє ей рачили приняти на мана(с)тыръ» (VI, 1600, 10, 2); *вѣрне* (роботи) *пилновати* (V); *скромне заховатися:* «Абы(с) и(з) челядю ремесла своего во все(м) скро(м)не захова(л)» (VI, 1616, 24, 2) і под.

На вияв прихильного ставлення людини до людини чи до якої-небудь справи вказують також словосполучення, у яких

назва якогось позитивного поняття, напр., *ласка, честь, благодать* і под., виступає у сполученні з відповідним дієсловом (з прийменником або без нього). Наприклад: *милость, вѣру, послушество* (польське posłuszeństwo) *совершити:* «Мещане... мило(ст) вѣру, послуше(н)ство сове(р)шити офировали» (VI, 1616, 23, 1); *офировати послуги свои* (для якої-небудь справи): «На(н) Рома(н)..., послуги свои для речи посполитой офирующи, ехалъ... абы...» (VI, 1616, 25, 1); *быти благодарнимъ, отдати* (кому-небудь) *чести достойное, не лишати благодати своея*[1]: «Мы благода(р)ни бывши и ему о(т)давши че(с)ти достойное, благодати своея и во прочая лѣта его не лишаемъ» (VI, 1602, 6, 1); *прихилитися на прозбу:* «Прихиляючися на уси(л)ную про(з)бу... Федка маляра, панове брацтво позволи (!)...» (VI, 1616, 25, 1) і под.

До цього розряду лексики треба віднести також наявні в документах слова, що означають почуття поваги, честі, слова, що вказують на вияв ввічливості, а також слова і словосполучення, що виступають як назви людей за їх позитивним ставленням до інших людей.

Таких слів і словосполучень у досліджуваних пам'ятках небагато. Вживане й тепер *повага:* «Братство... прирекли, абы в своей повазѣ цѣха братская... де(р)жана была» (VI, 1599, 1, 1); *учтивость* (польське uczciwość) в значенні «чесність»: «Зо всякою учтивостю роботи пилновали» (V).

Із слів, що вказують на вияв ввічливості, у документах зустрічаються вживані в українській мові і досі суфіксально-префіксальні утворення з коренем **-дяк-** (від польськ. dzięk, а останнє з чеськ. děk від нім. dank — Вг.; Machek, ES), напр.: *вдячность* (VII, 5, 2; пор. сучасне *вдячність*), *подякованя* (VI, 1608, 11, 1; пор. *подякуваня* — Гр.; польське podziękowanie) чи *подяковане* (VI, 1604, 7, 1) та дієслово *подяковати* (пор. сучасне *подякувати*): «Всѣ ве(с)по(л) подяковали ему за працу» (VI, 1612, 17, 2). Як своєрідні назви людей за їх прихильним ставленням до інших людей, у аналізованих документах виступають слова *колякга* (з польського kolega, останнє з лат. collega — Вг.), що за значенням відповідає сучасному «друг», «товариш», напр.: «Пови(н)ни... братя знову и(н)ши(х) колякго(в) свои(х)... высила(т)» (VI, 1616, 25, 2) [2] та вживане й дотепер слово *приятель*, яке у даний період могло вживатися також у значенні «родич», напр.: «Панове бра(т)ство... много ро(з)мышляли, мовячи юй такъ: «Пани Кунцевая! Кгды(ж) в м маетє при-

---

[1] У цьому словосполученні позитивна ознака ставлення до людини виявляється при допомозі заперечної частки **не**.

[2] Слово *колега* в сучасній українській мові вживається вже із звуженою семантикою. Воно означає «товариш за фахом», «товариш по роботі». Однак у західноукр. говорах це слово ще й досі має значення «товариш, друг взагалі».

ятєлѣ, по смрти вашєй буду(т) ся упоминати, албо...». Она на тое такъ о(т)повидѣла: «Боже того нє дай, жєбы ся малъ хто то(г) домагати, кгды(ж) я южъ всѣ(х) приятелєй та(к) нєбо(ж)чика мужа своєго, я(к) и своихъ о(т)правила» (VI, 1600, 10, 2) [1]. Людину за її позитивною поведінкою характеризує також словосполучення *вѣрный члкъ* (VI, 1602, 6, 1) та субстантивований прикметник *добрый*. Пор.: «Добры(х) милуючи, а злы(х) каручи» (VI, 1600, 2, 1).

Як видно з наведених прикладів, більшість розглянутих тут словосполучень і окремих слів вживається і в сучасній українській мові, бо як поодинокі слова, так і слова, що входять до складу перелічених словосполучень, збереглися у мові українського народу й дотепер.

Слова і словосполучення, що характеризують особисту поведінку людини в суспільстві з негативної сторони, представлені в аналізованих пам'ятках дещо багатше і різноманітніше.

За обсягом вживання на перший план у цьому розряді лексики висуваються словосполучення і поодинокі слова, які вказують на негативне ставлення людини до людини [2], зокрема:

а) вказують на вияв неслухняності і непокірливості [3], напр.: *не послушати* (пор. сучасне *не послухати, не слухатися* когонебудь) і паралельно з ним у такому ж значенні старослов'янізм *преслушати* (пор. Срезн.: «*Прѣслушати, преслушати* — ослушаться»), але поряд з ними народне *не хотѣти слухати* або теж *выламоватися с послушенства* (з польськ. wyłamywać się z posłuszeństwa); *вымовлятися* у значенні «вигороджувати себе, висуваючи на свій захист які-небудь докази», інакше ще «викручуватися» [4] (пор. Гр.: «*Вимовлятися* — отговариваться») та

---

[1] П. Беринда в своєму «Лексиконі» слово *приятѣль* ставить поряд із словом *кревный* (пор. польське krewny).

[2] Щодо цих словосполучень, то в документах їх є кілька структурних різновидів. Найхарактерніші з них такі: а) словосполучення, що складаються з назви того або іншого негативного поняття, вираженого абстрактним іменником, і дієслова, яке означає дію, що вказує на вияв цього поняття, напр.: *прикрости виряжати, шкоду чинити* і под.; б) словосполучення, що складаються з одного або кількох дієслів, перед якими стоїть заперечна частка **не**, яка надає їм протилежного, негативно забарвленого значення. Без частки **не** ці дієслова виступають переважно в позитивному плані, напр.: *не послухати, не хотѣти вѣрити* (кому-небудь).

[3] При аналізі не беремо до уваги того, що деякі словосполучення чи слова, які вказують, напр., на вияв неслухняності, обурення тощо в окремих випадках можуть характеризувати цю поведінку людини в позитивному плані (напр., вказувати на вияв обурення з приводу якої-небудь несправедливості тощо).

[4] Слово *викручуватися* у даний період в українській мові було вже уживане, на що вказує наявне у документі VI (1606, 10, 1) похідне від нього слово *выкругъ*. Пор.: «Обѣца(л) о(т)дати по ярмарку лво(в)ски(м)... бєзъ вшеляки(х) выкруту(в) и заба(в) пєвнои суми зо(л) по(л)ски(х) к». Див. також у карт. Тимч.: «Менє... сотникъ... у вязеню держалъ... и я ледве выкрутился от него» (1699 р.).

зборонятися у значенні «відмовлятися від чого-небудь», «ухилятися від чого-небудь» (польське wzbraniać się). Пор.: «Аще тебе не послушае(т), поіми съ собою еще единаго или два, яко да при устѣ(х) двою свѣ(д)телю (!) или тре(х) стане(т) вся(к) глъ. Аще(ж) преслушае(т) тѣ(х), рци цркви» (IX, 15—16); «Который (Прокіп. — *М. Х.*) понижаючи братство..., помѣтуючи уря(д) свої и нє хотячи слухати нѣ в чо(м) братии» (VI, 1601, 3, 2); «Нафукавши о(т)ишо(л) прє(ч) з братства, выламуючися с послуше(н)ства и нє хотячи єго де(р)жати» (VI, 1600, 2, 1); «О(н) тєди ключа при собѣ нє хотячи мѣти, бо(л)ше забавами домовыми вымовлялся» (VI, 1601, 5, 1); «А кого бы братя выбирали на ста(р)ши(н)ство, а о(н) бы ся збороня(л) бе(з) причины слушное, вине(н) дати три бе(з)мѣны воску» (IX, 27);

б) вказують на нехтування, гордування ким-небудь (чим-небудь) та приниження чиєї-небудь гідності. Напр.: *понижати* у значенні «ображати» (кого-небудь) (пор. сучасне *принижувати;* див. РУС); *легце поважити* (польське lekceważyć, lekceporażyć; пор. сучасне *легковажити*); *нѣзащо положити* (очевидно, з польськ. zanic kłaść; пор. польське zanic położyć — SW); *гордѣти, взгоржати* у значенні сучасного *гордувати; задавати зелживость* (кому-небудь) у значенні «обмовляти» (*зелживость* з польськ. zelżywość — SW) чи також *зелжити* — «обмовити» (з польськ. zelżyć — SW); *сромотити, сромотѣти* (кого-небудь) у значенні «знеславлювати, ганьбити» (з польськ. sromocić — SW); *осромотити* чи *посромотити,* тобто «знеславити, зганьбити» (з польськ. osromocić, posromocić — SW); *лжати* в значенні «лаяти, сварити» (з польськ. łżyć — SW), але паралельно з цими також розмовне українське *наганбити* в значенні «виганьбити, знеславити»; *словъ неучтивыхъ задавати* у значенні «нагрубити кому-небудь», «наговорити кому-небудь грубих, лайливих слів» (з польськ. słów nieuczciwych zadawać — SW); *шидерствомъ лекъкихъ словъ присловя отповедати* у значенні «глумитися над ким-небудь, вживаючи при цьому жартівливі слова, прислів'я» (*шидерство* тут з польськ. szyderstwo в значенні «глум», «кепкування» — SW); *слова непотребные корчемные мовити* у значенні «висловлюватися грубими, непристойними словами»; *нафукати* у значенні «накричати», «нагрубити» (утворене, очевидно, від *фукати,* що походить від вигука *фу*!; пор. польське fukać — SW); *зафрасовати* у значенні «заклопотати» або також «засмутити» (з польськ. zafrasować від frasować, через чеську мову з нім. fressen «пожирати» від feressen — Br.; Sł.) та *не такъ ся заховати* у значенні «погано себе вести, не так, як треба, поводитися», де *заховатися* з польськ. zachowywać się, а звідти і zachowanie się у значенні «поведінка» (див. SW). Пор. у контекстах: «Который понижаючи братство... и нехотячи слухати нѣ в чо(м) братий» (VI, 1601, 3, 2); «О(н)

собѣ тое ле(г)це поважившн, напоминая нѣзащо положи(л)» (VI, 1601, 4, 2); «А кто бы гордѣ(л)... бра(ц)ки(м) судо(м) — яко преслушни(к) цр҃кве» (IX, 35); «Пото(м)... слова своє почa(л) ревоковати, взгаржаючи декрето(м) братски(м)» (VI, 1600, 2, 1); «Уска(р)жался прє(д) братство(м) Касия(н) Са(х)нови(ч) на Ивана Вѣлдагу о зєлживость, которую му задава(л)» (VI, 1601, 5, 2); «Иванъ Бѣлдага ска(р)жилъся пре(д) нами на Никифора сагайдачника, ижъ его Никифо(р) ... неви(н)нє сромотилъ и обе(л)жилъ» (VI, 1601, 3, 1); «Ска(р)жилъся... Ива(н) Бѣлдага на пана Стефана Хомича, ижъ па(н) Стефа(н) в притворѣ... осромоти(л) го» (там же); «Онъ тєды... братию, коториє были послани на упоминаня его..., зелжи(л) и посромоти(л)» (VI, 1601, 3, 1); «Іоа(н) Бѣ(л)дага... до каменя порива(л)ся, сромотячи, лжачи Андрею..., що бг҃у и люде(м) было противно» (VI, 1600, 2, 2); «Лукия(н) Василиеви(ч) Іоанну Рогати(н)цу словъ доси(т) неучтивы(х) задава(л) за тоє, же...» (там же); «Ле(ч) о(н) шиде(р)ствомъ лекъки(х) сло(в) присловя брацътву о(т)поведа(л)» (VI, 1618, 28, 1); «Слова непотребные ко(р)чемные кто бы мови(л)... вины фунтъ воску» (IX, 29); «А если бы бра(т) брата слово(м) в бра(ц)твѣ нага(н)би(л), мае(т) быти кара(н) сидѣня(м)» (IX, 28); «Нафука(в)ши о(т)ишо(л) прє(ч)» (VI, 1600, 2, 1); «Іоа(н) Зѣнкови(ч) обецалъ позичити... братия(м) по(л)тораста зо(л). В то(м) братию ошука(л) и о(т)еха(л) до Снятина, нє давши нѣчого, в чо(м) братию нєпомалу зафрасова(л)» (VI, 1600, 2, 2); «Не так ся захова(л), яко на брата ста(р)шого приналєжало» (VI, 1600, 2, 1);

в) слова й словосполучення, що вказують на вияв негативних почуттів (обурення, недовір'я, нетовариськості тощо). Сюди слід віднести: *обрушитися* у значенні «обуритися на кого-небудь, що-небудь» (пор. сучасне *обрушитися* — Гр.); *не хотѣти вѣрити* у такому ж значенні, як і тепер; *похвалятися* у значенні сучасного «нахвалятися» в розумінні «погрожувати кому-небудь» (пор. сучасне *нахвалятися* — Гр.); *зрадити* у такому ж значенні, як і тепер, та *приятелемъ не быти* у значенні «не бути кому-небудь приятелем», «не співчувати кому-небудь». Наприклад: «На которые слова Прокопъ Федорови(ч) ба(р)зо ся обруши(л)» (VI, 1601, 3, 1); «На що му братя тестамє(н)тъ небо(ж)чика Леска показовали, ижъ о(т)далъ скри(н)ку до ска(р)бу цр҃ковного..., а нє до схованя, чому нє хотѣлъ Прокопъ вѣрити» (там же); «И такъ... всѣхъ братий и людей нѣ за що положивши и єще на(д)то ся похваливши, жє ва(м) еще на бо(л)шой пєрєшкодѣ буду» (VI, 1601, 4, 1); «Для дво(х) причинъ до братства ходити нє могу: пе(р)вая, жє есте(м) в бра(т)ствѣ подойзрѣный..., вторая — жє мя братия называю(т) зра(д)цею, жємъ бра(т)ство зради(л)» (VI, 1601, 3, 2); «Па(н) Гаври-

лий позволи(л) [1] нѣкгды приятєлє(м) бра(т)ству нє быти» (VI, 1601, 4, 1);

г) словосполучення, що вказують на вияв ворожого ставлення людини до людини. Наприклад: *поступовати противко* (за зразком польськ. postępować przeciwko; пор. сучасне *виступати проти* кого-небудь); *прикрости виряжати* у значенні сучасного «робити кому-небудь прикрість» [2]; *до каменя пориватися* (з метою, щоб ним ударити кого-небудь); *шкоду наносити* у значенні «шкодити кому-небудь»; *шкоду и пренагабаня чинити* (пор. польське szkodę (чи przenagabanie) czynić [3]) або просто *бути на перешкоді* (кому-небудь), що вживається і тепер; *свари чинити* у значенні «сваритися» та *бунти строити* у значенні «робити заворушення», «робити безладдя, безпорядки» [4]. Наприклад: «За его зраде(ц)ство, которий поступова(л) противко бра(т)ству, годє(н) того, абы му была рука утята посполу с пєромъ» (VI, 1601, 3, 2); «Ва(м) еще на бо(л)шой пєрєшкодѣ буду и писати и помагати ка(ж)дому противко ва(с) готовый есте(м)» (VI, 1601, 4, 1); «Але о(н) имъ далєй, ты(м) бо(л)ше прикрости противко бра(т)ству выряжалъ» (VI, 1601, 4, 2); «Іоа(н) Бѣлдага... до камєня поривался, сромотячи, лжачи Андрею..., що... люде(м) было противно» (VI, 1600, 2, 2); «Шкоду великую... нанесъ нєбытностю своєю» (VI, 1599, 1, 2); «Заказа(л) Гаврилию, жєбы жа(д)нои шкоды и прєнагабаня проти(в)ко братству бо(л)шє не чини(л)» (VI, 1601, 4, 1);

---

[1] *Позволи(л)* вжите тут у значенні «постановив», «вирішив» (слово з польськ. pozwolił).

[2] Словники сучасної української мови слова *виряжати* (*виряджати*) у значенні «робити» чи «виробляти» не подають. Можливо, дане значення цього слова взяте з польськ. wyrządzać, що може виступати із семантикою «робити кому-небудь якесь зло» (див. SW).

[3] Слово *шкода* в українській мові з польськ. szkoda, а це з нім. schaden з давнього scado (Br.) До старопольськ. przenagabanie у SW дається пояснення: «zaczepka, pakusa, namowa, podnieta, napaść przeszkoda».

[4] Етимологію слова *бунт* (польське bunt) Брюкнер виводить від нім. Bunt «в'язка» (від binden, Band) і вважає, що в польській мові це слово набрало значення spisek, rokosz тільки у XVII ст. і десь тоді його засвоїли східні слов'яни. Як приклад, наводиться рос. *бунтовщик*. Оскільки ж *бунт* у значенні «мятеж» у російських писаних пам'ятках вперше зустрічається у грамоті, датованій 1611 р., то це дало підставу П. Я. Черниху висловити сумнів щодо польського посередництва у проникненні цього слова в російську мову (див. його працю «Очерк русской исторической лексикологии», стор. 204).

У зв'язку з цією неясністю вважаємо за потрібне внести уточнення. Як свідчить видаваний тепер Польською Академією Наук «Słownik staropolski» (див. т. I, зошит 3, Варшава, 1954, стор. 177), похідне від bunt слово buntowanie у старопольській мові у значенні «заворушення» (contitatio) було вживане вже у XV ст. Ясно, що у такому ж значенні в той час повинно було вживатися і його вихідне *бунт*. Десь у XV — на поч. XVI ст. *бунт, бунтованье* у значенні «заворушення» почали вживатися і в українській мові. Пор. у пам'ятці 1546 р.: «При томъ повстаню и бунтованю ихъ стерегли и боронили» (з карт. Тимч.). Можливо, з української чи білоруської мови *бунт* у значенні «заворушення» десь у XVI ст. проникло в російську мову.

«Декретъ таковый на Никифора выдали, абы о(т) того часу бо(л)ше сваровъ з братиями не чинилъ, анѣ на кгрунтѣ цр̃ковномъ бунтовъ не строилъ» (VI, 1602, 6, 2).

Окремо слід зупинитися на словах і словосполученнях, що у документах виступають як назви різних нечемних, злісних вчинків людини, негативних сторін людської вдачі, поведінки тощо.

Сюди треба віднести: *упоръ* у значенні «впертість» (пор. ще у Жел. — *упор*); *зухвалство* (з польськ. zuchwalstwo), що вживається у такому ж значенні, як і тепер; *грубость* — теж у такому ж значенні, як і сучасне слово *грубість* (пор. також інше сучасне *грубіянство*); *зелжывость* (з польськ. zelżywość) у значенні «знеславлення»; *пренагабанє* (з польськ. przenagabanie) у значенні «напасть»; книжне *глумленїе* у значенні «глузування»; *насмѣванє* (пор. польське naśmiewanie) у значенні «насмішка»; *піанство* у значенні сучасного «пияцтво»; *зрадецтво* (з старопольськ. zradziectwo), що за значенням відповідає сучасному укр. *зрада; образа* у такому ж значенні, як і тепер, та *деспектъ* (з польськ. despekt від лат. despectus) у значенні «ганьба», «зневага» (див. польське despekt — SW). Напр.: «Братия просили о(т)ца Феодора, абы дошо(л) до Прокопа, упоминаючи его..., абы упору своего попереста(л), а нє упомина(л)ся того, що му нє належи(т)» (VI, 1601, 3, 2); «Братя пытали (Филипа. — *М. Х.*) еслы бы то з зухвалства не чини(л)?» (VI, 1601, 5, 1); «Нє вдячє(н) (єпіскоп. — *М. Х.*) тому лю(д)ской вдячности... про грубо(ст) его самого» (VII, 5, 2); «И за тоє зелжывость всєму братству была и насмѣва(н)є о(т) иновѣрцовъ» (VI, 1600, 2, 1); «Пребываяй в... глумленїи(х)... — блу(д)ни(к) естъ» (IX, 29); «Соше(д)шеся любовїю не в піа(н)стве(н)ный до(м) до которого брата, не в піа(н)ство, но въ славу бж̃ію» (IX, 52); «За его зраде(ц)ство... годє(н) того, абы му была рука утята» (VI, 1601, 3, 2); «Ключи о(т) склепу маючи у сєбє, шо(л) до ко(р)чмы пити. Та(м) же его деспектъ потка(л) и за тоє зє(л)живостъ всєму братству была» (VI, 1600, 2, 1).

Тут же доцільно назвати наявні у документах назви окремих понять, що характеризують деякі вияви від'ємної поведінки людей, внаслідок яких порушується громадський порядок або особистий спокій людини. Сюди належать, напр., *кгвалтъ* (польське gwałt з нім. Gewalt — Вг.), що вживається в значенні «тривога»: «Сталася бытва и дзвонили на кгвалтъ» (X, 4, 2), а похідне від нього *зквалценє* (з польськ. gwałcenie) у поданому нижче контексті означає, мабуть, «насилля над братськими правами»: «О з(к)ва(л)ценя моци нашей бра(т)ской... с ни(м)то належати буде(т) пре(з) су(д) це(р)ко(в)ный доходити» (II, 1612, 3, 1). Інше похідне від цього слова — *кгвалченє* (утворене за зразком польськ. gwałcenie) у сполученні із сло-

вом *дверѣй* виступає у значенні «насильний злом» (дверей): «Яко проста(к) нѣкгды о то(м) анѣ мысли(л)... пре(з) кгва(л)-ченя дверѣй це(р)ко(в)ны(х) уме(р)лого на кгру(н)тъ намѣтовати» (II, 1612, 2, 2). Як свідчить один запис у документі X, у даний період вживалося також словосполучення *найти кгвалтомъ*, що виступало в значенні «по-розбійницьки напасти на кого-небудь». Пор.: «Па(н) Руцкїи з Мураховски(м) кгды до монастыра кгва(л)то(м) наше(д)ши, где сталася бытва..., коштуе(т) то немало» (X, 4, 2). З інших належних сюди слів треба назвати наявне у поданій вище ілюстрації слово *бытва*, що в даному випадку вживається у значенні «бійка»; словосполучення *свары корчемные* у значенні «груба лайка, властива для п'яних» та слово *ростерки* (із старопольськ. rozterk) — «незгода, розбрат, чвари» [1]; давнє книжне *безчиние* у значенні сучасного «безладність», «безчинство» (пор. Срезн.: «*Бесчиние, бещиние* — беспорядочность, нарушение порядка»). Напр.: «Сваро(в) ко(р)чемны(х)... и ро(з)те(р)ко(в) межи челя(д)ю не допущати» (V); «Всякое бе(з)чинїе о(т) братїи о(т)лучати» (IX, 45). У документі IX зустрічається також слово *напасть*, що виступає в значенні «нещастя», напр.: «А которому бы брату помагали в напасте(х) в бѣда(х), позычаючи ему пѣнязи, не маю(т) о(т) ны(х) ли(х)вити» (IX, 39).

Цікавими у досліджуваних документах є також слова і словосполучення, які вживаються на означення людей за їх негативною поведінкою, негативним ставленням до тодішнього суспільного ладу тощо.

Здебільшого ці слова у документах представлені різними утвореннями з суфіксами **-(н)ик, -ецъ, -тель,** напр.: *непослушникъ* (VI, 1618, 28, 1), тобто людина, що виявляє кому-небудь неслухняність; паралельно з ним у цьому ж значенні старослов. *преслушникъ* (IX, 35); пор. відповідне дієслово *преслушати* чи *прѣслушати; отступникъ* — людина, яка відступила від якогось церковного вчення: «Снъ нѣякого попа о(т)ступника... то(т) ме(р)твый бы(л)» (II, 1612, 2, 1). З інших слів зустрічаються *блудникъ*, що у документі IX має ніби дефініцію: «И пребываяй в суесловїи(х) и глумленїи(х) дшею и тѣло(м) блу(д)ни(к) естъ» (IX, 29); *грѣшникъ* (IX, 35) у такому ж значенні, як і тепер (звичайно, у нейтральному плані); *драпежникъ* (з польськ. drapieżnik «хижак») у переносному значенні про людину (пор. сучасне розмовне *драпіжник* у значенні «обдирала»; див. УРС); *лихоимецъ* — давній синонім до слова *лихвар* (див. *лихоимьць*, Срезн.); *идолослужитель* у значенні «поганин», «язичник» (той, що служить ідолам); *пианица* (пор. сучасне *п'яниця*). Усі ці

[1] Роман Брандт, Выписки из старопольской словесности со словариком, «Ученые записки императорского университета», отд. ист.-филол., вып. 28, стор. 40. Див. також M. Arcta, Słownik staropolski, стор. 496 (слово rozterknik).

слова вжиті навіть в одному реченні «И аще нѣкий бра(т) именуе(м) буде(т) блудни(к) или лихоиме(ц), или идолослужитель, или пианица, или драпе(ж)ни(к), с таковыми...» (IX, 27). Тут треба назвати також: *отщепенецъ* — людина, що відійшла («відщепилася») від церкви чи братства (пор. і сучасне *відщепенець;* польське odszczepieniec); *поганецъ* — синонім до слова *идолослужитель* (пор. старопольське poganiec; від *поганий* — давнього засвоєння з лат. paganus — Br.); полонізм *зрадца* (VI, 1601, 93, 2; польське zradca, zrajca, тепер zdrajca) у значенні «зрадник»; *шкодца* (з польськ. szkodźca) у значенні «шкідник»: «И шко(д)ци тому противко... братс(т)ву дали покой» (VI, 1601, 4, 1).

На осіб негативної поведінки у суспільстві вказують також деякі субстантивовані прикметники або дієприкметники, зокрема: *злый* у значенні «сповнений злоби, злості», напр.: «Добры(х) милуючи, а злы(х) каручи» (VI, 1600, 2, 1) та *отступный* (утворене за зразком польськ. odstępny; див. SW) у тому ж значенні, що й *отступникъ:* «Учинили его яко е(д)ного о(т) о(т)ступныхъ» (VI, 1601, 4, 1).

З інших видів назв людей за їх від'ємною поведінкою тут можна навести ще такі слова і словосполучення, як *противный* «той, що виступає проти кого-небудь, чого-небудь» (пор. Гр.: «*Противний* — непокорный, противящийся»); *подойзрѣный* (за зразком польськ. podejrzany) — те ж, що сучасне «підозрілий»; *выступный* (за зразком польськ. występny; див. SW) у такому ж значенні, що й *отступникъ, отступный; безчинно ходящий* у значенні «той, що тиняється без діла» та *найспроснѣйшая бестия* — груба, непристойна лайка, якою обзивають людину (з польськ. najsprośniejszy від sprośny і bestia від лат. bestia — «тварина»). Пор. у контекстах: «Выдячи... противного противко цр҃кви Гаврилия..., бы(л) упоминаный не ра(з), нє два..., абы...» (VI, 1601, 3, 2); «Єстє(м) в бра(т)ствѣ подойзрѣный для марноє речи» (VI, 1601, 3, 2); «Которіи бы бра(т) вѣда(л) брата выступного, не мае(т) его таити» (IX, 30); «Всякого брата безчи(н)но ходяща о(т)рицайтеся» (IX, 36); «Ху б҃у по сте(ж)ка(х) дороги посполитое, по котры(х) и найспро(с)нѣйшиє бє(с)тии ходятъ, ходитє заборонитє» (VIII, 1, 2).

Специфічна термінологія церковних братств

Аналізовані пам'ятки засвідчують ряд слів і словосполучень, які можна вважати специфічними термінами або висловами, найбільше властивими церковним братствам.

Велику частину у складі цієї лексики займають загальновживані народні розмовні слова, що лише у відповідних контекстах набирали специфіки братських термінів.

Поняття «церковне братство» найчастіше передається словом *бра́тство* чи *брацтво* або й більш повно словосполученням *бра́тство цр҃ковное* (напр., VI, 1601, 3, 1). Братство, що користувалося правами так званої ставропігії (від грецьк. stauropēgia — буквально «встановлення хреста»; див. Уш.), означається словосполученням *брацтво ставропиг* (напр., IX, 3). Повна назва Львівського Ставропігійського братства зустрічається у відповідних братських штампах, що вживаються при підписах під документами (див., напр., підпис на титульній сторінці документа II: «Вси купно братство о х(с̃)тѣ храма Успенїя пр(с̃)тыя вл̃(д)чца нашея б̃ца гражане лвовскїе»), або в договорах (документи I, IV, V) як назви однієї з договірних сторін (див., напр., у документі V: «Сталося въ дому бра(т)ско(м) при битно(с)ти всего бра(т)ства лво(в)ского храма Успения пр(с̃)тыя б̃ца пр(с̃)но д̃вы Мария... певное... постановенє»). Ці назви з незначними змінами (переважно у найменуванні богородиці) зустрічаються і в інших пам'ятках ЛСБ.

Як загальна назва всього членського складу братства вживається слово *брати,* рідше — його книжний відповідник *бра́тия.* Поодинокий член братства означається терміном *братъ.* На склад братства залежно від займаних у ньому постів вказують терміни, виражені словосполученнями *старшый братъ* чи *братъ старшый,* що вживаються на означення братчиків, які входили до складу братського керівництва, та термін *молодшій братъ* чи *братъ молодшій,* що вказує на рядового члена братства, напр.: «Скри(н)ка бра(ц)кая мае(т) быти у ста(р)шого брата, а клю(ч) — в моло(д)шого» (IX, 2, 6); «Не такъ ся захова(л), яко на брата ста(р)шого приналєжало» (VI, 1600, 2, 1). Відповідно до попередніх братська верхівка, керівництво взагалі, означається словосполученнями *старши брати* чи *братия старшая,* в одному випадку також *паны старшыи* (VI, 1599, 1, 2). Рядові члени братства означаються аналогічно до старших словосполученнями *братѣ молодши* (тільки у VI, 1612, 17, 2) або *братия молодшая.*

Поняття «пост», «посада старшого братчика» передається словами *старшинство* (VI, 1604, 7, 1), рідше — *стрѣ(и)йшинство* (VI, 1612, 19, 2; IX, 25) або *урядъ старшинства* (VI, 1616, 23, 1).

Тут треба назвати також слова і словосполучення, пов'язані з процедурою виборів старших братчиків. Поняття «вибирати на керівний пост у братстві» передається переважно словосполученнями *выбирати старшихъ* (VI, 1611, 13, 1) або *выбирати на старшинство* (IX, 27). На різні інші поняття, пов'язані з братськими виборами, вказують такі термінологічні слова і словосполучення, як *избрати* (VI, 1608, 11, 1), *обиранє* (VI, 1604, 7, 1) і паралельно *елєкция* (польське elekcja з лат. elec-

tio — SW), що вживається також у словосполученні *зложити елекцию* або *елекцию отправовати* (*отправовати* з польськ. odprawować). Наприклад: «Вси купно... братство зложили со бѣ... елекцию а(л)бо обырания» (VI, 1611, 13, 1); «Вс(л)ле постановеня... патрна(р)хъ, елекция мае(т)ся о(т)правовати» (VI, 1608, 12, 1). Сюди треба віднести також словосполучення *бути обраным*ъ, паралельно з яким вживаються також *бути выбраным*ъ, *бути обобраным*ъ: «До дозору школи мѣскоє(х) бы(л) обраный на(н) Василий Гали(н)кий» (VI, 1611, 13, 2); «Іоанъ Бѣлдага, будучи выбраный о(т) всѣхъ братий на урядъ... не ходи(л)...» (VI, 1601, 4, 2); «Бы(л) обобраный до Лукаша Бартниковича Стефа(н) Сока(л)ский» (VI, 1606, 10, 1). Поняття «обрати кого-небудь на який-небудь пост у братстві» передається словом *избрати*, а поняття «обрати одноголосно» виражається згадуваним уже словосполученням *избрати едиными усты* або *едностайними голосы избрати*: «При той же сха(ж)цѣ... братя е(д)ностайными голосы... избрали... з межи себе чтырехъ ста(р)шихъ братий» (1608, 11, 1).

Братські збори, на яких відбуваються вибори старших братчиків, означаються паралельно вживаними термінологічними словами *схажка*, рідше *схадзъка* (польське schadzka), *собранє* та вживаним і досі латинізмом *сесия* (польське sesja від лат. sessio). Напр.: «А воскъ має(т) о(т)дати в пришлую сха(ж)ку» (VI, 1601, 4, 2); «Абы(с) ставылъ до посродъку брацътва в ча(с) схадзъки брацътва» (VI, 1618, 28, 1); «В спо(л)ной цѣсѣ собраню выписали его с книгъ бра(т)скихъ» (VI, 1601, 4, 1); «На той же сесии зупо(л)ной всѣ(х) брацътва посылали ка(р)точъку до п. Гаврылия Ярошевича» (VI, 1618, 27, 1). День, на який назначаються братські збори для обирання старших братчиків, означається словосполученням *день елекцийный* (VI, 1600, 3, 1).

На відповідні поняття, пов'язані з прийомом до братства, вказують словосполучення *вступити в брацтво* та *приняти до братства*: «А кто бы хотѣ(л) вступити в сіе брацтво..., має(т) дати...» (IX, 24); «Пни Пелагыя... жадала бра(т)ства (жадала тут у значенні «просила». — *М. Х.*)..., абы была принята до бра(т)ства» (VI, 1611, 13, 2).

З уплатою і збиранням членських внесків пов'язані терміни *вступне* у значенні «вступний внесок», *рочное* у значенні «членський внесок за рік» та синонім до останнього — *складъка*. Ці терміни виступають у словосполученнях *дати вступное*, тобто внести вступний внесок; *вибирати рочное* у значенні «збирати з членів братства річні членські внески»; *принести складъку* в значенні «внести членський внесок». Напр.: «А кто бы хотѣ(л) вступити в сѣе брацтво, має(т) дати вступного грошей шесть» (IX, 24); «Року того (ж) вы(ш)писаного ро(ч)ное вибирати» (VI, 1612, 18, 1); «Посылали ка(р)точъку до п. Гаврылия

Ярошевича... абы(с) та(к) до публи(ч)ной упадъку справы порады и складъку звычайную принѣслъ» (VI, 1618, 27,1).

До специфічної термінології церковних братств треба віднести також словосполучення-синоніми *цѣха братская* та книжне *знамение брацкое*, що вказують на поняття «братський прапор» [1]: «А если бы который бра(т) за цѣхою, то е(ст) за знамение(м) бра(т)ски(м), до братства прийти нє хотѣлъ, то...» (VI, 1599, 1, 1); «А мают ся сходити (братчики. — *М. Х.*) за обсыланїе(м) знамене бра(ц)кого в четыри не(д̃)ли» (IX, 23).

У документах VI та IX зустрічається ряд словосполучень, що вказують на різні дії, пов'язані з виконанням членами братства своїх членських обов'язків та з деякими процедурами, які випливають з узвичаєних у братствах порядків, закріплених статутами. До таких словосполучень треба віднести такі, як *обсилати цѣху* (VI, 1599, 1, 2) чи *знамениемъ обсылати* (IX, 23) у значенні «посилати посланців з братським прапорцем до членів братства, щоб повідомити їх про братські збори»; *стояти при столпци* у значенні «стояти біля стовпця (відповідної форми посудина для пожертвувань) і просити у прохожих милостиню на церкву» (напр.: «И має(т) па(н) Фєдо(р) стояти... при сто(л)пци, просячи на цр̃ковъ» — VI, 1608, 11, 2); *ходити ис тяблицями* у значенні «ходити з таблицями, на яких написані «десять заповідей» Мойсея, просячи у богомольців пожертвувань на церкву» (напр.: «Тые тє(ж) братя маю(т) ходити ис тяблицями, еденъ на цр̃ковъ, другий на с̃щенника» (VI, 1608, 11, 2) [2]; *на звоници сидѣти*, що вказує на один з видів прийнятих у братстві покарань за порушення статуту, (напр.: «Казнь всѣ(м) (порушникам статуту братства. — *М. Х.*) посполитаа — на зво(н)ници сидѣти» — IX, 28) та цілий ряд інших.

Значення своєрідних братських термінів набирають також деякі загальновживані слова, які в текстах документів виступають із супровідними означеннями *братс(ц)кий* (**-ая, -ое**),

[1] Церковні братства мали свій специфічний прапорець — *цѣху* (польське cecha з нім. Zeichen — Вг.). Коли повинні були відбуватися братські збори («схажка»), то братські посланці ходили з цим прапорцем до кожного братчика додому і повідомляли про час зборів. За нехтування «цѣхи», тобто за неявку на збори, братчик підлягав суворому покаранню (переважно, як це видно з протоколів засідань у документі VI, «сѣдѣнямъ на вежи» і штрафом у розмірі фунта або безміна воску).

[2] *Тяблиця*, зараз *таблиця* (але див. Жел. — *тяблиця*; Гр. — *тябло*) належить до давніх запозичень (пор. польське tablica прямо з нім. Tafel — Вг.). Укр. *тябло* у словнику Грінченка перекладається рос. *скрижаль*. Пор. також у «Лексиконі» П. Беринди: «*Скрижаль* — таблица, тяблица». У рос. *скрижаль* — дошка, таблиця з написаним на ній текстом (переважно священним, культовим; див. Уш.). В інших братствах братчиків, які ходили з «тяблицями», називали ще *витрикушами* (пор. у документах Віленського церковного братства, датованих 1620 р.: «Вытрикушовъ повинность тая есть... мѣти в завѣдованю таблицу, съ которою маютъ ходити в церкви при литургіи, просячи на потребы церковные» (з карт. Тимч.).

напр.: *справа брацкая* (IX, 34), *порядокъ братский* (VI, 1611, 11, 1), *книга братская* (VI, 1601, 4, 1), *скринка брацкая* (IX, 96), *братский судъ* (VI, 1599, 1, 1), *домъ братский* (VI, 1604, 8, 2), *статутъ братский* (VI, 1599, 1, 2) і ряд інших.

Суспільно-політична лексика в аналізованих пам'ятках знайомить з деякими сторонами суспільного життя українського міщанства в період назрівання визвольної війни 1648—1654 рр.

Лексика, що вказує на національний і соціальний склад населення, його соціально-економічне та суспільно-політичне становище, а також специфічна термінологія церковних братств в абсолютній своїй більшості представлені словами давнього спільнослов'янського лексичного фонду, що збереглися в українській мові частково ще із староруського періоду, а також різними формами слів, що виникли на українському мовному ґрунті на базі давніх спільнослов'янських коренів. Виняток становлять лише назви станів (напр., *клерици, клеросъ, шляхта, посполитий*), назви деяких понять, пов'язаних з діяльністю церковних братств (напр., *схажка, схадзка, цѣха, елекция, елекцию отправовати, сесия*) тощо, що появилися на Україні внаслідок відповідних історичних причин.

Окремої уваги заслуговує лексика, що виражає різні поняття, пов'язані з нормами поведінки людини в суспільстві.

До цього тематичного пласта лексики належить велика кількість (біля половини всього складу) явних полонізмів типу *зелживость, шидерство, зрадецтво, зквалценє* тощо і полонізмів, так би сказати, зукраїнізованих, тобто польських слів і виразів, вжитих згідно з українськими фонетичними і граматичними законами (напр., *завдячне приняти, учтивость, виламоватися с послушенства, пренагабанє, предсявзятя, подойзрѣний* і под.). Наявність у даному пласті лексики великої кількості полонізмів не може у якійсь мірі вказувати на лексичну убогість української мови у цій ділянці спілкування, бо, як свідчать писані пам'ятки та словники, староукраїнська мова у той період мала свої власні багаті лексичні засоби для мовної передачі найрізноманітніших понять з даної ділянки людських взаємовідносин і, отже, з успіхом могла обходитися без цих надмірних штучних запозичень [1].

[1] Так, напр., до слова *зрадца* (*здрайца*) у «Синонімі» знаходимо паралелі: *заминатель, прелесник, навѣтник* і ін.; до слова *ростерки* у цьому ж словнику знаходимо синоніми: *свари, крамола, роздор* і ін. У «Лексиконі» П. Беринди словосполученням *ростиркъ чиню* пояснюється слово *замѣшанє*, а при поясненні слова *распрѣваніе*, крім книжних *роспря, крамола* і полонізму *розтиркъ*, вживаються народні *незгода, розрух*; паралельно із словом *деспектъ* у «Синонімі» знаходимо *укоризна, хула*, а в «Лексиконі» П. Беринди при поясненні слова *укоряю* поряд із *деспектую* (від *деспект*) подається народне *зневажаю*. До слова *нагабане*, від якого утворилося згадуване *пренагабанє*, в «Лексиконі» знаходимо народний відповідник *ганба*; слово *зелживость* вжите у цьому ж словнику як паралель до слова *лаяне*. Разом із словом *предъсявзятье* подається *противленеся*, а поряд із словом *драпѣжца* стоїть народне *розбойникъ*.

Важливо відмітити, що більшість слів цієї лексико-семантичної групи так або інакше збереглася в сучасній українській мові. Звичайно, цілий ряд з них (напр., *нищий, милостиня, лихвити*) внаслідок соціалістичних перетворень в нашій країні архаїзувався, ввійшов або входить до пасивного фонду, інші слова (назви деяких соціальних верств, напр., *хлопы, ремесники, мещани, шляхта, купецтво,* велика частина братської термінології тощо) стали архаїзмами і вживаються у науковій або художній літературі на історичну тематику.

Щодо порівняно численних у даній лексико-семантичній групі полонізмів, то абсолютна більшість з них у сучасній українській літературній мові не залишила жодного сліду (пор. *вставичность, зелживость, зрадецтво, зрадца, ростерки, ревоковати* і ряд ін.). Ці полонізми були властиві тільки для тогочасної актової мови і особливо полемічної літератури [1].

Розділ V

АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИДИЧНА ЛЕКСИКА

Адміністративно-юридична лексика у досліджуваній групі пам'яток за кількістю і частотою вживання лексичних одиниць складає одну з найбагатших лексико-семантичних груп.

Матеріал досліджуваних документів дає можливість виділити і розглянути чотири найвиразніше представлені тематичні групи адміністративно-юридичної лексики: 1) назви державних органів і урядових осіб; лексика на означення понять, пов'язаних з адміністративним управлінням; 2) лексика на означення понять, пов'язаних з судочинством; 3) назви адміністративно-юридичних актів та документів; 4) лексика, що стосується оформлення адміністративно-юридичної документації. Канцеляризми.

---

[1] Наявність порівняно значного числа полонізмів, що відносяться до другого з аналізованих пластів лексики, у наших пам'ятках не випадкова. Як свідчать писемні пам'ятки, всі ці полонізми у тогочасній українській актовій мові, а особливо у різних полемічних творах, були загальнопоширеними. Пор., напр., у творах І. Вишенського (подаємо за виданням Иван Вишенский, Сочинения, подготовка текста, статья и комментарии И. П. Еремина, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1955); *выступокъ* (стор. 339), *гвалтъ* (339), *деспектъ* (339), *драпѣжникъ* (340), *зафрасоватися* (341), *зелживость* (341), *зрадца* (342), *обелжити* (345), *отщепенство* (346), *послушенство* (347), *сквалчене* (349), *спросний* (349), *фрасовати* (351), *шидерство* (352) і ін.

Назви державних органів і урядових осіб; лексика на означення понять, пов'язаних з адміністративним управлінням

Назв державних органів і урядових осіб у досліджуваних документах небагато. Сюди належать переважно терміни, які вказують на деякі державні органи і урядових осіб тогочасної феодальної шляхетської Польщі.

До назв державних органів відносяться терміни: *сеймъ* (VIII, 3, 2; з польськ. sejm) у значенні «збори станових представників»; *судъ* (VIII, 2, 2), що має таке ж значення, як і тепер; *ратушъ* (польськ. ratusz з середньоверхньонім. Rathûs [1]) у двох значеннях — «орган міського самоврядування» і «будинок, в якому цей орган міститься». Пор., напр.: «Староста... меща(н) на ратушъ позива(л)» (X, 4, 2) і «Маємы домы свои дъди(ч)ные в рынку по(д) ратушемъ» (VIII, 1, 1). До цього ряду термінів можна віднести також слова *дворъ* та *маестатъ*, з яких перше означає поняття «штат осіб, що обслуговують короля і його сім'ю»: «Абы суду на то(м) сеймъ ся дожебрати, а за дворо(м) не нищати» (VIII, 3, 2), а друге (польське majestat від лат. majestas — SW) вживається у значенні «трон»: «Маестатъ в(ш) к(р) м(л) яко рай бжий розмаиты(х) народо(в) древы уквѣченый» (VIII, 3, 1). На означення поняття «урядова установа» часто вживається термін *урядъ*, переважно без супровідних слів або будь-якої іншої конкретизації в контексті. Пор.: «На карность вы(н)ного до уряду о(т)сылати» (V). В інших випадках цей термін виступає ще із супровідним прикметником-означенням *свѣцкий* (*урядъ свѣцкий*) у значенні «світські власті», напр.: «Ска(р)ги были... на Василия Другобы(ц)кого, же справы братскиє о(т)носи(л) до уряду свѣцкого» (VI, 1601, 5, 2). До термінів, які означають державні органи влади або споріднені з ними поняття, треба віднести також назву *канъцелярыя* (польське kancelaria з лат. прикм. cancellarius від cancelli — спочатку «грата», потім «суд», «бюро» — SW), що означає поняття «канцелярія» або «бюро»: «Инъфо(р)мацыю о(т)искати в канъцилярыи кся(н)дза Щи(р)бича пилно» (VIII, 3, 2).

На означення осіб, а також титулів вищих і нижчих чинів тодішньої польсько-шляхетської державної адміністрації вживаються терміни: *король* (VIII, 1, 1) чи *кроль* (там же; з польського król від імені Karl — Br.) — титул монарха; *князь* (VI, 1602, 6,1) — також титул (стародавнє загальнослов'янське запозичення з германського kuning [2]); *сенаторъ* (VIII, 3, 2; польське senator з лат. senator) у значенні «член сенату»; *ре-*

---

[1] Див. Д. Шелудько, Німецькі елементи в українській мові, «Збірник комісії для дослідження історії української мови», т. I, К., 1931, стор. 43.

[2] Див. П. Я. Черных, Очерк русской исторической лексикологии. стор. 34.

ферендаръ (VIII, 3, 2; польське referendarz з лат. referendarius) — «чиновник, що займав друге місце після великого секретаря і за посередництвом канцлера доповідав королеві про скарги і просьби підданих» (SW); *подъканцлирий* (VI, 1617, 26, 2) в тексті документа виступає в супроводі *ксендзъ* (польське ksiądz теж з kuning — Br.) «заступник, помічник канцлера», «віце-канцлер» (з польськ. podkanclerzy) та загальнослов'янське *староста* (X, 4, 2) у значенні «найвищий адміністративний урядник в старостві». З назв представників міської адміністрації зустрічаються: *райца* (VIII, 1, 2; з польського rajca чи radźca; пор. польські дієслова raić, naraić — Br.; пор. також укр. діалектне *раяти* в значенні «радити» — Гр.; усі ці слова виникли на базі нім. rathen — Br.) у значенні «член виборчої ради магістрату» (пор. Нов.); *войтъ* (X, 3, 2; старопольське woyt, а це з середньоверхньонім. Voget чи Voit [1]) у значенні «голова міських судів» (див. Нов.). З назв різних судових чиновників зустрічаються: *прокураторъ* (X, 8, 1; польське prokurator з лат. prokurator — SW) у значенні «адвокат» (Linde); *возний* (X, 5, 2) у значенні «нижчий судовий чиновник»; *подписокъ* (X, 9, 1) або ще *подъписокъ канцеларийский* (VI, 1617, 26, 2) з польськ. podpisek у значенні «помічник, заступник писаря, судовий секретар» (пор. SW). На різні військові звання вказують слова: *гетманъ* (VIII, 9, 1; польське hetman на базі нім. Hauptmann — Br.); *полковникъ* (VIII, 3, 1); *ротмѣстръ* (VIII, 3, 1; польське rotmistrz з нім. Rotmeister — SW); *сотникъ* (VIII, 3, 1) та *десятникъ* (там же).

Історична перспектива всіх цих термінів неоднакова. У сучасній українській літературній мові збереглась тільки частина з них, а саме: загальновживаний спільнослов'янський юридичний термін *суд,* широко відомий в адміністративній лексиці термін *канцелярія* та вживані й тепер політичні терміни *сейм, король, сенатор.* Багатозначне в той період слово *уряд* тепер має звужену семантику і вживається лише у значенні рос. «правительство». Усі інші проаналізовані терміни відомі в сучасній українській мові як історизми.

Досить широко представлена в наших документах адміністративно-юридична лексика на означення понять, пов'язаних з адміністративним та державним управлінням.

Найчастіше вживаним терміном на означення поняття «керівництво», «завідування» або також «пост» є згадуване вже слово *урядъ* та паралельно з ним *рядъ* і (один раз) *рондъ,* що, очевидно, походить від польського rząd. Успадковані із староруської мови давні *урядъ* і *рядъ* (пор. староруське «*Ур*ѧ*дъ* — условие, договор»; «*Ур*ѧ*дити* — устроить, учредить, установить, назначить»; «*Ур*ѧ*дитисѧ* — уговориться, условиться»; пор. також староруське *рѧдъ* у значенні «устав», «правило», «рас-

[1] Див. Gabriel Korbut, назв. праця, стор. 12.

поряжение», «суд» і под.; див. Срезн.) вживалися паралельно, очевидно, і в розмовній мові, в якій вони збереглися ще навіть у кінці минулого століття (див. Гр.: «*Уряд*—должность, управление, правительство»; див. також *ряд* у значенні «договор», *рядити* в значенні «распоряжаться», «давать порядок»; пор. у фольк.: «Чоловік мислить, а бог рядить» — там же). Однак якщо термін *урядъ* міг вживатися в значенні «урядова установа» ще навіть у XIX ст. (див. Гр.), то терміни *рядъ* чи *рондъ* в аналізованих пам'ятках виступають тільки в значенні «керівництво», «завідування справами», напр.: «На писа(р)сво обыбрали(с)мо п. Василия Буне(в)ского..., такъ и до ряду школного презентовали(с)мо» (VI, 1616, 23, 2); «А еслибы в неби(т)ности особъ звы(ш) описаны(х), на месца(х) и(х) пановъ; пана Миколая Добра(н)ского, пана Павла Кушнѣра..., абы рондъ свой ефектъ мѣлъ» (там же). Слово *урядъ* у досліджуваних документах часто вживається у словосполученні *отдавати урядъ*. В усіх таких випадках це словосполучення означає поняття «складати свої повноваження». Пор.: «Личбу маю(т) чинити (с)та(р)шїе братя, пре(д) всѣми в ро(к), о(т)даючи уряды своя» (IX, 26).

Крім названих вже *урядъ, рядъ* чи *рондъ* у документах вживаються ще різні абстрактні іменники іншомовного походження, що проникли в староукраїнську актову мову за посередництвом польських канцелярій і в сучасній українській літературній мові вже не відомі. До них можна віднести: *владза* (польське władza, але сучасне *влада*), *моцъ* у значенні «підпорядкування» (польське moc, хоч сучасне, але не в цьому значенні, *міць*), *дозорство* в значенні «нагляд» (польське dozorstwo, dozorcowstwo — SW) і поряд *дозоръ* в цьому ж значенні (пор. рос. *дозор*), *шафованє* — теж в значенні «нагляд», «керівництво» (польське szafowanie, а звідти szafarz з нім. schaffen, Schaffer — Br.; пор. сучасне *шефство*) та *диспонованє* в значенні «розпорядження» (польське dysponowanie від dysponować з лат. disponere — SW).

Цікаво, проте, відзначити, що староукраїнська актова мова могла з успіхом обходитися і без цих запозичень. У своєму словниковому арсеналі вона мала свої, українські адекватні терміни, які і вживалися паралельно з їх іншомовними відповідниками. Такими термінами є *завѣдованє, доглядане*, або ще *доглядованє* та названі вже *рядъ* і *дозоръ*. Пор., напр.: «До владзи монастиря» (VI, 1608, 11, 1) і «До завѣдованя монастыра» (VI, 1616, 6, 2); «Подали в мо(ц) школу» (VI, 1604, 8, 2) і «До доглядованя школы» (VI, 1604, 17, 2) або «До дозору школы мѣсцкоє» (VI, 1608, 11, 2); «До шпиталя дозорства» (VI, 1611, 13, 2) і «На догляда(н)є шпиталя» (VI, 1604, 7, 1) та ін.

Широко і виразно представлена в досліджуваних документах лексика, яка вказує на різні дії, пов'язані з адміністратив-

ним керівництвом, та різні вияви влади. Сюди належать насамперед такі слова, як *завѣдовати* (VI, 1606, 10, 1) чи *заведовати* (VI, 1616, 24, 1), *шафовати* (VI, 1600, 10, 2) та словосполучення *рядъ чинити* (VI, 1616, 24, 1).

Поняття, пов'язані з владою, означають ще такі слова і словосполучення, як *постановити* (VI, 1606, 10, 1) в значенні «прийняти рішення», *приказати* (VI, 1601, 5, 1) чи *росказати* (VI, 1600, 2, 1; пор. польське rozkazać), *росказовати* (VI, 1600, 10, 1) в значенні «наказати», «наказувати»; *повелѣвати* (IX, 12), *заборонити* (VIII, 1, 2) і паралельно у цьому ж таки значенні *заказати,* напр.: «Росказаня(м) свои(м) пасти(р)скимъ заказалъ Гаврилию, жєбы жаднои шкоды... бо(л)ше не чини(л)» (VI, 1604, 4, 1). У документах вживається ще цілий ряд похідних від названих тут слів, віддієслівних абстрактних іменників, що вказують на різні види розпоряджень, рішень тощо. Напр.: *росказъ* (VI, 1608, 11, 2), *росказанє* (VI, 1604, 4, 1), *повеленїе* — всі три слова в значенні «дозвіл»; *постановєнє* (VI, 1616, 23, 2; за зразком польськ. postanowienie) в значенні «постанова» тощо.

Подібних слів у аналізованих пам'ятках можна назвати значно більше. Вони вживаються на означення різних сторін адміністративної діяльності, а також інших понять, так чи інакше пов'язаних з адміністративно-юридичними інституціями. Оскільки переважна більшість з них збереглася в сучасній українській літературній мові і входить до складу її адміністративно-юридичної номенклатури, дана лексика є цінною для вивчення історії сучасної адміністративно-юридичної термінології.

Крім згаданих, до цих слів слід віднести ще такі, як *вислухати:* «Выслухавши такую про(з)бу..., заразъ позволили (VI, 1601, 4, 1); *подати:* «Для лѣпшеи вѣри подае(м) и(м) права, привилеия и мунѣме(н)та» (VIII, 1, 1); *надати:* «Просити его к(р) м(л), абы и намъ ту во Львове особное своє руское право... надати рачилъ» (VIII, 2, 2); *выдати* (декретъ), у значенні «винести вирок»: «Выдали декретъ братия на А(н)дрея Стрѣ(л)ника, жє в бра(т)ствѣ нє быва(л)» (VI, 1600, 2, 1); *отложити справу* (VI, 1599, 1, 2) та ін. Як видно з контекстів, всі ці дієслова, будучи вжитими у сполученнях з адміністративно-юридичними термінами, самі набирали термінологічного значення.

Із слів, утворених на українському мовному грунті від відповідних іншомовних, до цього тематичного пласта лексики слід віднести: *декларовати* (VI, 1617, 26, 1; з польськ. deklarować від лат. declaro) в значенні «заявити»; *здекретовати* (польське zdekretować від лат. decretum — SW) в значенні «покарати згідно з декретом, правом»: «Маєт) быти... здекретованый ведлугъ права... и статуту» (VI, 1599, 1, 1); *конклюдувати* (польське konkludować від лат. concludere — SW) в значенні

«припинити (справу)»: «Тое ко(н)клюдуемо зобостро(н) часы пото(м)нимн» (VI, 1617, 26, 1, 2); *пропоновати* (польське proponować від лат. proponere — SW) з неясною, однак, в контексті семантикою». «О(т) фундацый Львова справе пропонова(т) мають пре(д) его к(р) м(л)» (VII, 1, 1). З інших подібних слів до цього пласта можна віднести *скасовати* (польське skasować від kasować з лат. cassare — SW), що вжите в такому ж значенні, як і сучасне *скасувати,* напр.: «Котрый то листъ такий... уря(д) городе(ц)кий замъковый и мѣсцъкий скасовали» (VIII, 1, 2); *радити* (VI, 1599, 1, 1), *урадити* (V, 1618, 28, 1; польське radzić, uradzić від *рада* з нім. Rath — SW); *депутовати* (польське deputować від лат. deputare — SW), що вживається в значенні «відрядити»: «Пана Стєфа(!) Хомича до двору на тую справу депутовали еха(т)» (VI, 1616, 25, 1); *зейти на ревизию* (пор. польське rewizja з лат. revisio — SW) в значенні «прийти на перевірку», напр.: «Зешли панове мещане... на ревизию вшелякого порядъку на манасты(р)» (VI, 1616, 25,1) та деякі інші. Цікаво відзначити, що всі перелічені слова, за винятком *депутовати,* якого тепер українські словники не подають, зберігає і сучасна українська літературна мова, а деякі з них (*скасувати, радити*) є зараз загальновживаними.

Лексика на означення понять, пов'язаних з судочинством

Цей тематичний пласт лексики в наших пам'ятках представлений також досить виразно. Слід відзначити, що більшість термінів та термінологічних сполучень, які можна до нього віднести, взято з розмовної мови. Вони переважно збереглися і в сучасній українській літературній мові.

Поняття «мати з ким-небудь судову справу», як і тепер, передається словом *судитися:* «А судитися маю(т) радячися... я(к) ста(р)ши(х), та(к) моло(д)ши(х)» (IX, 33). На означення дій, пов'язаних з поданням на когось скарги до суду, з притяганням до судової відповідальності, з домаганням чогось через суд, найчастіше вживаються такі термінологічні слова і словосполучення, як *позивати, допинати, доходити* або ще *правне доходити, презъ судъ доходити* та *чинити правне* пор. польське dochodzić, czynić prawnie): «Щомъ Губыную позива(л) и о(т) декрету... далемъ грошїи пу(л)пята» (X, 3, 2); «Полицити... въ(р)ному практыкови... абы, лю(б) згодою, ко(н)тракто(м)... кошъту брацъкого допина(л) на кажъдомъ» (VI, 1618, 27, 1); «Иле(с)ми змогли дойти, на голой картѣ намъ подано» (VIII, 2, 1); «Па(н) Руцкїи з Мураховски(м)... правне на на(с) доходи(л) и коштуе(т) то немало» (X, 4, 2); «О з(к)ва(л)ценя моци нашеи бра(т)скои о тоє с ни(м) то належати буде(т) пре(з) су(д) це(р)ко(в)ний доходити» (II, 1612, 3, 1); «А о чоты(р)найце(т) зло(т) та(к) с Па(н)ко(м), яко и(з) о(т)це(м) Пя(т)ницки(м), чинити правне собъ зоставую(т)» (VI, 1617,

26, 1). Слів *допинати, доходити, чинити правне* у вказаних значеннях сучасні словники не наводять, але пор. у словнику Грінченка: «*Допинатися* — домагаться, добиться», «*Доходити* — добиваться, добиться»[1]; «*Чинити* — делать, исполнять». Отже, ці народні слова у відповідних контекстах у даний період могли набирати термінологічного значення.

Саме поняття «адміністративно-судовий розгляд якогось факту» передається терміном *справа,* що в досліджуваних документах, як і тепер, має ще й інші семантичні відтінки, напр.: «ділова необхідність», «невідкладне заняття» тощо. Пор.: «Прокураторови далисмо на ко(р)пиактувскую справу пу(л)таляра» (X, 2, 2) і «Припали справи пи(л)ные... братские в не(д)лю» (VI, 1599, 1, 2).

На означення поняття «розглядати справу в судово-адміністративному порядку» вживається загальновживане *судити* (VI, 1600, 2, 1), паралельно з яким в цьому ж значенні може виступати словосполучення *творити судъ* (IX, 13), а поняття «розпочати судовий розгляд якоїсь справи» передається, звичайно, словосполученням *почати справу* (X, 8, 1) або під впливом старопольської актової мови словосполученням *загаити судъ* (див. польське zagaić sąd, sejm, mowę в значенні «відкрити», «розпочати» (суд, сойм, промову — Linde). Пор. у прикладах: «Федо(р) ши(н)ка(р)... суду загаеного... декре(т) на собѣ... о(т)нѣ(с)» (II, 1612, 3, 1), а також «При загаеной цѣсѣ..., радячи, судячи... братию...» (VI, 1599, 1, 1).

Цікавою є також лексика, пов'язана з правовим захистом у суді, аргументуванням, доказами тощо.

Саме поняття «правовий захист» передається словосполученням *оборона правная* (X, 4, 2), до якого близько за семантикою стоїть словосполучення *престорога права,* вжите тільки один раз в значенні «нагляд справи в суді» (польське przestroga—SW): «Кгды(с)мо Василїа Рогати(н)цева зятя высылали... на престорогу права до Варшавы, дали(с)мо му...» (X, 3, 1). Пор. також словосполучення *престерегти справы* в записі «Адамови прокураторови, що престерѣ(г) справы, кгды декре(т) кролевский о(т)ворили, дале(м) копу» (X, 5, 2). Слова *престерѣгати* (за зразком польського przestrzegać), *перестерѣгати* і відповідно *престорога, пересторога* в досліджуваних документах вживаються ще з іншими семантичними відтінками, зокрема в значенні «обережність». Пор.: «Еслы бы прокурато(р)... не става(л) для того, ижѣ е(ст) паписта, то удатися до евангелицки(х) прокураторовъ и такъ для пересторогы мѣти при папе(ж)нику и ева(н)гелика» (VIII, 3, 2). Слово *пересторога* і різні його дієслівні форми були в той період широко вживані

[1] Див. Російсько-український словник правничої мови за ред. А. Ю. Кримського, УАН, К., 1926, стор. 30: «*Доходити, дійти, доходити свого права*».

і збереглися в сучасній українській мові, хоч тепер натомість вживаються *обережність, обережати* і под.

Поняття, що так чи інакше пов'язані з захистом у суді, з висуванням доказів чи певних аргументів, визначаються термінами латинського походження: *реплѣка* (польське replika з лат. replica — SW), *реляция* (польське relacja з лат. relatio — SW), *конътровертовати* (польське kontrowertować від лат. controversor — SW) та *контроверъсия* (польське kontrowersja від лат. controversus — «спірний» — SW).

За семантикою термін *реплѣка* означає «відповідь на запитання в суді» (див. replika — SW) або «заперечення» (Горб.). Дещо прозорішою виявляється семантика цього терміну в термінологічному словосполученні *взяти на реплѣку,* що за значенням відповідає «просити відновлення (чи повторення) судових дебатів»: «Кгды Лукашъ взя(л) на реплѣку у права, дале(м) пу(л)третя» (X, 8, 1). Термін *реляция* в судовій практиці міг мати значення «свідчення», «виклад справи», «відношення» (див. relacja — SW; див. також Горб.). У таких значеннях даний термін вживається і в досліджуваних документах: «О(т) реляціи, що воитъ чини(л) пре(д) райцы, дале(м) гро(ш) г» (X, 8, 2); «Возному и шля(х)тѣ о(т) рєляціи и свѣдо(ц)тва далє(м) злотый» (X, 9, 1). Термін *контровертовати* означав «висувати докази і спростування в захист своєї справи», «спростовувати», а також «сперечатися» (див. Горб.): «Подаємо посланцо(м) своимъ до права, о которое пре(д) его королевъскою мл(с)тю конътрове(р)туємо з народо(м) по(л)ски(м) о ровную во(л)ность» (VIII, 1, 1). Термін *контроверъсия* вживався в значенні «спір»: «Проте(с)тация га(р)баръскую... потреба еи завше и в рука(х) про ко(н)троверъсии готовую мѣти» (VIII, 3, 2; див. також SW).

Крім латинізмів, на означення тих чи інших понять, пов'язаних з прийнятою у судочинстві практикою та правовою обороною, у документах вживаються ще такі терміни, як *доводъ* у значенні «аргумент», «доказ»: «Листъ такий за доводо(м) нань... скасовали» (VIII, 1, 2); а також дієслова: *довести* в значенні «доказати»: «На то такъ о(т)казавати и того такъ довести: «А то естъ рештy, а(л)бо остатокъ, если бы...» (VIII, 2, 1); *свѣдчитися* в значенні «давати свідчення, докази»: «Братия моло(д)шии... свѣдчилися на пана Ивана Красовского» (VI, 1599, 1, 2); *досвѣдчитися* в значенні «переконатися»: «Не так ся захова(л), яко на брата ста(р)шого приналежало, кгды братя на него досвѣ(д)чилися» (VI, 1600, 2, 1). До цього ряду лексики слід віднести також термін *свѣдоцтво,* що вживається в значенні «свідчення», напр.: «Возному и шля(х)тѣ о(т) реляціи и свѣдо(ц)тва далє(м) злотый» (X, 9, 1).

На означення різних понять, що вказували на опротестування рішень суду, вживається, головним чином, термінологія ла-

тинського походження. Поняття «протест», наприклад, передається терміном *протестация* (VIII, 1, 2; польське protestacja з лат. protestatio), а назви відповідних дій — *протестоватися* або *протестацию чинити*: «Коли(м) се протестова(л), дале(м) возному и шляхте грошей зі» (III, 3, 2); «Коли(м) протестацию чини(л), возному дале(м) и шляхте... г(р) і» (III, 3, 2). Взаємний протест обох сторін, що судяться, означається терміном *репротестация* (польське reprotestacja з лат. reprotestatio — SW): «О(т) репротестации балабанятиньскои тира(н)скои гро(ш) і, которая (репротестація. — *М. Х.*) в ще(н)никувьесть» (VII, 5, 2). Як видно з контексту ілюстрації, в даному випадку йдеться, очевидно, про написаний текст «протестації». Сюди треба також віднести термін *пропозиція* (польське propozycja з лат. propositio), що вживається в значенні «претензія однієї із сторін, що судяться, після судового розгляду справи» (див., напр., у словнику Горбачевського статтю propositium). Найчастіше виступає цей термін у словосполученнях *пропозицию чинити* або *подавати процесъ пропозиції* (своєї), що означають «висувати претензію»: «Кгды прокурато(р) пропозицію чини(л) у права, дале(м) г(рш) зі» (X, 8, 2); «До права, кгды подавали(с)мо проце(с) пропозиції своєи, дале(м) гро(ш) пу(л)трина(с)та» (X, 8, 1). Скарга на рішення суду у вищу інстанцію, як і тепер, позначається терміном *аппеляція* (польське apelacja від лат. appellatio — SW), а назва відповідної дії від цього терміну — *апелювати*: «Прокопови позычили(с)мо, кгды п. Стефа(н)... езди(л) до Ва(р)шавы з аппеляціею, зло(т) три(д)ца(т)» (X, 2, 1); «Зволоча(л) справу тую жебы ся бы(л) справилъ, апелюючи собъ до патриа(р)ха» (VI, 1601, 4, 1).

Інші поняття, пов'язані з судочинством, судовими процесами, визначаються в аналізованих документах ще такими термінами, як *присягати* (X, 5, 2), *инстанцыє чинити* (де *инстанция* з польськ. instancja від лат. instantio), що має значення «робити клопотання» (Горб.): «До пано(в) сенаторо(в)... о помо(ч)..., абы суду на то(м) сеймъ ся дожебрати..., пи(л)но и(н)ста(н)цыє чинити» (VIII, 3, 2); згаданий вже (в розд. IV) образний вислів *лѣмитацыи жебрати*, що в даному випадку означає «просити відстрочки»; *сторона*, що у відповідному контексті має значення юридичного терміну «одна із супротивних сторін, що судяться»: «Пана Романа ужили панове брацтво до Варшавы ехати... с цехами проти(в)нои стороны» (VI, 1616, 25, 1) та словосполучення *перевести право*, взяте, очевидно, дослівно з польськ. przewieść prawo, що означає «виграти в суді справу» (див. SW): «Дали(с)мо Шмѣдрови, що перевъ(л) право на дому прокоповско(м)... злоты(х) по(л)ски(х) сто и ше(ст)деся(т)» (X, 5, 1).

У документах зустрічається ще цілий ряд словосполучень, які вказують на всякі заходи, до яких вдаються сторони, що судяться, для успішного просування своєї справи в суді. Це, звичайно, сполучення загальновживаних дієслів з різними адміністративно-юридичними термінами, напр.: *возити протестацію* (X, 8, 1), *приняти протестацію* (там же), *виняти протестацію* (там же), *ходити по протестацію* (X, 8, 2), *протестацію поправляти* (X, 9, 1), *посилати по позви* (X, 8, 1), *корикговати позви* (X, 8, 2), *слати по позви* (X, 9, 1), *на интромѣсію ходити* (X, 8, 2), *зеднати прокуратора* (там же) і под.

Досить виразна і широко представлена в документах лексика на означення понять, пов'язаних із судовими (чи братськими) вироками.

На означення поняття «вирок», а також «покарання» вживається термін *декретъ* (польське dekret з лат. decretum — SW), що є тепер інтернаціоналізмом, але має вже звужену семантику[1], та давній спільнослов'янський термін *казнь* (пор. старослов'янське *казнь* «покарання», рос. *казнь,* польське kaźń, чеське kazeń — Br.): «Который-то декре(т) бра(т)ский ю(ж) приня(л) и подякова(л) братия(м) за декре(т). Пото(м)... слова своє поча(л) ревоковати, взгоржаючи декрето(м)..., причитаючи братия(м), же неслушный декре(т) были на него выдали» (VI, 1600, 2, 1); «Казнь всѣ(м) посполитаа—на зво(н)ници сидѣти» (IX, 28). Паралельно виступає ще термін *выровъ* (польське wyrok — ІСУЯ), що вживається тільки один раз у словосполученні *выровомъ декрету карати,* де *декретъ* означає, очевидно, поняття «постанова», і тому семантику цього словосполучення слід розуміти як «карати згідно з вироком, указаним в постанові».

На означення поняття «штраф» у документах вживається успадкований із староруської мови термін *вина,* що одночасно використовувався і в значенні «провина». Пор., напр., у такому тексті: «Кгды о во(л)ности руские и утиски великиє о(т) ляхо(в) знамєниє ходило..., о(т) ста(р)шихъ брато(в) будучи, нє бы(л) в бра(т)ствѣ... Юрий Козми(ч) рогатинє(ц), за которую вину осудивши его..., оде(р)жалъ вє(д)ле суду бра(т)ского на зво(н)ници сѣдѣня де(н) и но(ч) и заразъ... бе(з)мѣ(н) воску вины о(т)да(л)» (VI, 1599, 1, 1). У староруських пам'ятках *вина* виступає теж у різних значеннях («причина», «гріх», «повинність», «обвинувачення», «вибачення», «пеня» — Срезн.). В основному у таких же значеннях, як і в давньоруській мові, це слово засвідчене і в актових пам'ятках староукраїнської мови. У сучасній українській мові *вина* вживається лише в значенні «провина» (див. УРС).

[1] Тепер термін *декрет* означає постанову державної влади, що має силу закону. У досліджуваний період даний термін в українській актовій мові був дуже поширений і мав ряд значень, зокрема «наказ», «постанова», «ухвала», «вирок» (див. ІСУЯ).

На означення дій «карати», «виносити вирок», «засудити», крім слів *карати* та *осудити*, що вживаються і тепер, в документах часто використовується ще похідне від терміну *декрет — декретовати*, засвоєне, очевидно, з польського dekretować в значенні «видавати декрет» або «вирокувати» (SW). Найчастіше це слово виступає у формі дієприкметника *декретованъ* чи *здекретованый*: «А еслы бы который бра(т) за цѣхою... до бра(т)ства прийти не хотѣлъ, то коне(ч)не декретованъ быти мае(т) ведлугъ... статуту братского» (VI, 1599, 1, 1); «А который бы бра(т) знаменіе(м) братски(м) мѣ(л) взго(р)дѣти..., такий мае(т) быти осуженый и здекретованый (тобто *покараний. — М. Х.*) ведлугъ права» (VI, 1599, 1, 2). Сюди належить також термін *сказовати*, запозичений теж, очевидно, з польської мови (пор. старопольське skazować, skazawać в значенні «виносити вирок» — SW): «А судитися маю(т), радячися вспо(л)..., и я(к) моло(д)шіе всѣ позволя(т), та(к) старшіе маю(т) сказовати» (IX, 33).

Поняття, пов'язані з судовими покараннями, означають ще такі термінологічні слова і словосполучення, як *казнити*, що є синонімом до *карати:* «Непокарающи(х)ся истинѣ зако(н)не обличати и казнити» (IX, 13; пор. рос. *казнить* в значенні «мучить», «наказывать» — Уш.), *взяти казнь* або ще *декретъ на собѣ отнести, отнести кара̀ня* в значенні «відбути покарання»: «Декрето(м) свои(м) наказали, абы бы(л) взя(л) казнь на то, же...» (VI, 1601, 5, 1); «Декре(т) на собѣ таковый о(т)нѣ(с), же.. вилучо(н) быти мѣ(л)» (II, 1612, 2, 2); «Лєхшее пото(м) кара̀ня о(т)нѣ(с)ши пре(з) сидѣня..., зезна(л) то доброво(л)не..., же...» (II, 1612, 2, 2). Саме поняття «покарання» передається в досліджуваних документах, крім терміну *кара̀ня* (пор. польське karanie), однокореневим з ним полонізмом *карность* польське karność): «Мае(т) по ка(р)ности зара(з) перепрòсити того, кому бы(л) провини(л)» (IX, 32); «На карность винного до уряду належачого о(т)силати» (V). Тут треба також назвати сполуку *зезнати доброволне* (II, 1612, 2, 2; польське zeznać dobrowolnie) в значенні «добровільно признатися».

На означення заходів покарання судом чи державною адміністрацією вказують такі слова і словосполучення, як *посажати, вязенямъ* (польське więzienie), *окрутнє* (польське okrutnie) *карати* та *инъконтумациамъ* (польське inkontumacja з лат. incontumatia — SW) *здати* у значенні «видати заочний вирок за неявку на суд» чи «винести заочне рішення суду» (див. kontumacja — SW): «Староста посажа(л) пре(д)мєща(н), а мєща(н) на ратушъ позыва(л), повѣдаючи, же(с)те кгва(л)тъ учинили на манастири и пана Руцкого хотѣли(с)те забити» (X, 4, 2); «И за еде(н) разъ звоненя до̃ службы бжеи вязеня(м) окрутнє... каруть» (VIII, 1, 2); «Если бы те(ж) заносили декрета якие а(л)бо инъко(н)тумацыє..., наро(д) руский абы бы(л) осужонъ, здекретова(н) а(л)бо инъконтумациа(м)

зда(н), на то такъ о(т)казовати и того такъ довести...» (VIII, 2, 1).

На судове покарання вказує також термін *презискъ* (польське przezysk), що означав у той період виграну в суді справу чи присуджену позивачеві з підсудного якусь річ (див. SW): «Напро(д) просити (короля. *М. Х.*), абы(с)мы о(т) шко(д), презысковъ и накладовъ, адве(р)соромъ не платячи, волни были» (VIII, 2, 2). Сюди належить також термін *басарунокъ* (з нім. Besserung — ІСУЯ), що проник в українську актову мову, очевидно, через польське посередництво (пор. польське basarunek та його фонетичні варіанти — SW) і вживався в значенні «штраф за побої». Семантику цього терміну досить прозоро видно з одного тексту, в якому йде мова про уплату братством «басарунку» за побої слуг пана Мораховського, що нападали на братський монастир: «Слуга(м) пана Морахо(в)ского басарунку дали(с)мо зло(т) л» (X, 4, 2).

На означення поняття «виправдатися» паралельно вживаються *усправедливитися* (VI, 1618, 28, 1), що в такому ж значенні реєструється ще словником Грінченка (пор. також польське usprawiedliwić się в значенні «uniewinnić się» — SW), та *уюстификоватися* (VI, 1616, 24, 2), що проникло в актову українську мову за польським посередництвом (пор. польське justyfikować się з лат. justificare — SW).

Назви адміністративно-юридичних актів та документів

Термінологія, що відноситься до цієї тематичної групи, в аналізованих документах представлена незначною кількістю слів. Деякі наявні тут терміни, переважно іншомовного (латинського або німецького) походження, зберігаються і в сучасній українській мові, хоч часто вже з переосмисленим значенням. Вони вказують на ті або інші види актів та документів, що були прийняті в тодішніх польських та українських урядових установах і канцеляріях.

До цих термінів слід віднести: *книги електовые* (VIII, 2, 1) або ще *акта електовые* (VIII, 2, 1; польське akta з лат. acta і *електовый* з лат. electio — SW) в значенні «виборчі акти», «виборчі книги» (див. також ІСУЯ); *реєстръ електовый* (первісна назва документа VI) в значенні «виборчий реєстр», де *реєстръ* польське rejestr від лат. registrum; *мандатъ* (польське mandat з лат. mandatum — SW) у значенні «письмовий виклик до суду» (див. Горб. та SW); *контрактъ* (VI, 1617, 26, 1; польське kontrakt з лат. contractus — SW) у значенні «письмовий договір»; *интерцыза* (V; польське intercyza з лат. intercessio — SW) у значенні «договір на виконання якихось робіт»; *инвєнтаръ* (польське inwentarz з лат. inventarium) в значенні «список рухомих предметів», напр.: «О(т)дано ска(р)бы цркковные

вєдлугъ и(п)вентару» (VI, 1608, 11, 1); *инструкция* (назва документа VIII; польське instrukcja з лат. instructio) в значенні «письмова настанова»; *инъформация* (польське informacja з лат. informatio в значенні «письмове пояснення», а в тексті документа VIII, мабуть, «домовленість», «договір»), пор.: «Инъфо(р)мацию, которая была межи клеросо(м) львовскимъ, а межи Исаиею Балабано(м), о выбитя и(х) о(т)... Юра и о пойманя намѣстника, тую о(т)искати в канъцелярыи кся(н)дза Щи(р)бича пилно» (VIII, 3, 2); *квитация* (польське kwitacja з лат. quitatio — SW), що в одному з текстів має український синонім *записъ*: «Що коштую(т) записи, албо квитации» (VII, 5, 1); *ротулъ* (польське rotuł з лат. rotula — SW): «Кгды Ле(с)ко... езди(л) до Ва(р)шавы за ротуло(м), дали(с)мо му злоты(х) двадца(т)» (X, 9, 1), за значенням відповідає, мабуть, старопольському rotuł, rotuła — «pismo apelacyjne» (SW) [1] та *карта* (нім. Karte з лат. charta — Br.) — термін, що в той період мав значення «документ, содержащий в себе какое-либо обязательство, но не совершенный судебным порядком, а составленный домашним образом; домашняя расписка» (Нов.). Цей документ, як видно, не мав першорядного юридичного значення, і тому не випадково термін *карта* у документі VIII вжитий у словосполученні з іронічним відтінком — *гола карта:* «Иле(с)мы смогли дойти (тобто добитися в суді. — *М. Х.*) на голой картѣ намъ подано» (VIII, 2, 1).

До термінів слов'янського походження відносяться: *позевъ* (польське pozew), що означає «судовий акт, вручений возним відданому до суду» (SW): «На третїи позви возни(м) и писареви дале(м) г(рш) м̃» (X, 5, 2); *листъ* (VIII, 1, 2), а також книжний синонім до *листъ* — *писаніе:* «Всѣмъ повсюду и дѣже случится вєдати сиє нашє писаніе» (VI, 1602, 6, 1); згаданий вже термін *записъ* та словосполучення *волний листъ* и *листъ свѣдочный,* з яких перше, як видно з контексту, має значення «документ на право переселення в іншу країну»: «А если бы, бронь б̃же, и такъ не хотѣлъ, якъ жидомъ, во(л)ности на(м) допустити, рады на то нѣмашъ, то(л)ко во(л)ного листу о перестя до Воло(х) на бы(т) просити» (VIII, 2, 2), а друге, вжите у значенні «довідка», «посвідчення» (пор. *свѣдочний*), можливо, ще «рекомендаційний лист», є назвою документа, виданого братством дяку Михайлові для пред'явлення князеві Острозькому. Копія цього листа з цією ж назвою поміщена у документі VI (1602, 6, 1).

Таким чином, більшість названих термінів за походженням є латинською або німецькою. Ця термінологія перейшла в

[1] Під цим терміном можна також розуміти так званий Rothulum oclusum — запечатаний конверт, у якому сторонам, що судилися, у суді нижчої інстанції видавалися зізнання свідків для пред'явлення у суд вищої інстанції (див. Нов.).

актову українську мову через польське посередництво із західноєвропейських канцелярій і збагатила українську адміністративно-юридичну лексику новими термінами, які у переважній більшості збереглися і в сучасній українській літературній мові.

Лексика, що стосується оформлення адміністративно-юридичної документації. Канцеляризми

Щодо кількості ця категорія лексики займає в аналізованих пам'ятках досить помітне місце.

Як показує аналіз, писарі і члени ЛСБ у своїй практиці мовного оформлення (складання тексту) ділових документів користувалися переважно тою специфікою, яка була характерна для тогочасної української писемної ділової мови в цілому і мала вже досить давні традиції, що сягають до ділових документів XIV—XV ст., а певною мірою і до ділової мови Київської Русі. Тут мається на увазі, головним чином, широке використання в аналізованих документах властивих для всіх старо-українських писемних пам'яток ділової мови трафаретних канцелярських зворотів і штампів, які, при врахуванні ще й особливостей композиційної побудови, в усій своїй сукупності надають цим документам специфічного канцелярсько-ділового забарвлення.

Однак і в цій категорії лексики, незважаючи на численні стереотипні канцелярські звороти і штампи та іншомовні і старокнижні слова, пробивається досить виразний струмінь розмовної народної лексики, яка і надає канцелярській мові досліджуваних документів більшої виразності та дохідливості.

До термінологічної лексики, яка вказує на поняття, пов'язані з оформленням ділової документації, крім вже розглянутих назв різних актів і документів, відносяться ще такі досить поширені в той період терміни, як *печать* (I) в значенні «печатка», її різновид — *печать привѣсиста* (VIII, 1, 2; пор. польське przywiesista), тобто печатка, яку прикріплювали (привішували) до документа (грамоти) шовковим шнурком; *копия* (VIII, 1, 2), що вживається і тепер (польське kopia з лат. copia); *мѣнута* чи *минута* (польське minuta з лат. minuta), що в документах уживається в значенні «копія без печатки» (пор. minuta — SW) чи «черновой отпуск» (Горб.), напр.: «За мѣнуту протестаціи, которую(с)мо выняли з за(м)ку, дале(м) злоты(х) три» (X, 8, 1). Сюди слід віднести ще такі слова і словосполучення, як *писати* (VI, 1601, 4, 1), *записати* (VI, 1617, 26, 2), *вписати* в *реестръ* (VI, 1611, 14, 1), *написати* (IX, 5), *попысати* (VI, 1616, 24, 2), *выписати* (с книгъ) в значенні «викреслити із списку», що має синонім *вимазати* (съ книгъ), що вживається з семантикою «витерти» (пор. польське wymazać в значенні «витерти»): «Зара(з) судовнє... выписали его с книгъ бра(т)скихъ» (VI, 1601, 4, 1). З інших слід назвати: *подписъ* чи *под-*

писъ руки (VIII, 1, 2), *руку подписати* (I) в значенні «підписатися», *печать приложити* (I) в значенні «скріпити печаткою» тощо. Останні два словосполучення були канцелярськими штампами, що вживалися в трафаретному звороті, яким закінчується офіціальний документ: «А для лѣпшеи вѣри и певности печа(т) нашу бра(т)скую прикладаемо и руку куплю по(д)писуємо» (I). Крім штампа *руку подписати*, в даний період вживалося також тільки одне слово *подписатися*, а паралельно із словосполученням *печать приложити* виступало ще *печать притиснути:* «А для лѣпшей певности, печа(т) бра(т)ства нашего до сее и(н)те(р)цизы притиснувши, обопо(л)не подписалиесмося» (V).

До даної лексики можна віднести також словосполучення *приформовати руку собѣ*, що означає «підробити підпис» (під чийсь), де *приформовати* від *формовати*, а останнє від *форма* (Вг.): «О Демиде(ц)кого Яна... привилейку... пилно памятати, а тоє наганити, ижъ онъ, прифо(р)мовавши собѣ руку свою вѣдлє руки короля Стефана Батория, права и привилеа на ро(з)ные мѣсца давалъ» (VIII, 1, 2).

Різними видами канцеляризмів є також такі слова, як *ознаймовати* (VI, 1601, 6, 1; польське oznajmować); *вѣдати* (там же) в значенні «знати»; *вѣдомость* (II, 1612, 2, 1); *довести* (VIII, 2, 1) в значенні «доказати»; *доводъ* (VIII, 1, 2) в значенні «доказ»; запозичене *публѣкация* (II, 1612, 2, 2) в значенні «об'ява», «виголошення» (польське publikacja з лат. publicatio — SW); *умоцнити* (VI, 1599, 1 1; пор. польське umocnić); *потвердити* в такому ж значенні, як і тепер; з іншомовних вживається ще *конфирмация* (VI, 1618, 28, 1), тобто «ствердження вищими властями якоїсь постанови» (польське konfirmacja з лат. confirmatio — Вг.) та ін.

Окремо слід розглянути різні трафаретні канцелярські звороти і штампи.

Найтиповішими канцелярськими зворотами і штампами в досліджуваних документах є усталені формули, які найчастіше вживаються в офіціальних листах: а) при адресуванні: «Всѣмъ повсюду идєжє случится вєдати сиє нашє писаниє» (VI, 1602, 6, 1); «Ознаймуєм и свѣдитє(л)ствує(м) симъ наши(м) писаниє(м)» (там же); б) після викладу основного тексту, тобто при закінченні офіціального листа: «В ла(с)ку ваши(х) м(л) сєбє о(т)даємь» (там же) або «Остатокъ лепшо(с)ти вшелякой бу̃ всєдєржитєлю в руки єго стые̃... полецаємъ» (VIII, 3, 2); в) при датуванні: «Писано ве Львовѣ (IX, 58) чи «Писа(н) во Львовє» (VI, 1602, 6, 1). Вживаються канцелярські штампи і в договорах-інтерцизах: а) при вступах, де вказується на місце, в якому укладається договір, на присутніх при укладанні договору та на осіб, між якими цей договір укладається: «Сталося в дому бра(т)скомъ при бы(т)ности всѣ(хъ) куплю... бра-

тий... в мѣстѣ Львовѣ певное постановеня и згодливое межи нами бра(т)ствомъ... зъ едной стороны, а славе(т)ны(м) пно(м) Павломъ Римяшно(м) муляро(м) львовски(м) з другое стороны» (I); б) в кінці договору при ствердженні підписом і скріпленні печаткою: «А для лѣпшей вѣри и певности неча(т) нашу бра(т)скую прикладаемо и руку купно по(д)писуемо» (I); «А для лѣпшей певности неча(т)... до сее и(п)те(р)цизы притиснувши, обопо(л)не по(д)писалиесмося» (V) або: «Руками по(д)писася (!) вла(с)ными» (IV).

Трафаретні звороти і канцелярські штампи зустрічаються часто також у викладі основного змісту в різних документах, напр.: *весполъ позволити* (I); *волнѣ будемъ* (I) в значенні «залишаємо за собою право»; *досить чинити* (I), а також *чинити досить повинности своеи* (VI, 1611, 13, 1; польське dosyć czynić, zadość uczynić — SW); *волно заховати* (VIII, 1, 2); *заховати рачити* (VIII, 1, 2) — теж засвоєння з польських канцелярій (пор. польське raczyć zachować); *рачте знати* (VI, 1602, 6, 1; пор. польське raczyć znać); різні словосполучення із словом *справа* типу *справу отложити* (VI, 1600, 2, 2); *справу заховати* (VI, 1599, 1, 2; пор. польське sprawę zachować); різні словосполучення із словом *ведлугъ* чи *ведле* (польські według, wedle), що за значенням відповідають сучасному «згідно з...», напр.: *ведлугъ того, яко...* (VI, 1616, 23, 2), *ведле постановєня* (VI, 1608, 12, 1), *вєдле процесу* (VIII, 1, 1), *вєдле виналѣзку* (VI, 1600, 2, 1; польське wedle wynalazku) та ряд інших.

Канцелярсько-ділової специфіки надає досліджуваним документам також специфічний добір слів для означення якостей і ознак, напр.: *пилно, пилный, пилно памятати* (VI, 1611, 13, 2), *справы пилные* (VI, 1599, 1, 2); *статечне, завдячне* (польські statecznie, zawdzięcznie); *о(т)правовати статечне* (VI, 1599, 1, 2), *завдячне приняти* (VI, 1604, 8, 2) тощо. Типовими канцелярськими зворотами є також словосполучення із словами *вышеписаный* (IX, 21) чи *звышуписаный* (VI, 1599, 1, 1) або *вышшереченый* (I) та *нижейреченый* (IX, 21) тощо. Сюди треба віднести також слова *автентичне* чи *автентице* (засвоєні з польськ. autentycznie, від грецьк. authentes — SW), що відповідають за значенням сучасним «вірогідно», «достовірно» (пор. сучасне *автентичний, автентичність*), напр.: «Мунѣме(н)та су(т) у брацтвѣ авте(н)тичне пописани» (VI, 1616, 24, 2); «И показа(т) тоє авте(н)тице зацо е(ст) скара(н)» (VIII, 1, 2).

Необхідно відзначити, що оскільки однією з найголовніших рис канцелярського стилю світських ділових документів ЛСБ була широка наявність усталених трафаретних зворотів і штампів, утворених у багатьох випадках за польським зразком, з досить помітною (але не переважаючою) кількістю полонізмів і латинізмів, то для стилю ділових документів церковного ха-

рактеру полонізми і латинізми майже не властиві. Зате в цьому виді ділової документації, хоч не завжди однаковою мірою (залежно від манери письма і рівня книжної освіти писаря), переважають старослов'янізми та усталені штампи і звороти, що були властиві для тодішньої літературної слов'яноруської мови. Ці документи насичені великою кількістю церковної лексики, що надає мові високого стилю і відтінку церковного «смиренія».

Показовим у даному плані може бути документ IX. На відміну від суто світських документів тут знаходимо типові для церковних пам'яток штампи і звороти, що містять у собі різні поняття, пов'язані з церквою. Це, напр.: а) такі слова і цілі звороти при адресуванні чи звертаннях, як *«благочестїа рачителемъ»* (IX, 1), *«прыискрънимъ сно̃мъ»* (IX, 2), *«возлюбленимъ о гдѣ̃»* (там же); б) при закінченнях: *«єму же слава въ вѣки вѣкомъ. Аминь!»* (IX, 56), *«Да бг̃ъ мира въдваряе(т)ся со вами и есть выну посредѣ ва(с) и ми(р) свой даруе(т) ва(м)»* (IX, 58) тощо. Для цього виду документів характерні також типові церковні титули: *святѣйший* (IX, 7), *вселенский* (там же), *богоносный* (IX, 9), *христоименитий* (VI, 1602, 6, 1) і под.; різні біблійні чи євангельські звороти: *«достойно званїю и непоро(ч)но житїе пожившe»* (IX, 10); досить часто вживані цитати із священного письма або різні посилання на нього та значна кількість специфічних слів для означення якостей (з церковним відтінком): *«дх̃овне даный цр̃кви»* (IX, 5), *достохвалный* (там же), *«законне писаный»* (IX, 52) тощо. Специфічно книжного забарвлення надають мові церковних ділових документів також сполучники *аще, ащеже, яко, иже, яжъ*, прийменники *во, со, ко*, займенники *нѣкий, таковый*, різні суфіксальні утворення з суфіксом **-ние** тощо.

Аналіз адміністративно-юридичної лексики, засвідченої в досліджуваних пам'ятках, показує, що велика частина термінів та слів, які у відповідних контекстах набрали термінологічного значення, збереглися у складі адміністративно-юридичної лексики сучасної української літературної мови, хоч багато з них внаслідок відомих історичних причин стали історизмами (напр.: *райці, підписок, референдар, ратуш, привісиста печать* та ін.) або мають зараз вже звужену чи переосмислену семантику (*уряд, декрет, квитанція, мандат, мінута, репліка* та ін.).

У проаналізованій групі лексики є досить значна кількість термінів іншомовного (переважно латинського) походження. Абсолютна більшість цих термінів засвоїлася староукраїнською

мовою ще в попередні століття за посередництвом польської актової мови[1].

Проте іншомовні засвоєння в цій групі лексики, незважаючи на їх численність, не становлять основи і специфіки всієї проаналізованої лексичної групи. Вони вживаються, головним чином, на означення адміністративно-юридичних понять, що з'явилися на Україні в період шляхетського поневолення (напр.: назви державних установ та урядових осіб, назви адміністративно-юридичних актів та документів, багато термінів судочинства тощо). Над адміністративно-юридичною лексикою іншомовного походження кількісно все-таки переважає лексика, утворена на українському мовному грунті на основі спільнослов'янського лексичного фонду.

Розділ VI

ЦЕРКОВНО-ОБРЯДОВА ЛЕКСИКА

Слова і сполуки слів, що вживаються на означення понять, пов'язаних з релігійним культом і різними обрядами, представлені в аналізованих документах досить широко.

Насиченість документів ЛСБ церковно-обрядовою лексикою пояснюється, головним чином, тим, що ЛСБ було в першу чергу церковним братством і в писаних пам'ятках його церковний характер, зрозуміло, повинен був знайти свій відбиток:

Найбільш повно в документах відбиті такі тематичні пласти церковно-обрядової лексики: 1) назви біблійних осіб та церковно-міфологічних постатей; 2) назви служителів релігійного культу та офіціальних звань і чинів церковної ієрархії; 3) назви церковних організацій, богослужбових приміщень та предметів церковного вжитку; 4) назви понять, пов'язаних з церковним

---

[1] Великий наплив у староукраїнську актову мову іншомовної термінології, зокрема латинізмів та полонізмів, має своє історичне мотивування.

Відомо, що мова урядових установ і судів на Україні була в той період переважно польською або латинською з прийнятою із західноєвропейських канцелярій численною латинською чи німецькою термінологією. Зрозуміло, цією термінологією змушені були користуватися й українці та білоруси. Тому запозичену польською актовою мовою із західноєвропейських канцелярій (переважно за чеським посередництвом) адміністративно-юридичну термінологію більш-менш ретельно зберігала і українська та білоруська актові мови. Без знання латині, наприклад, важко було в той час представникам українського та білоруського народу домогтися чого-небудь у польській урядовій установі або суді. Це й було однією з причин запровадження латинської мови в українських школах. Дуже влучно і дотепно відмітив це ще Сільвестр Косов у своєму «Elegessis abo danie o szkolach Kijowskich i Winnickich w Ławrze» (1635 р.) (Див. П. Житецький, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII—XVIII вв., стор. 10). Необхідно також відмітити, що українські писарі іноді зловживали іншомовною лексикою і без потреби засмічували нею українську мову.

вченням, та назви людей за їх ставленням до церкви; 5) назви церковно-побутових обрядів та пов'язаних з ними предметів; 6) штампи та фразеологізми церковного походження.

Назви біблійних осіб та церковно-міфологічних постатей

Для найменування бога вживається давнє спільно-слов'янське слово *богъ* та різні усталені словосполучення, до складу яких входить це слово як стрижневий компонент, напр.: *панъ богъ* (VI, 1601, 5, 2), *богъ живъ* (IX, 16), *богъ мира* (IX, 58), *той єдиний* (IX, 15) в розумінні «єдиний бог», *господь богъ* (г҃ бг҃; VI, 1600, 10, 2) та ін. Як синонім слова *богъ* подекуди вживається саме тільки слово *господь* (*г(с҃)дь* — IX, 38) — на думку дослідників, праслов'янське утворення на базі ghostipotis (Machek, ES), первісна назва хазяїна дому, що згодом стала титулом бога.

На означення бога вживається також назва триєдиного божества — «трійці», в якій, згідно з християнським вченням, сполучаються три іпостасі: *богъ отець,* рідше вживається тільки *отець* (*о(т҃)ц*—IX, 18); *сынъ божий* (*сн҃ъ бж҃ий*—IX, 17), *Исусъ Христосъ* (*Іс҃ Хс҃*—IX, 50) чи *господь Исусъ Христосъ* (*гъ Іс҃ Хс҃*—там же), а найчастіше просто *христосъ* (*Хс҃ъ*—VI, 1602, 6, 1) та *святый духъ* (*ст҃ый дх҃ъ*—I).

Аналогічно різними усталеними словосполученнями означається також міфічна *божа мати,* напр.: *пресвятая богородица* (*пр(с҃)тая бц҃а*—VI, 1602, 6, 1); *пресвятая богородица и присно дѣва Мария* (*престая бц҃а и пр(с҃)но дѣва Мр҃ия—I*); *святая богородица* (*ст҃ая бц҃а*—VII, 4, 2) тощо.

З назв церковно-релігійних міфічних істот в документі IX зустрічається вживане й досі слово *сатана,* що походить із староєврейського sātān «ворог» (див. Уш.) і має ще цілий ряд синонімів (*диявол, чорт, біс* тощо).

Особливо багато в аналізованих пам'ятках представлені назви різних християнських святих, напр., апостолів, мучеників, великомучеників, божих угодників і под. Сюди треба віднести насамперед субстантивований прикметник *святый* (*ст҃ый*), що виступає в значенні «праведний, непорочний». Проте найчастіше слово *святый* вживається в сполуці з конкретними іменами святих, напр.: *ст҃ый Никола* (VII, 6, 1), *ст҃ая Анна* (VII, 1, 1), *ст҃ый Иоа(н) Бг҃ословъ* (VII, 1, 1), *ст҃ый мч҃никъ Димитрий* (VII, 1, 1) і ряд ін. З назв інших церковних святих часто зустрі-

чаються *апостолъ* (VII, 1, 1; з грецьк. apostolos «послушник»; Уш.), *три с̃тителѣ* (VII, 1, 2) та ін. Характерно відзначити, що назви церковних святих вказують переважно на якийсь конкретний день року в церковному календарі, в який церква відзначає пам'ять цього св'ятого, і вживається, отже, при датуванні.

Назви служителів релігійного культу та офіціальних звань і чинів церковної ієрархії

Слова, що вказують на служителів релігійного культу, збереглися в основному й досі. Абсолютна більшість з них належить до староруських запозичень з грецької мови: *патриархъ* (IX, 8; з грецьк. patriarches); *екзархъ* (VI, 1601, 4, 1; з грецьк. exarches); *митрополитъ* (VI, 1601, 4, 1; з грецьк. metropolitos); *епископъ (еп(с̃)пъ;* IX, 45; з грецьк. episkopos); *протопопъ* (IX, 45; з грецьк. protos «перший», pappas «батько»); *попъ* (II, 1612, 2, 1; з грецьк. pappas «батько») і паралельно його синонім *священникъ* (*сщеникъ*; VI, 1600, 2, 2); *архидіяконъ* (VI, 1601, 4, 1; з грецьк. archidiakonos); *презвитеръ* (II, 1612, 2, 1; з грецьк. presbyteros); *дякъ* (VI, 1602, 6, 1; з грецьк. diakos); з назв монастирських звань — *настоятель* (II, 1612, 2, 1) та *архимандритъ* (VI, 1601, 5, 2; з грецьк. archimandritos). Сюди треба віднести також слово *отецъ*, що в деяких випадках за семантикою відповідає слову *попъ*, проте найчастіше виступає в ролі титула духовної особи будь-якого рангу, напр.: *отецъ патріархъ* (VI, 1601, 3, 2), *отецъ Матфей архимандритъ* (VI, 1601, 5, 2). Як титул найвищого рангу духовної особи православної церкви (патріарха) виступають також слова *святейший* (IX, 6) та *вселенский* (IX, 7).

Назви церковних організацій, богослужбових приміщень та предметів церковного вжитку

На означення православного богослужбового приміщення в документах, як і тепер, вживається слово *церква*, рідше *церковъ* (пор. сучасне західноукр. діалектне *церков;* від грецьк. kyrikon «божий дім» від kyrios «пан» — Вг.), що найчастіше виступає в супроводі прикметникового означення *божия (цр̃ковъ бж̃ия;* VI, 1599, 1, 2) або іменника в родовому відмінку *набожества* (польське nabożeństwo; *цр̃ковъ набожества*; VIII, 3, 1).

Крім прямого значення — «будинок, у якому відбувається богослужіння православного обряду», слово *церква* (*церковъ*) у відповідних контекстах, як і тепер, може виступати в значенні «християнські організації, об'єднані єдністю догматів» або

«православна церковна організація», причому в останньому випадку це слово вживається у словосполученні *стая восточная кафолицкая* (від грецьк. katholikos «загальний» — Уш.) и *ап(с)лская цр҃ква* (IX, 2), в якому на православний характер церковної організації вказує слово *восточная*. У словосполученні *по закону хв҃ы цр҃кви* слово *церква* виступає із семантичним відтінком «християнська релігія».

У документах дуже часто зустрічаються похідні слова від слова *церква*, напр. прикметник *церковный* (-а, -е), що виступає у ролі означення до назв тих чи інших предметів і вказує на їх приналежність церкві: *домы цр҃ковные* (V), *цр҃ковные пѣнязї* (X, 2, 5), *кгрунты цр҃ковные* (VI, 1601, 3, 2), *шкода цр҃ковная* (VI, 1601, 3, 2) і под. В окремих випадках паралельно із словом *церква* вживається його книжний старослов'янський синонім *храмъ* (напр., в документі I, IV та ін.).

Богослужбове приміщення християн римсько-католицького обряду, як і досі, означається словом *костєлъ* (VIII, 3, 1; польське kościół, чеське kostel, від лат. castellum — Br.). Такого ж характеру приміщення у віруючих євреїв, як і тепер, означається словом *божниця* (пор., напр.: «Навєтъ божници свои жидове маю(т)» (VIII, 3, 1).

З назв окремих частин церковного будинку в наших документах зустрічаються такі: *паперть* (X, 6, 2; від грецьк. pagaretros; Уш.) — ганок чи також майданчик перед входом у церкву (див. Уш.), *притворъ* (X, 7, 2) — передня частина церкви, розміщена безпосередньо після паперті (див. Уш.), *олтарь* (II, 1612, 2, 1; тепер *вівтар*; давнє слов'янське засвоєння з лат. altare — Уш.)— назва головної частини церкви, а також жертовника (див. Уш.), *казалниця* (VII, 3, 2) — спорудження, з якого піп виголошує проповіді, чи так звані казання, *баня* (II, 1611, 3, 2) — назва церковного купола [1] та *звонниця* (VI, 1599, 1, 1) — назва спеціальної споруди для церковних дзвонів. В тому ж самому значенні, що й *звонниця*, в пам'ятках виступає також слово *вєжа* (VI, 1599, 1, 1). Про це може свідчити, напр.,

[1] Слово *баня* в слов'янських мовах, в тому числі і в сучасній українській мові, виступає в різних значеннях. В російській мові *баня* — приміщення, в якому миються і паряться, переносно також «спека» (див. Уш.); в польській łaпіа — відповідної форми кухонна посудина і, як омоніми, — «диня», «шахта» (див. Вг.), у чеській łanie, łańka — відповідної форми посудина, а також «шахта» (див. Вг.). У сучасній українській мові УРС реєструє це слово в значеннях рос. «баня» та більш поширеного в українській мові «купол» (овальної форми покрівля), хоч в західноукраїнських говірках *баня* вживається ще й в інших значеннях (див., напр., І. Верхратський, Про говір заміщанців, Львів, 1894, стор. 36; його ж, Знадоби до пізнання угро-руських говорів, ч. I, 1889, стор. 202).

такий контекст: «О(т)де(р)жалъ ве(д)ле суду бра(т)ского на зво(н)ници съдъния де(н) и по(ч), и заразъ на выпуще(н)ю з вежъ бе(з)мь(н) воску вины о(т)да(л)» (VI, 1599, 1, 1).

Як назви відповідних церковних організацій в документах виступають слова *монастыръ* (VII, 3, 1; від грецьк. monasterion — Преобр.), рідше *манастыръ* (III, 2, 2) або *намастиръ* (III, 6, 1) в значенні «церковно-земельна організація монахів чи монахинь» і паралельно — «церква разом з приміщеннями, в яких ця організація розміщається», та *братство* (VI, 1599, 1, 1), рідше *брацтво* (IX, 10) в значенні «церковно-релігійна община». Останнє з них — *братство* (*брацтво*) дуже часто виступає в супроводі різних прикметників-означень, напр.: *христове братство* (VI, 1601, 4, 2), *стое брацтво* (VI, 1616, 23, 1), *дховное братство* (IX, 12) і под., що вказують на церковний характер общини.

Назв предметів церковного вжитку в наших пам'ятках порівняно мало. Сюди належать: *крестъ* (X, 3, 1; з давнього *крьстъ* [1]); *икона* (VI, 1600, 2, 2; від грецьк. eikon «образ» — Преобр.) і паралельно з ним в тому ж самому значенні слов'янський синонім *образъ* (X, 11, 2); *кадило* (X, 2, 1; від *кадити*) — назва так званого ладану; *миро* (VII, 3, 1; від грецьк. myron — Преобр.) — назва штучно виготовленої маслянистої пахучої речовини, що вживається в християнських церковних обрядах (пор. Уш.): *операта* (VI, 1616, 23, 1; мабуть, від лат. apparatus «спорядження») — назва одягу (риз) священика (пор. у Гр.: «*Опирати* — облачение священника»). До цього ряду слів треба віднести також назви богослужбових книг: *евангелие* (евнлие; IX, 14; з грецьк. evaggelion — Преобр.); *псалтыръ* (X, 2, 1; з грецьк. psalterion — Преобр.) — назва книги церковних псалмів; *требникъ* (VII, 5, 1) — назва богослужбової книги, за якою відправляються так звані треби (пор. Уш.); *часословецъ* (VI, 1611, 14, 2; від *часослов*) — назва книги, що містить в собі тексти деяких церковних служб, так званих часів (пор. Уш.) та *охтай,* що вживається в контексті «О(т) охтая це(р)ковного, що клиили и перевязовали, г(рш) м» (VII, 4, 2) і є перекрученою назвою *октоїха* чи інакше так званого *восьмигласника* (від грецьк. oktoechos — Преобр.) [2]. Поняття «церковно-богослужбові книги» або «святе письмо» передається в документах синонімічними словосполученнями *бгодхновенные писания* (IX, 11), *стые книги* (IX, 51), *книги богословские* (VI, 1618, 27,1), *книги законные* (IX, 30).

[1] Сучасне українське *хрест* (з х замість к) виникло під впливом вимови і написання імені *Христос* з грецьк. christos (див. Вг.).

[2] Утворення форми слова *охтай* від *октаїх* треба пояснювати так: *октоїх*> *охтаїк*> *охтай*. Слова *охтаїкъ, охтай* можна зустріти і в інших староукраїнських писаних пам'ятках (див. карт. Тимч.).

Назви понять, пов'язаних з церковним вченням, та назви людей за їх ставленням до церкви

В аналізованих пам'ятках зустрічається ряд слів і словосполучень, які вживаються на означення різних понять, що пов'язані з християнським розумінням моралі, а також слів-назв людей в залежності від їх позитивного чи негативного ставлення до церкви чи релігії.

Церковна проповідь покірливості чи смирення передається, напр., такими словосполученнями книжного походження, як *сѣнлски жити* (IX, 11), *составляти любовъ въ вѣри по закону хви цркве* (IX, 12—13), *хр(с)тіа(н)ски преставитися* (IX, 40) і под.

На означення людей, відданих церковному вченню, вживаються такі слова і словосполучення, як *смиренний* (IX, 11), *вѣрующий заповѣдемъ* (IX, 55), *благочестивый* або ще *благочестия любитель* (VI, 1602, 6, 1) і под.

Різні поняття, пов'язані з порушенням церковного вчення, релігійних правил, означають в документах такі слова і словосполучення, як *грѣхъ* (IX, 11), *согрешити* (IX, 14), *дѣлати безаконїе* (IX, 49), *вѣри отвергтися* (IX, 28) чи просто *не вѣрувати* (IX, 17) і под.

На різні заходи, до яких вдавалися церковні органи для відповідного покарання порушників церковних порядків, вказують такі, напр., слова і словосполучення, як *обличати* (IX, 45) в значенні «викривати», *не блсловити* (там же), отъ цркве *отлучати* (IX, 14), а звідти і слово *отлученя* (VI, 1618, 28, 1), розмовне *вилучити* (пор.: «Пре(з) публѣкацию ерейскую вилучо(н) быти мѣ(л)» — II, 1612, 2, 2), *проклясти*, від якого зустрічається похідне *проклятъ* (IX, 27) і ін.

До цього пласта лексики слід віднести також слова, які вживаються на означення людей за їх віросповіданням. Сюди належать такі, вживані ще й тепер в українській мові назви, як *христианинъ* (VIII, 1, 2), *евангеликъ* (VIII, 3, 2) і два синоніми *язычникъ* (IX, 16) та *поганинъ* (там же; давнє слов'янське засвоєння з лат. paganus; пор. польське poganiec, але в XVI—XVII ст. також pohaniec — Вг.). Тут можна назвати поширені також у тодішній полемічній літературі полонізми *папіста* (VII, 3, 2; польське papista від papa) та *папежникъ* (там же; польське papieźnik від papież «папа»), що виступають як лайливо-зневажливі назви католиків і уніатів. Люди православного віросповідання означаються в документах словосполученням *правовѣрныи люди* (IX, 10), а представники інших віросповідань — словом *иновѣрцы* (VI, 1600, 2, 1). Об'єднання православної церкви з католицькою передається терміном *унѣя* (VIII, 1, 1; польське unia з лат. unio «єдність»).

Назви церковно-побутових обрядів та пов'язаних з ними предметів

Цей тематичний пласт лексики представлений в документах, головним чином, словами і словосполученнями, які за своїм характером є переважно термінами з ділянки похоронних обрядів, а також назвами деяких обрядових свят та пов'язаних з їх відзначанням церемоній.

Обряд проводів тіла померлого означається вживаним і тепер у ряді українських говірок словом *погрѣбъ* (VII, 9, 1; див., напр., Гр.; пор. також польське pogrzeb), хоч в документі IX це ж саме поняття передається книжним *погрѣбанїе*. Поняття «домовина» означається словом *труна*, поряд з яким паралельно використовуються фонетичні варіанти цього слова — *трунна* та *трумна*, напр.: «Гр(ш)... на трунну на гвуздя, що труну збива(л)» (III, 5, 1); «Два шелюги далемъ до тру(м)ны» (III, 4, 2)[1]. *Труна* вживається і в сучасній українській літературній мові, а *трумна* або ще *трумло* (і можливий їх варіант *трунва*) зустрічаються в говірках (їх реєструє словник Грінченка). У документі IX на означення поняття «домовина» вживається давнє *гробъ* (IX, 20; пор. й тепер загальновживане в російській мові *гроб*). Однак у цьому ж таки документі IX, а також документі III слово *гробъ* виступає в значенні «могила». Пор.: «О(!) гробу, що копали, г(рш) д» (III, 8, 2); «Маю(т) его всѣ братия опровадити (!) ко гробу» (IX, 40)[2]. Терміном похоронних обрядів є також назва *покровъ*, що означає покривало на труну покійника. Напр.: «В худобѣ умирающи(м) — покровъ на гробы и погрѣбанїа» (IX, 20; див. також Уш.: «*Покров* — покривало для гроба покойника»). На дію, пов'язану з церемоніальним віднесенням тіла покійника до місця поховання, вказують словосполучення *отпровадити ко гробу* (IX, 40), *отпроваженє тѣла мертвого до гробу* (IX, 40). Тісно пов'язане з похоронними обрядами також слово *коливо* (VII, 4, 2), що в деяких західноукраїнських говорах вживається й тепер як назва спеціально вареної пшениці, що є першою стравою на поминках[3]. За

---

[1] Цікаво, що ці три фонетичні варіанти зустрічаються паралельно у одного і того ж писаря (як видно з наведеного прикладу, навіть в одному реченні). Ці ж самі варіанти є і в польській мові (польське truna, trunna, trumna і поряд також truhła, trugła з нім. Truhe — Вг.). Треба гадати, що саме з польської мови ці три варіанти проникли в українську мову, зокрема в її західноукраїнські говори.

[2] У такому ж значенні *гріб* (з колишнього *гробъ*) вживається й досі переважно в західноукраїнських говорах (див., напр., Жел.).

[3] Див. Jan Janów, Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych, Lwów, 1926, стор. 171. Я. Янув свідчить, що *коливо*, згідно з обрядом, спочатку несуть до церкви, де над ним піп править парастас, а після повернення додому кожен з учасників поминок повинен з'їсти цієї страви дві-три ложки.

свідченням інших джерел *коливо* може вживатися також на означення традиційної різдвяної куті [1].

До даного пласта лексики треба віднести також слово *цвинтаръ* (польське cmentarz з лат. cimeterium від грецьк. koimetērion «місце спокою» — Вг.), що означає, як і тепер у західноукраїнських говорах, спеціально відведене для поховань місце (переважно біля церкви): «На цви(и)тари пре(д) ц̃рковлю» (VI, 1600, 2, 2).

Тут можна назвати ще деякі назви християнських обрядових свят, зокрема тих, що первісно не мали християнського забарвлення і були лише в пізніший час запозичені церквою з різних дохристиянських культів, як, напр.: *пасха* та *рождество*. Поняття «пасха» в документах означається трьома паралельно вживаними синонімами: *паска* (VI, 1611, 13, 1; від *пасха* — з грецьк. pascha від староєвр. pesach — Преобр.), *воскресение христове* (VI, 1604, 8, 2) та *великдень* (X, 2, 4). У мові віруючих ці синоніми широко вживаються ще й тепер. Свято «різдво» передається словосполученням *рожество христове* (VI, 1601, 3, 2). Назви інших церковно-обрядових свят виступають у формі словосполучень, напр.: *квѣтна недѣля* (VII, 5, 1), *шошествие* (!) *с̃того дх̃а* (VII, 8, 1), *трехъ с̃тителю* (!) (VII, 1, 1), *великий постъ* (VII, 1, 1). Сюди можна віднести також слово *анътипасха* (VI, 1612, 17, 2; від грецьк. antipascha), що є назвою першої неділі після великодня (див. ІСУЯ).

Назви свят християнського походження в документах вказують переважно на дні року, визначені церквою для вшанування того або іншого церковного святого, напр.: *с̃того Юрия* (VII, 5, 2), *с̃того мученика Димитрия* (VII, 1, 1), *недѣля мироносиць* (VII, 1, 1) і под. Всі ці назви, як вже було зазначено, вживаються переважно при датуванні (найчастіше в документі VII).

До лексики, пов'язаної з богослужінням, молитвами тощо належать слова *молитися* (IX, 4), *молитвовати* (дім) в значенні «освячувати (дім) при закладанні або закінченні його будівництва»: «В то(т) ча(с) домъ молитвовано» (III, 1, 2); назви обрядових церковних служб-відправ, таких, як *утрня* (IX, 43), *вечерня* (IX, 43), *літоргія* (IX, 43; від грецьк. leiturgia — Преобр.) в значенні «обідня» — головне християнське богослужіння, *заздравная* (IX, 43), *памятная* (IX, 43), *псаломъ* (IX, 52; від грецьк. psalmos «пісня» — Уш.). Поняття «церковна пісня» передається словосполученням *пѣснь дх̃овная* (IX, 52), а люди, які виконують церковні пісні, — словом *співаки* (VI,

[1] Див. Э. А. Кубек, Старославянский-угорский-руский-немецкий словарь к священному писанию, Ungvar, 1906, стор. 107.

1616, 24, 2). Найменуваннями певних видів церковних обрядів і обрядових предметів є також згадуване вже слово *процесия* (VIII, 1, 2) та словосполучення *пренасвятъший сакрамент* (VIII, 1, 2; польське przenajświętszy sakrament, де sakrament з лат. sacramentum), що означає освячене вино з крихтами прісного білого хліба.

З інших церковних термінів тут треба ще назвати *потребникъ* (VII, 4, 2), що, за свідченням словника Кубека [1], означає печений в попелі опрісник (див. рос. *опресноки* — Уш.), та такі назви біблійно-міфологічних понять, як *небо* (IX, 18; пор. давнє *нєбєса*) у значенні «місце перебування бога, святих і праведників», його книжний синонім *цр҃ствїе бж҃їе* (IX, 50), а також *рай бж҃ий*, що виступає в документі VIII як засіб художнього порівняння: «Маєстатъ в(ш) к(р) м(л) яко рай бж҃ий розмаиты(х) народо(в) древны уквѣченый» (VIII, 3, 1), а в прямому значенні є назвою міфологічного місця, в якому після смерті оселяються душі праведників; в біблії — сад, що в ньому до т. зв. гріхопадіння жили Адам і Єва.

Штампи та фразеологізми церковного походження

Найчастіше зустрічаються церковні штампи, утворені при допомозі слів *святый (ст҃ый, -ая, -ое)* та *божий (бж҃ий, -ая, -ое)*, напр.: *руки ст҃ые* (VIII, 3, 2), *справедливость ст҃ая* (VIII, 3, 2), *мѣсце ст҃ое* (VI, 1600, 10, 2), *боязнь бж҃ая* (I), *воля бж҃ая* (VI, 1604, 7, 2), *бж҃ая милость* (IX, 44), *моцъ бж҃ая* (там же), *рокъ бж҃ий* (VI, 1599, 1, 1), *слово бж҃ее* (VI, 1602, 6, 2) і под.

Зустрічається також декілька штампів, утворених при допомозі слів *христовый* та *господний*, напр.: *хв҃е повелиние* (IX, 9), *хв҃е евн҃ліє* (IX, 26), *хв҃ая црковъ* (IX, 9), *любовъ хв҃а* (IX, 5), *г(с)н҃ие заповѣди* (IX, 56), *дѣла гн҃я* (IX, 27) і ін.

До церковних штампів треба віднести також деякі трафаретні словосполучення, що найчастіше зустрічалися в документах, писаних у церковних канцеляріях духовними особами, напр.: *дх҃овне данный, дх҃овне писаный* і под. Пор.: «Еп(с)пъ не маетъ противитися праву сему о(т) на(с) (патріарха. — *М. Х.*) дх҃овне данному цр҃кви во вѣчныа роды, но закона дх҃овного писанымъ повинутися» (IX, 53). Як своєрідний церковний штамп

[1] Э. А. Кубек, назв. праця, стор. 194.

виступає також відомий вислів з молитви *слава въ вѣки вѣко(м). Аминь* (XI, 56).

У досліджуваних документах зустрічаємо також ряд фразеологізмів церковно-культового походження, які можна віднести до «ходячих зворотів», бо деякі з них так чи інакше мали широке поширення і в живій народній мові. З незначними змінами ці звороти чи вислови вживаються в українській мові ще й досі, хоч, правда, тепер вони вже втратили (або втрачають) свій первісний зміст побожності і переважно виконують функцію модальних слів.

Складовим і невід'ємним компонентом всіх цих фразеологізмів у документах виступає слово *богъ*, напр.: *боже того не дай* (VI, 1600, 10, 2; пор. сучасне «Не дай боже», «Не дай того боже» [1]), *ужичи-ли панъ богъ здоровя* (VI, 1616, 25, 2; пор. сучасні «Дасть бог здоров'я» «Дай боже здоров'я» чи «Дай вам, боже, здоров'я» [2]), *дался богъ дочекати* (VIII, 3, 2; пор. сучасне «Дай, боже, дочекати» [3]), *бронь бе* (VIII, 2, 3; польське broń boże, пор. сучасне укр. «Борони боже», діалектні також «Бронь боже», «Брунь боже» [4]), *да панъ богъ*, що виступає як клятва, аналогічна сучасному західноукраїнському «бігме», і є найімовірніше калькою польськ. dalibóg у значенні «даю слово» (див. SW), напр.: «А и(н)шого, да па(ń) богъ, нѣчого на него злого нє знаю» (VI, 1601, 5, 2). З інших фразеологізмів церковного походження в документах зустрічаємо поширену й тепер в українській мові ідіому *душею и тѣломъ* (IX, 29).

Таким чином, треба відзначити: а) наявна в документах церковно-обрядова лексика виявлена досить всебічно; б) значний процент цієї лексики становлять успадковані традиційно з попередніх століть книжні слова, старослов'янізми і грецизми; в) переважна більшість слів і словосполучень цієї лексико-семантичної групи збереглася в мові віруючих та служителів релігійного культу й досі, однак в цілому цей пласт лексики в нашій країні є пережиточним, так само, як і різні види релігії; ґ) ця група лексики, як і інші групи, має на сьогодні історико-пізнавальне значення: вона характеризує деякі сторони побуту і культури українського народу в XVI—XVII ст.

Розділ VII

МЕТРОЛОГІЧНІ ТА НУМІЗМАТИЧНІ ТЕРМІНИ

Метрологічні та нумізматичні терміни є назвами різних одиниць мір і грошових знаків. Поява і розвиток різних видів мір зумовлена ростом продуктивних сил та станом виробничих

[1] Див. «Етнографічний збірник», т. X, вид. НТШ, Львів, 1901, стор. 83.
[2] Там же, стор. 75.
[3] Там же.
[4] Там же, стор. 73.

відносин у суспільстві, тому дослідження метрологічних і нумізматичних термінів має важливе значення для глибшого пізнання історії народу, його побуту і культури[1].

Метрологічні терміни

Матеріал пам'яток дає можливість розглянути такі категорії метрологічних термінів: 1) назви лінійних мір; 2) назви мір об'єму та місткості; 3) назви мір ваги; 4) специфічні назви чисел, що виконують функцію одиниць обліку деяких роздрібних предметів і 5) слова, вживані на означення різних відрізків часу.

Назви лінійних мір

Номенклатура лінійних мір представлена в документах термінами *локоть* та *мѣра*.

Спільнослов'янський термін *локоть*, як і *полълоктя*, вживається тільки в документах I, IV, V на означення певної величини каменя, напр.: «Каме(н) ка(ж)дый мае(т) быти на высокость тонше о(т) по(л)локтя. Который бы камень бы(л) высокостю толстый на локо(т), таковый мае(т)ся платити за два локтѣ. А если бы ты(ж) который каме(н) высокостю в то(л)щъ не выноси(л) зупо(л)ного локтя, таковый мае(т) быти плаче(н) за еди(н) подо(л)жний локоть» (I); «То(т) камень локтевый на широкость повине(н) о(т)давати едино сто локтей» (IV).

Локоть, як вказує сама назва, є антропометричною лінійною мірою, яка вживалася (а подекуди вживається й досі) ще від найдавніших часів. У різний період, у різних народів і в різних місцевостях ця міра була неоднакова. Спираючись на відповідні джерела, Й. О. Дзендзелівський, який досліджував термінологію народної метрології сучасних говірок Закарпатської області, подає такі види локтів: *локоть старорускький* дорівнює 46 см; *російський локоть* — довжині людської локтевої кістки (0,5 м); *старочеський локоть* — 0,5914 м; *староримський* — 0,44385 м; так званий *великий віденський* — 0,778 м; *старопольський* або інакше *коронний* чи *варшавський* — 0,585 м; *сучасний польський* — 0,576 м[2]). Однак це неповний перелік видів

---

[1] Оскільки метрологічні та нумізматичні терміни означають поняття, тісно пов'язані в першу чергу з народним господарством, економікою суспільства, їх, звичайно, можна було б розглядати в групі суспільно-економічної лексики. Однак у зв'язку з деякою специфічністю аналізу цих термінів (напр., необхідністю встановлення відповідності давніх мір з сучасною метричною системою) та відсутністю праць, які були б спеціально присвячені дослідженню староукраїнської метрології та нумізматики, вважаємо доцільним розгляд цього пласта лексики в окремому розділі.

[2] Див. Й. О. Дзендзелівський, Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області, «Наукові записки Ужгородського університету» (Діалектологічний збірник), т. XIV, Вид-во Львівського університету, 1955, стор. 85.

локтів. Є дані про те, що в XVI—XVII ст. у межах тодішньої польської держави, крім *коронного локтя*, були ще й інші види цієї лінійної міри. Як свідчать історичні джерела, згідно з конституцією від 1565 року, на всій території Корони Польської з *варшавським* чи *коронним* був зрівняний *краківський* локоть, який ще раніше було зрівняно з локтем *познанським*. Проте і після 1565 року поряд з обов'язковим тоді *краківським* локтем широко використовувалися ще три види локтів: *литовський* (на $^1/_{10}$ більший від коронного), *люблинський* та *львівський*, що наприкінці XVI ст. дорівнював $^{11}/_4$ *коронного* локтя [1]. Вже сама назва останнього з цих трьох — *львівський* дає підстави вважати, що цей вид локтя вживали, головним чином, львов'яни, а, отже, і члени ЛСБ.

Термін *мѣра* вживається у документах тільки на означення певної довжини сукна: «За s̃ мѣ(р) сукна бризинского по ві̃ гро(ш) мѣра заплати(л)емъ» (III, 6, 1).

Вимірювання текстильних виробів, зокрема полотна, *мірами* на Україні, очевидно, давня традиція, що подекуди зберігається, можливо, ще й тепер (пор. у Гр.: «*Міра* — мера длины для полотна; в Галиции равна 30 дюймам»). Якщо взяти до уваги, що абсолютна величина *міри* дорівнює, приблизно, абсолютній величині деяких видів локтя (30 дюймів відповідають приблизно 75 см; пор., напр., великий *віденський* локоть — 77, 8 см), то, на нашу думку, можна здогадатися і про виникнення цієї лінійної міри та її назви. Щоб зробити зручнішою техніку вимірювання виробів локтями, був створений своєрідний еталон локтя — дерев'яна або металева паличка чи планка, що дорівнювала величині локтя. Цю паличку чи планку стали називати *мірою*. Оскільки *міра* найчастіше використовувалася при вимірюванні текстильних виробів і в ткацькій справі, то її назва стала вказувати і на саму величину вимірюваного предмета і набрала значення метрологічного терміна [2]. Таким чином, новий термін появився внаслідок розширення семантики давнього слова *міра*.

Назви мір об'єму та місткості

Номенклатура мір об'єму та місткості представлена в наших пам'ятках термінами *мусъ, полкварта* чи *пулкварти, колда, маця* та *полумѣрокъ*.

---

[1] Див. Teodor Wierzbowski, Vademecum, wyd. II, Lwów—Warszawa, 1926, стор. 216.

[2] Як підтверджують етнологічні матеріали, при вимірюванні полотна на *міри* дійсно використовувалася спеціально виготовлена для цього паличка, довжина якої дорівнює 30 цалям (75 см), що називалася *мірою*. пор.: «Вироблене полотно мірить ткач мірою. Є то досить груба, звичайно, чотирогранна палиця, що без головки має тридцять цалів» (див. Матеріали до українсько-руської етнології, вид. етнографічної комісії НТШ за ред. Хв. Вовка, Львів, 1900, т. III, стор. 22).

Міра об'єму рідини, означувана терміном *мусъ*, зустрічається тільки два рази в тексті, датованому 1612 р., документа II (3, 2): «За д̃ мусовъ олѣю че(р)воный зо(л)»; «Знову за два мусы гро(ш) д̃і».

Досліджувані документи і допоміжна література, яка була в нашому розпорядженні, про еквівалентну величину *муса* вичерпних даних не подають. У словниках, які реєструють цей термін, можна знайти про нього лише загальні зауваження (пор., напр.: «Mus niby to garniec trunku jakiego» — Linde; «Mus i mas, w XVI wieku «miara», sucha i na płynu» — Br.). Українські словники (навіть тогочасні) цього метрологічного терміну не наводять. Очевидно, міра об'єму рідини *мус* була у вжитку переважно у Польщі, звідки поширилася й на Україну, можливо, здебільшого в міста, і використовувалася лише у торгівлі олією та алкогольними напоями. Як рідковживана, вона скоро зовсім вийшла з ужитку не тільки на Україні, але також і в Польщі.

За своєю кількісною стороною *мусъ* був, очевидно, однією з дрібніших мір об'єму. Так, напр., старопольський письменник і проповідник Ян Леополіта в одному із своїх творів ототожнює *мусъ* із *квартою* (пор.: «Niech będą sprawiedliwe muschy, albo kwarty» — Linde) [1]. Походить цей термін з нім. Maas (Br.).

Термін *полкварта* (чи *пулкварта*) означає 0,5 кварти (*кварта* з лат. quarta «четверта»). У документах цей термін вказує на певну міру об'єму вина: «Пу(л)тора гроша на вино за пу(л)ква(р)ты до це(р)кве» (III, 3, 1); «За вино до цркви по(л)кварты в̃ гро(ш)» (III, 5, 2).

Міри об'єму *кварта, півкварта* або ще *півквартівка* зареєстровані у словнику Грінченка. *Кварта* тут подається як $^1/_{20}$ відра.

Термін *колода* в наших документах виступає як назва міри місткості сипких тіл (зерна жита і вівса): «в̃ гри(в)нѣ за колоду жита до шпиталя» (III, 3, 2); «П̃ну Руцкому самому кобере(ц) и за колоду овса г(рш) п̃» (X, 4, 2). Цей термін у східнослов'янських мовах знаний вже здавна. Писані пам'ятки XIV—XV ст. засвідчують термін *колода* як назву міри місткості і одночасно міри об'єму рідини (пор., напр., у донесенні перемишльського судді Костька королеві Ягайлу (1386—1418 рр.): «Взяли єсмы вовса е̃і сотъ колодъ вовса и шестьдесять колодъ вовса» [2] та

[1] Старопольська кварта дорівнює 0,30490 рос. гарнця або 8,130 рос. крючка (Горб.).

[2] Див. В. Розов, Українські грамоти XIV і перша половина XV в., стор. 35.

у вкладній грамоті князя Долголдата *Долголдатовича*, датованій 1427 р.: «А идетъ съ него колода меду» [1].

За свідченням Т. Вержбовського, *колода* у XVI—XVII ст. була в ужитку переважно на території Галичини. Як і в попередні століття, тут її використовували для вимірювання, головним чином, вівса, а також солі і меду. Серед декількох різновидів колод тоді існувала також *львівська* колода, якою вимірювали тільки зерно та сіль. Ця колода дорівнювала 532 польським фунтам (8 полумірkам) [2]. Очевидно, в наших документах і йде мова саме про цей (львівський) різновид колоди.

Термін *маця* виступає виключно на означення певної міри місткості гороху, напр.: «На мацю гороху семъ гро(ш)» (III, 1, 2).

Як свідчить словник М. Горбачевського, *маця* інакше ще *маца* (польське maca) належить до старовинних мір сипких тіл і в давнину її кількісна величина дорівнювала 32,5 рос. крючкам (0,325 рос. відра). У західноукраїнських говорах, зокрема бойківських та лемківських, ця міра під назвою *мацє* або *мацька* збереглася дотепер і відповідає 64 л або 50 кг (збіжжя) [3]. Цей термін проник в українську мову з польської (польське maca з нім. Metzen від messen «міряти» — Br.).

На відповідну міру сипких тіл (зерна) вказує також термін *полумѣрокъ:* «За горо(х) полумѣрокъ — к гро(ш)» (III, 7, 1); «За полумѣро(к) s гро(ш) овса (!) да(в)» (III, 6, 1). *Полумѣрокъ* дорівнює, очевидно, 0,5 мірки. За свідченням Т. Вержбовського, в давнину на території Польської держави *полумірок* відповідав $^1/_8$ колоди [4]. Вимірювання сипких тіл на мірки і полумірки подекуди на Україні збереглося й досьогодні [5].

Крім термінів, що вказують на окремі види мір місткості сипких тіл, у досліджуваних документах зустрічаються також слова, що у відповідних контекстах виступають як числові назви, вживані на означення певної міри місткості (напр., дров, тичок, гонтів, каменю, глини, вапна тощо). До таких слів слід віднести *возъ, фура* та *цеберъ,* напр.: «За два возы дро(в) ві гроший» (III, 4, 1); «За дрыва, за еди(н) возъ, s гроший» (III, 5, 2); «За три возы ты(к) одинадця(т) гроший бе(з) ква(р)т-

---

[1] Див. В. Розов, Українські грамоти XIV і перша половина XV в., стор. 108.

[2] Див. Teodor Wierzbowski, назв. праця, стор. 223.

[3] Див. І. Верхратський, Ліро говор галицких лемків, стор. 434; а також «Літопис бойківщини», в. VII, стор. 31, 41; в. X, стор. 106, 108.

[4] Див. Teodor Wierzbowski, назв. праця, стор. 223; M. S. B. Linde, Słownik języka polskiego, т. I.—IV, Lwów, 1858—1859.

[5] Термін *мірка* ($^1/_{20}$ відра) реєструє, напр., словник Грінченка. У сучасних закарпатських говірках терміни *мірка* (чи *мирка*) та *пумирка* зафіксовані Й. О. Дзендзелівським (див. названа праця, стор. 95, 98).

ника» (III, 7, 2); «За два возо(в) кго(ґ)то(в) далє(м) г(р) в̃ и щелю(г) оди(н)» (III, 1, 2); «За глину, за чотири вози s̃ гро(ш)» (III, 6, 1); «И фура его маєть быти тому каме(н)» (IV); «У о(т)ца Василия за цего(л) двѣсть..., та(к) же й ванна неро(з)правленого цебриковъ девя(т)найце(т)... повине(н) тое все... о(т)даа(т) и уюстификоватися» (VI, 1616, 24, 2).

Назви мір ваги

Номенклатура одиниць ваги представлена в аналізованих пам'ятках термінами *безмѣнъ, гривна, каминь* (або *камѣнь* чи *камень*), *лутъ, цетнаръ* і деякими похідними від них.

Термін *безмѣнъ* найчастіше зустрічається в документі VI і в усіх випадках вказує на певну вагу воску, який повинен був внести братчик на потреби церкви за якусь свою провину, напр.: «Юрашу Шаприце, што с тяблицею нє ходи(л)... намєнили братия бе(з)мѣнъ воску вины дати» (VI, 1600, 2, 1); «Прокопъ Мє(ч)никъ в бра(т)ствѣ не быва(л), и росказали му братия дати вины бе(з)мѣнъ воску» (там же) і т. д.

У східнослов'янських писаних пам'ятках назва *безмѣнъ* вперше засвідчена в документі, датованому 1396 р. (див. Срезн. та ІСУЯ). Вживається це слово на означення певної одиниці ваги і одночасно відповідного приладу для важення. У цьому значенні назва *безмін* збереглася і в сучасних східнослов'янських мовах.

Як свідчать дослідники, прилад для важення і міра ваги під назвою *безмѣнъ* у давнину вживалися тільки для дрібної ваги при купівлі і продажу в роздріб[1]. Про еквівалент цієї міри ваги в інших вагових одиницях у XVI—XVII ст. в Росії дає відомості «Торговая книга» — тогочасна російська писана пам'ятка, в якій зазначено: «В безмене весит полтретя фунта, а малых гривенок в безмене 5 гривенок; а в полубезмене полтрети гривенки малых, а золотников в безмене 240 золотников, а в полубезмене 120 золотников»[2].

Важливо відзначити, що термін *безмін* у різних фонетичних варіантах відомий у мовах багатьох європейських народів (див. Преобр. та Вг.). Поширення цього терміну в багатьох мовах, мабуть, і спричинилося до того, що на сьогодні у лінгвістичній літературі існує декілька різних думок щодо його походження. Ряд вчених висловлюється за слов'янське походження даного терміну — від * *безъ* * *мѣны* (напр., Tamm, Upsala Universitets Arsskrift, 1882, 8), інші батьківщиною безміна вважають Скандінавію[3], деякі (Бернекер, Преображенський, Брюкнер,

[1] Див., напр., И. В. Устюгов, Очерк древнерусской метрологии, «Исторические записки АН СССР», т. XIX, 1946, стор. 346.

[2] Цитуємо за «Энциклопедическим словарем», изд. Брокгаузом и Эфроном, т. XV, СПб., стор. 718.

[3] Цієї думки дотримувалися прихильники так званої норманістської теорії походження Русі і Руської держави (див. критику цього погляду І. І. Срезневським у праці «Мысли об истории русского языка и других славянских наречий», СПб., 1887, стор. 107.

Махек) схильні шукати етимон слова *безмін* в арабській або тюркських мовах.

Термін *гривна*, що зустрічається в наших документах, є широко вживаною у той період назвою відповідної міри ваги і одночасно монети. Отже, він виступає в тих самих значеннях, що й в епоху Київської Русі [1], напр.: «Взяли(с)мо о(т) Анны Волковой сестры зло(т) и̃ и срѣбра ну(л)чва(р)ты гривны» (X, 1, 1); «До кр(ес)та... приложили(с)мо срѣбра це(р)ковного ламаного гриве(н) двѣ» (X, 3, 1); «Да(л) гри(в)ну те(с)ли о(т) дво(х) комо(р), що на горо(х)» (III, 9, 1).

Гривна — давнє спільнослов'янське слово. За походженням воно споріднене з *грива*, що у старослов'янській мові означало не тільки поняття «грива», але і «шия» (пор. санскритське griva «шия», «потилиця»). «Отсюда, — зазначає П. Я. Черных,— *гривна* (возможно, прилагательное от *грива: гривнъ*, -а, -о,) — ожерелье и вообще украшение (в частности, ручное: браслет и перстень, или по-древнерусски обручь)» [2].

Як міра ваги староруська гривна дорівнювала 96 золотникам, інакше 409,512 грама [3]. Однак цей вид гривни на території Польської держави у XVI—XVII ст. вже не вживався. Тут була поширена так звана *колонська гривна*, точну вагу якої в сучасних грамах подав у своєму підручнику з польської нумізматики М. Гумовський (Podręcznik numizmatyki polskiej, Kraków, 1914). За Гумовським, гривна XVI—XVII ст. дорівнювала 246,0839 г. Треба гадати, що ця гривна, як міра ваги, використовувалася й у Львові.

Термін *каминь* (чи *камень*), і відповідно 0,5 каменя — *пулкаменя* (чи *повкамене*), в аналізованих документах у всіх випадках виступає на означення міри ваги твердих тіл — воску та олова: «Тѣды братя... карали его сѣдѣня(м) на вежи и камене(м) воску» (VI, 1600, 2,1); «О(т) г̃і камений олова дале(м) п. Вале(н)тому оркганистѣ...» (X, 7, 1); «За пу(л)каменя во(с)ку дале(м) злоты(х) д̃» (X, 5, 1), «За по(в)камене олова в̃і грошей» (III, 6, 1).

Камінь, як міра ваги, появився у слов'ян, очевидно, внаслідок використовування при зважуванні куска каменя, виваженого відповідно до встановленої вагової величини. Як свідчить Й. О. Дзендзелівський, в ряді місцевостей Закарпаття селяни

[1] В епоху Київської Русі *гривна* була також мірою певної кількості хутр (див. SW). Крім того, існувала *гривна*, що виконувала функцію медальйону, і так звана *жалувана* гривна, що виконувала функцію ордена. Обидві ці гривни носили на шиї (див. Даль). У значенні «браслет» термін *гривна* вживається і досі в болгарській мові (див. Болгарско-русский словарь за ред. Н. С. Державина», ОГИЗ, М., 1947, стор. 61).

[2] П. Я. Черных, Очерк русской исторической лексикологии, стор. 128.

[3] Див. И. В. Устюгов, назв. праця, стор. 309.

ще й тепер при зважуванні замість гир користуються виваженими камінцями, як правило, вагою в 1 кг [1].

Вагова величина *каменя* в давнину, як і тепер, не була однаковою. У різних місцевостях вона була різною [2]. За свідченням Т. Вержбовського, в середньовічній Польщі серед різних видів каменів був поширений також *львівський* камінь, що своєю ваговою величиною дорівнював так званому *легкому* каменеві, тобто 32 фунтам [3]. Оскільки існував *львівський* різновид каменя, то, як вказує вже сама назва, основним місцем його використання було, очевидно, місто Львів. Отже, можна припустити, що камінь, про який згадується в наших документах, за своєю вагою дорівнював 24 фунтам.

Щодо походження у слов'янських народів міри ваги під назвою *камінь*, то в цьому питанні переконливою є думка Й. О. Дзендзелівського про те, що «навряд чи є необхідність чеське kamén, українське *камінь* (міра ваги) слідом за А. Седлячеком [4] та деякими іншими авторами вважати перекладами німецького Stein. Очевидно, тут слід говорити не про занесення німецькими колоністами самого принципу використання виваженого каменя, а лише про кількісне вирівнювання одиниць» [5].

Термін *лутъ* зустрічається тільки два рази в документі VII: «Того было срѣбра гривна а̃ и лутувъ г̃, а тая фляшка важить гривєнъ двѣ и лутувъ е̃» (VII, 3, 2). Вже те, що у наведеній ілюстрації *лутъ* виступає після гривни, свідчить, що ця одиниця ваги за своєю величиною була меншою від останньої. *Лутъ* (тепер тільки *лот*) багатьма народами використовується й досі [6] і дорівнює трьом золотникам, або 12, 797 г (див. СІС). Походить цей термін від нім. Loth (Вг.) і у східнослов'янських мовах закономірно вимовляється *лот*. Його фонетичну форму *лутъ* у давніх пам'ятках треба пояснювати впливом польського łut (з написанням *u* замість *o*; пор. аналогічні форми польськ. but, nuty, ślusarz із вихідних botta, nota, Schlosser).

На певну міру ваги, як і тепер, у документах вказує термін *фунтъ* (0,5 фунта — *полфунта* чи *пулфунта*): «За кадила г̃

---

[1] Див. Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, стор. 116.

[2] У кінці XVIII ст. у Верхній Угорщині існував камінь, що дорівнював 20 фунтам, але вживався він тільки як міра ваги тютюну (див. Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, стор. 116). У Польщі величина ваги каменя дорівнювала 24—60 фунтів. У торгівлі вживалися камені 32-фунтові (так звані легкі) та 60-фунтові (так звані важкі — SW). За словником Грінченка, існували камені, що дорівнювали 24, 30, 32 та 36 фунтів.

[3] Див. Teodor Wierzbowski, назв. праця, стор. 223.

[4] A. Sedláček, Paměti a doklady o staročeských mírach a vahach, «Rozpravy české akademie věd a umění», Praha, 1923.

[5] Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, стор. 117.

[6] У чашій країні *лот* вживався аж до запровадження єдиної метричної системи. Тепер цей термін словники реєструють з ремаркою «застаріле» (див., напр., РУС).

фу(н)ты по(л)тора зо(л)» (VII, 5, 1); «Слова непотребные ко(р)чемные кто бы мови(л) в бра(т)ствѣ — вины фунтъ воску» (IX, 29); «За поро(х)... по(л)фунта гро(ш) д̃» (VII, 6, 1); «За пу(л)фунта кадила гро(ш) з̃» (X, 2, 1).

Фунт як назва міри ваги (в Англії також назва грошового знака) вживається багатьма народами й досі. У східних слов'ян цей термін виступає вже в писаних пам'ятках XIV ст., причому вживається він не тільки на означення певної одиниці ваги, але й на означення понять «вага» і «плата за зважування» (див. Срезн.).

Вагова величина фунта, подібно до безміна та каменя, у різних місцевостях і в різні часи була різною, тому важко судити, кількома, наприклад, сучасним грамам дорівнював фунт у Львові в кінці XVI — на початку XVII ст. [1]

Етимологію цього слова виводять від нім. Pfund з лат. pondus (Br.).

Термін *цетнаръ* зустрічається тільки один раз, у документі X: «Матвѣа Кгиса(р)чика в друка(р)ни зѣднали(с)мо цетна(р)ляти лѣте(р) за злоты(х) s̃i» (X, 4, 1).

Назва вагової одиниці *цетнаръ* зустрічається в писаних пам'ятках уже в XV ст. [2] У XVI—XVII ст., як свідчать дослідники, вагова величина *цетнара* (тепер *центнер*) теж була різна. На території Польської держави були в ужитку дві одиниці цієї ваги: *центнер польський,* що дорівнював 3,9608545 рос. пуда (див. Горб.), та *центнер литовський,* еквівалентна величина якого відповідала 22, 841431 рос. пуда (див. там же). Однак поряд з цими головними видами центнера в той час існували ще деякі, так би мовити, локальні центнери, серед яких розрізнявся також *центнер львівський,* що дорівнював 4 каменям, або 126 фунтам[3]. Вважаємо, що про цей вид центнера йде мова і в аналізованих пам'ятках.

Походить термін *цетнаръ* (*центнер*) від лат. centenarius «сотий» з centum «сто» (Br.). Тепер міра ваги *центнер* (100 кг) є загальноприйнятою.

---

[1] Розрізнялися такі різновиди фунта: *фунт варшавський,* що дорівнював 405, 504 г; *фунт російський* — 409, 5115 г; *фунт німецький* — 0,5 кг; *фунт купецький* — 32 лотам і *фунт аптекарський* — 24 лотам (див. SW). Оскільки в усіх випадках вживання термін *фунт* вказує на вагу купленого дрібного товару (кадила, воску), то можна припустити, що тут мається на увазі *фунт купецький.*

[2] Див. у жалуваній грамоті великого литовського князя Олександра місту Полоцьку на магдебурзьке право від 1498 р.: «Тежъ тые купцы... продавати мают... сикиры, ножы и иншые рѣчи... центнаромъ» (Див. «Акты, относящиеся к истории Западной России», т. I, СПб., 1846, стор. 180).

[3] Як свідчать інші писані пам'ятки, в XVII ст. на Україні існував також *центнер,* вагова величина якого дорівнювала одному талану або одній лібрі, що в свою чергу відповідала 100 фунтам (пор.: «Талантъ або либра важитъ сто фунтовъ то е(ст) центнаръ»; див. карт. Тимч.).

Специфічні назви чисел, що виконують функцію одиниць обліку деяких роздрібних предметів

До цієї категорії лексики належать терміни: *копа, либра, риза, снопъ* та *фаска.*

Давнє східнослов'янське слово *копа,* як і тепер в українській мові, означало 60 штук роздрібних предметів. На *копи* в документах ведеться облік гонтів, лат та цвяхів, напр.: «За двѣстѣ и сѣ(м) копъ кгонтувъ далисмо злоты(х) по(л)скихъ два(д)ца(т)» (X, 6, 2); «За копу латъ дале(м) г(р) s̃i» (III, 1, 1); «Єще гву(з)дя латного ѝi конъ, копа по г(рш) г̃» (X, 7, 1); «За по(л)копы ла(т)ного гво(з)дя далємъ полтора гроша» (III, 3, 1).

Термін *либра* (чи *лѣбра*) вживається виключно на означення певної кількості листків паперу, напр.: «За либру паперу гро(ш) пулчварта» (X, 2, 1); «За лѣбру паперу гро(ш) пу(л)пята» (X, 5, 2).

На території давньої польської держави термін *лібра* вживався в двох значеннях: він міг означати одиницю міри ваги, що дорівнює величині одного фунта, і одночасно (як і в досліджуваних пам'ятках) 25 друкарських аркушів паперу (див. SW). Отже, етимологію терміну *лібра,* в залежності від того, в якому із цих значень він уживався, слід виводити від двох латинських слів: libra в значенні «фунт» (якщо йдеться про одиницю міри ваги) і liber у значенні «книжка» (якщо маємо на увазі 25 аркушів паперу) [1].

Крім слова *либра* (чи *лѣбра*), на певну кількість аркушів паперу в документах вказує також термін *риза.* Пор.: «Купили паперу ризу за зо(л) в̃, г(рш) к̃ минеи писати» (VII, 4, 2). За свідченням польських джерел, *риза* (польське ryza) була більшою, ніж лібра, одиницею обліку паперу. Вона дорівнювала 20 лібрам або 500 друкарським аркушам (див. SW). Термін *риза* походить від нім. Ries, а останнє від італійського risma, що походить з арабського rizma «пака» (Br). В українську мову цей термін проник, очевидно, за польським посередництвом.

Давнє спільнослов'янське слово *снопъ* виступає як термін, що вказує на одиницю обліку залізних прутів: «За два снопы зелѣза да(л)е(м) два таляры на крату до намастыря(!)» (III, 6, 1). Пор. похідне від цього слова *снопокъ* в іншій староукраїнській

---

[1] Вважаємо, що етимологія терміна *лібра* в значенні 25 аркушів паперу виводиться від лат. libra «фунт» помилково (напр., у SW). Вимову слова *лібра* (фунт), а не *лібер* треба пояснювати, очевидно, тим, що воно почало вживатися раніше, і коли появилася назва міри паперу *лібер,* її, за схожістю звучання, вимовляли як *лібра.*

пам'ятці (XVIII ст.): «Залѣза шинъ — снопковъ шестдесят» (див. карт. Тимч.).

За свідченням польських джерел (напр., SW), сніп заліза в Польщі складався із 12 прутів. Можна здогадуватися, що ці 12 прутів заліза, складені у в'язку, своїм зовнішнім виглядом нагадували сніп соломи. Отже, виник цей термін внаслідок переносного вживання слова.

Термін *фаска* вживається в документах на означення певної одиниці обліку цвяхів: «За фаску гвуздя кгонтового дале(м) зло(т) г̃ и г(рш) е̃. Еще за д̃ фа(с)ки гвуздя кго(н)тового дале(м) злоти(х) деся(т)» (X, 7, 1').

Слово *фаска*, а також інші похідні від *фаса (фасочка, фасчина)* реєструє словник Грінченка, але в значенні «кадушка для масла» (пор. ще у Беринди: «*Делва* — кадъ, стаговъ, фаска, бочка или дѣжка»). В українську та білоруську мови слово *фаска* проникло за польським посередництвом (польське faska з нім. Fass — Br.).

У польській мові faska (також fasa) означає поняття «бочка», «діжка», «балія» і разом з тим може вживатися також як термін на означення кількості роздрібних предметів, що дорівнює 100 бунтам (див. SW).

З наведених вище ілюстрацій важко визначити, що слід розуміти під *фаскою* — відповідну посудину, напр. бочку (адже дрібні цвяхи можна було продавати і невеликими бочками), чи, може, точно визначену кількість предметів (100 бунтів). На нашу думку, слово *фаска* у наведених прикладах означає не бочку, а, скоріше всього, одиницю кількості, що дорівнює 100 бунтам. На основі аналізу інших тогочасних староукраїнських писемних пам'яток слід зауважити, що *фаска* (чи *фаса*), як термін, що означає міру кількості залізних виробів, вживався доволі широко, причому не тільки для означення певної кількості цвяхів, а й бляхи. Пор. напр.: «Желѣза бѣлого бляхъ двадцать фасъ» (XVII—XVIII ст.); «От фаси бѣлого желѣза шаговъ пятнадцять» (XVIII ст.) (див. карт. Тимч.). Якщо цвяхи ще можна вимірювати бочками, то для вимірювання бляшаних виробів цей посуд непридатний, бо незручний. Крім того, бочка як мірило для залізних виробів була мало підхожа ще й з тієї причини, що всякі залізні предмети в той період виготовлялися вручну, отже, вони були дорогі і не могли продаватися бочками. Для точнішого підрахунку їх, скоріше всього, продавали на штуки, а при продажу більшої кількості користувалися відповідними кількісними одиницями — бунтами і фасками (чи фасами).

За свідченням словника Linde, у *бунт* (від нім. Bund) входило 15 штук якихось однорідних предметів. Отже, *фаска*, що

дорівнювала 100 бунтам, таким чином, складалася із 1500 штук [1].

Якщо 1500 штук дрібних поодиноких предметів скласти докупи і обв'язати, вони становитимуть своєрідну в'язку. Тому можна припустити, що термін *фаска* (100 бунтів) походить не від нім. Fass «бочка», а від лат. fascis «в'язанка», «пучок» [2].

До даного ряду термінів можна віднести також вживану й досі в ряді слов'янських мов числову назву *полоть* (пор. рос. *полть, полтина,* старопольське połec, чеське polt), що в документах вказує на відповідну кількість верхнього свинячого сала: «За два полтей солонины до шпитале дале(м) копу» (III, 2, 2); «До шпиталя за полоть солоныны дале(м) золотый и по(л)пета гро(ш)» (III, 5, 2).

Слова, вживані на означення різних відрізків часу

Поняття «рік» в усіх наших пам'ятках означається давнім спільнослов'янським словом *рокъ* і зрідка, як і тепер, його синонімом *лѣто:* «Року бжего» (I); «А на каждый ро(к) маю(т) быть двѣ лито(р)гии за все бра(ц)тво» (IX, 43); «В лѣто бжїа нароженїа» (IX, 11).

Назви місяців у документах виключно латинські: I [3] — *генваръ* (III, 5, 1), II — *февраль* (VII, 5, 1), III — *мартъ* (I) чи *марецъ* (IV, 1617, 26, 1), IV — *апрель* (X, 11, 1), V — *май* (X, 1, 2), VI — *июнь* (II, 1592, 1, 1), VII — *июль* (VI, 1600, 10, 2), VIII — *августъ* (VII, 2, 1), IX — *сентемвръ* (VI, 1616, 25, 1), X — *октоврий* (V), XI — *ноєврий* (V), назва останнього місяця року не засвідчена.

Вживання латинських назв місяців у староукраїнській актовій мові, очевидно, — давня книжна традиція, успадкована з Київської Русі. Важливо, однак, відмітити, що в розмовній мові українського народу ці назви не прищепилися. Виняток становлять хіба говірки Закарпатської області, в яких латинські найменування місяців майже остаточно витіснили народні і на сьогодні стали загальнопоширеними [4].

Як і тепер, четверта частина місяця в документах означається словом *тыждень* або паралельно назвою сьомого дня

---

[1] У нашій статті «Метрологічна термінологія в українській мові кінця XVI — початку XVII ст.», надрукованій у «Доповідях та повідомленнях» Львівського державного педінституту (серія філологічна, вип. II. Львів. 1956, стор. 36), допущена неточність: слово *фаска* там помилково визначається як 180 штук.

[2] Див. А. М. Мишулин, Латино-русский словарь, Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, М., 1952, стор. 255.

Слово *фаса* в значенні «100 бунтів» є, на нашу думку, згрубілою формою слова *фаска* і вживалося (це зрештою підтверджують матеріали картотеки Є. Тимченка) тоді, коли йшлося про 100 бунтів якихось більших предметів (наприклад, листів бляхи).

[3] Тут і далі римською цифрою позначається порядковий номер місяця.

[4] Див. Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, стор. 128.

тижня — недѣля: «А кгды ю(ж)... зачне(т)ся робота в мурованю, тогды мы... маємо платити... майстрови на ка(ж)дый ты(ж)де(н)... по золоты(х) два по(л)ски(х)» (I); «На(н) Рома(н)... еха(л) с ко(н)дицею, абы... ты(л) (!) недѣль осмъ мешъка(л)» (VI, 1616, 25, 1).

З назв днів тижня зустрічаються: *понедѣлокъ* (VII, 1, 1), *второкъ* (VII, 4, 1), *среда* (VII, 5, 1), *четверъ* (VI, 1602, 6, 1), *пятокъ* (VII, 4, 1), *субота* (VII, 6, 1), *недѣля* (там же). З них *второк, среда, пяток* написані згідно з давньою традицією.

З назв частин доби в документах зустрічаються *день* (IX, 58), *ночъ* (II, 1611, 3, 2) та *година* (напр.: «Годины пятой в но(ч) громъ удари(л)» — II, 1611, 3, 2). На певний відрізок часу вказує також сполука *до вечєра:* «Ро(с)казали пану Стефану, абы на зво(н)ници сидѣ(л) до вечєра» (VI, 1602, 6, 2).

Нумізматичні терміни

Нумізматичних термінів у досліджуваних пам'ятках відносно небагато: *таляръ, гривна, злотый* (чи *золотый*), а також *з(о)лотый полский* і *чырвоный з(о)лотый, грошъ, шелюгъ* (чи *шелягъ*) та *квартникъ*. Отже, зустрічаються тільки назви тих грошових знаків, які в той період були в обігу на території Польської держави.

Монета *таляръ* (польське talar, давніше taler) появилася вперше в Німеччині на початку XVI ст. (1518 р.) і незабаром була поширена в Польщі. Її почав чеканити Каспар Шлік з місцевості Joachimstal. Звідси і походить первісна назва цієї монети Joachimstaler. Пізніше перша складова частина (Joachims) цього слова відпала, а друга (taler) — розповсюдилася в декількох країнах (пор. навіть сучасне американське *долар* — Вг. [1]). У різні часи вартість *таляра,* як і інших грошових знаків, була неоднакова. За свідченням польських джерел, у 1598 р. *таляр* дорівнював 36 грошам, у 1611 — 40 грошам, у 1620 — 75 грошам (див. SW).

Монета, означувана давнім спільнослов'янським словом *гривна* (із *гривьна*), теж була за своєю вартістю в різні часи неоднакова. За Горбачевським (див. реєстрове слово marca), вартість гривни на території Польщі з 1581 по 1620 рр. коливалася в межах від 2 крб. 22,85 коп. до 1 крб. 3,95 коп.

Монета *злотый* (X, 8, 2; польське złoty), рідше також *золотый* (VII, 4, 2), а також *з(о)лотый полский* (X, 1, 1) *чи чирвоный з(о)лотый* (III, 3, 2) або просто *чирвоный* (пор. «На позвы вложили(с)мо в ли(ст) чи(р)воны(х) в» — X, 8, 1), у документах зустрічається досить часто. За свідченням польських джерел, *злотый* дорівнював 30 польським мідним грошам або трьом шелюгам (див. SW). Монета *злотый* часто ще назива-

[1] У Росії, навпаки, від назви Joachimstaler була відкинута друга частина (taler), а від першої (Joachims) у XVI—XVII ст. пішла назва російської монети *єфимка.*

лася, як зазначено вище, *червоним злотим* або просто *червоним* чи *червінцем* (польське czerwoniec, мабуть, від відтінку кольору золота) та *дукатом* (польське dukat).

Монета *шелюгъ* (III, 9, 1) чи *шелегъ* (III, 1, 1), за свідченням Горбачевського, до 1650 р. чеканилася із срібла, і в 1598—1620 рр. вартість її коливалася від півтора до трьох польських звичайних грошей (див. також SW) [1]. Назва *шелюгъ, шелегъ, шеляхъ* у східнослов'янських мовах давня. Різні її фонетичні варіанти (*склягъ, шьляхъ, склязь*) знаходимо вже в старо-руській мові. Як відмічають дослідники, походить це слово з німецької мови [2].

Назва монети *грошъ* (польське grosz від нім. Groschen з лат. grossus) зустрічається найчастіше. Як свідчать історичні джерела, на території Польської держави існували різні види цієї монети з різною вартістю, Так, напр., був грош *польський мідний*, що дорівнював $^1/_{30}$ злотого, грош *торунський*, що відповідав 42 мідним грошам, та ін. (див. SW). Вартість польського гроша звичайного в 1598—1611 рр. у переводі на російські срібні копійки в кінці XVI — на початку XVII ст. коливалася в межах від 2,116 до 4,643 коп. (див. Горб.).

Монета *квартникъ* (III, 4, 1) була найдрібнішою. За вартістю вона дорівнювала 0,5 польського гроша (див. SW) [3]. Термін *квартникъ* (польське kwartnik) походить від нім. Quärtner (SW).

Як своєрідний нумізматичний термін у документах виступає також згадуване вже слово *копа*. У давній Польщі розрізнялися два види *копи*: *копа литовських грошів* і *копа польських грошів*. Перший з цих видів мав ще два різновиди: *копа широких злотих грошів* і *копа польських грошів звичайних*. Другий вид був найбільш поширеним. За М. Гумовським, *копа польських грошів* дорівнює 32 грошам, або 60 литовським грошам [4].

Необхідно відмітити, що основна частина проаналізованих термінів за походженням слов'янська. Терміни іншомовного походження, за винятком *безмѣнъ, шелягъ*, назв місяців, проникли в українську мову за польським посередництвом у період польсько-шляхетського панування. Ряд назв мір (*локоть, безмѣнъ, колода, цетнаръ*) вказує на відповідні одиниці міри ваги та місткості, що за своєю еквівалентною величиною були специфічно львівськими. Це дає підставу говорити про місто Львів XVI—XVII ст. як про великий торговий, політичний і культурний центр на Україні. Внаслідок відомих причин абсолютна більшість проаналізованих термінів у сучасній українській мові належить до історизмів або вживається ще в діалектах як пережиток давнини.

---

[1] За М. Гумовським, *шелюг* у середньовічній Польщі дорівнював трьом квартникам (див. M. Gumowski, назв. праця, стор. 284).

[2] Див. П. Я. Черных, Очерк русской исторической лексикологии, стор. 130.

[3] Див. M. Gumowski, назв. праця, стор. 284.

[4] Див. там же.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Аналіз лексики досліджуваних документів ЛСБ дозволяє зробити такі загальні висновки:

1. В основі лексичного складу аналізованої групи пам'яток лежить яскраво виражена загальнонародна українська лексика, що в абсолютній своїй більшості без помітних змін у семантиці збереглася в сучасній українській загальнонародній мові і частково її територіальних діалектах (зокрема, південно-західних говорах).

2. Основне ядро проаналізованої лексики становлять успадковані трьома братніми східнослов'янськими мовами від староруської мови слова спільнослов'янського походження, а також слова, що утворилися вже на староукраїнському мовному грунті за допомогою наявних в українській мові стійких моделей словотвору. Ці слова в більшій або меншій мірі займають домінуюче місце в усіх проаналізованих лексико-семантичних групах.

3. Засвоєння з інших мов у складі проаналізованих груп лексики хоч і досить помітні, але порівняно із загальною кількістю слів за походженням спільнослов'янських і слів, що утворилися на українському мовному грунті на базі спільнослов'янських коренів і основ, їх питома вага невелика [1]. Це дає можливість спростувати апріорні твердження деяких дослідників недавнього минулого про надмірний іншомовний (латино-польський) вплив на староукраїнську і так звану західноруську актові мови, а в зв'язку з цим і про нібито несамостійний розвиток та несамостійну літературну обробку цих мов [2].

4. Аналіз свідчить, що абсолютна більшість іншомовних засвоєнь, що зустрічаються в досліджуваних документах, у староруських писаних пам'ятках не зафіксована; очевидно, вони є вже власним надбанням староукраїнської актової, а у великій мірі також народної розмовної мови. Значна кількість запози-

[1] Із загальної кількості наявних у досліджуваних пам'ятках 18 000 словесних знаків (беремо заокруглену цифру) засвоєння з інших мов (у тому числі й українські слова з іншомовними коренями) займають близько 3 000 знаків.

[2] Див. про це докладніше нашу статтю «Спостереження над лексичними полонізмами в українській актовій мові кінця XVI — початку XVII ст.», «Дослідження і матеріали з української мови», т. III, Вид-во АН УРСР, К., 1960, стор. 121—123. У цій статті (на стор. 124—139) описані лексичні полонізми, що зустрічаються в аналізованих документах.

ченої лексики засвідчена вже ранніми староукраїнськими пам'ятками ділової мови XIV—XV ст.

5. Лексичні запозичення з інших мов найбагатше представлені в окремих пластах адміністративно-юридичної та суспільно-політичної лексики. Значний процент засвоєної з інших мов лексики виявлено також у складі виробничо-професійної та суспільно-економічної термінології.

6. Серед іншомовних засвоєнь найбільшу кількість складають полонізми, а також латинізми та германізми, що проникли в актову українську мову переважно через польське посередництво. Менше місце щодо кількості займають старослов'янізми та грецизми. Польсько-латинський елемент найбільш характерний для адміністративно-юридичної та суспільно-політичної груп лексики; германізми найчастіше зустрічаються у виробничо-професійній лексиці та окремих пластах суспільно-економічної лексики; старослов'янізми та грецизми найбільше характерні лише для церковно-обрядової лексики.

7. Історична перспектива наявних у досліджуваних пам'ятках іншомовних лексичних нашарувань неоднакова. До нашого часу дійшли лише ті слова, які вживалися переважно на означення життєво найнеобхідніших понять і так або інакше вже в той час були поширені в народній мові (напр., певна кількість виробничо-професійних термінів, ряду назв предметів побуту тощо); слова-інтернаціоналізми (напр., *реєстръ, копия, сума, декретъ, привилей, сенаторъ* та ін.), а також ті слова іншомовного походження, які спадкоємно прийшли в українську мову із старої руської (напр., церковна термінологія та слова типу *купити, купець, пѣнязь, князь* тощо) і, отже, мали вже давню традицію вживання. Не збереглися в сучасній українській мові, по-перше, штучно занесені писарями в актову українську мову різного виду запозичені канцеляризми та термінологія, пов'язана з діяльністю адміністративних органів і, по-друге, слова та терміни, які з бігом часу з певних історичних причин мусили вийти з ужитку, бо зникли з життя суспільства поняття, які вони означали. Це відноситься, зокрема, до тих іншомовних засвоєнь, які були пов'язані з феодальним суспільно-політичним ладом магнатсько-шляхетської Польщі, її різними установами тощо, напр., *референдаръ, подканцлирий, райци, войтъ, цехмистръ, ротмистръ, лимитация, инъконтумация* та ін.).

8. Як свідчить аналіз, лексика української мови досліджуваного періоду була багата і на той час повністю забезпечувала спілкування людей в різних ділянках життя і діяльності народу. Про лексичне багатство тодішньої української мови, відбитої в аналізованих пам'ятках, свідчить наявність досить розвинутої синоніміки (зокрема, у складі лексики, пов'язаної з побутом і взаємовідношеннями людини з іншими людьми тощо) та паралельне вживання українських народних розмовних слів поряд з традиційними книжними та іншомовними.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АКПГУ — Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. I, «Справы поточные», 1664—1671, редакция и примечания В. Л. Модзалевского, Чернигов, 1912.

Бернекер, EW — E. Bernecker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1910.

Br. — A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927.

Горб. — Н. Горбачевский, Словарь древнего актового языка северо-западного края и царства польского, Вильна, 1874.

Гр. — Словарь української мови, зібрала редакція журнала «Киевская старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко, т. I—IV, К., 1907—1909.

Даль — Вл. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, изд. II, т. I—IV, СПб., 1880—1882.

Жел. — Є. Желехівський, Малоруско-німецкий словар, т. I, Львів, 1886; Є. Желехівський і С. Недільський, Малоруско-німецкий словар, т. II, Львів, 1886.

ІСУЯ — Історичний словник українського языка за ред. Є. Тимченка, т. I, (А—Ж), вид-во «Українська радянська енциклопедія», Х.—К., 1930—1932.

карт. Тимч. — Картотека для Історичного словника української мови, складена під керівництвом Є. Тимченка (тепер зберігається в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові).

Linde — M.S.B. Linde, Słownik języka polskiego, т. I—VI, Lwów, 1854—1860.

Machek, ES — Vaclav Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského nakladatelstvi CSAV, Praha, 1957.

Міклошич, EW — F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886.

Нов. — И. П. Новицкий, Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка юго-западной России. — «Университетские известия» Киевского университета, 1871, № 7—8.

Піскун. — Ф. М. Пискунов, Малороссийско-червонорусский словарь живого и актового языка, К., 1882.

Преобр. — А. Г. Преображенский, Этимологический слов русского языка, т. I—II, Гос. изд-во иностранных и циональных словарей, М., 1959.

РУС — Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, сійсько-український словник, Вид-во АН УРСР, К.,

Синоніма — П. Житецкий, Словарь книжной малорусской речи рукописи XVII века, К., 1888.

СІС — Словник іншомовних слів під ред. І. В. Льохіна і п Ф. М. Петрова, Держ. вид-во політичної літератури УР К., 1951.

Sł. — F. Sławski, Słownik etymologiczny języka polsk т. I (A—J), Kraków, 1952—1956.

Срезн. — И. И. Срезневский, Материалы для словаря дре русского языка по письменным памятникам, т. I—III, С 1893—1912.

SW — Słownik języka polskiego, ułożony pod redakcją Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźw kiego, т. I—VIII, Warszawa, 1903—1927.

УРС — Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Укр сько-російський словник, т. I—II, Вид-во АН УРСР, 1953—1958.

Уш. — Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушак т. I—IV, Изд-во «Советская энциклопедия», ОГИЗ, 1934—1940.

Додатки

ТОПОНІМІЧНІ НАЗВИ[1]

Белзъ VI, 1608, 11, 2.
Бѣлогоща (назва не існуючого вже села під Львовом) X, 3, 2; X, 4, 2.
Варшава VI, 1605, 9, 2; VI, 1616, 25; I; VI, 1617, 25, 2; VI, 1617, 26, 2; VII, 5, 2; X, 2, 1; X, 2, 2 — 2 рази; X, 3, 1 — 2 рази; X, 4, 2; X, 8, 1; X, 8, 2 — 2 рази; X, 9, 1 — 4 рази; X, 9, 2 — 4 рази.
Великая Антиохия (*Антіохія,* або інакше *Антак'я,* — місто в південній Туреччині)[2] IX, 7; IX, 8; IX, 44.
Великие Луки VI, 1600, 2, 2.
Вилно (назва міста *Вільнюса*) VI, 1600, 2, 2 — 2 рази; VI, 1604, 7, 2.
Волохи (мається на увазі *Валахія*) VI, 1602, 15, 2; VIII, 3, 1.
Волынь VII, 1, 1.
Гора Красовъ (назва кар'єра у селі *Красові,* тепер Пустомитівського р-ну, Львівської обл.) I; V.
Городокъ VIII, 1, 2.
Жолква (колишня назва містечка *Нестерова,* Львівської обл.) X, 3, 1; X, 3, 2.
Иверніа (мається на увазі, очевидно, *Ліберія*) IX, 8.
Каменецъ Подолский VIII, 2, 2.
Краковъ VII, 4, 1; VII, 6, 1.
Львовъ 1—2 рази; IV; V; VI, 1602, 6, 1 — 2 рази; VI, 1611, 14, 1; VI, 1611, 14, 2; VIII, 1, 1; VIII, 1, 2 — 2 рази; VIII, 2, 2 — зи; VIII, 3, 1 — 3 рази; VI 1 — 3 рази; IX, 58; X, 3, 1; 2 — 2 рази.
Малая Росіа (колишня назва ни) IX, 11.
Новоконстантиновъ (очевидно, ється на увазі Новий Костян тепер містечко в Хмельни обл.)[3] IX, 3.
Подборци (назва села Новоя ського р-ну, Львівської обл. 1604, 8, 1.
Предмѣстя Краковское (назва о з передмість середньовічного ва) VI, 1602, 6, 2.
Руда (назва якогось населеного ту, розміщеного недалеко від ва)[4] X, 3, 1.
Сиріа (тепер *Сірія*) IX, 8.
Скниловъ (назва одного з сіл Львова) III, 4, 1.
Сльоскъ (тепер *Сілезія,* пол Szląsk) II, 1612, 2, 1.
Снятинъ VI, 1601, 2, 2.
Уневъ (назва села, тепер Пере лянського р-ну, Львівської VII, 5, 1.
Устя (назва містечка у Мол X, 3, 1; X, 3, 2.
Ярославъ (назва міста у По X, 7, 1.

---

[1] Топонімічні назви подаємо в алфавітному порядку, перелічуючи цьому всі випадки їх вживання у документах. До маловідомих або вживаних вже назв подаються відповідні пояснення.

[2] Див. «Атлас мира», М., 1954, карта 185—186, Ж-12.

[3] Див. Українська РСР, Адміністративно-територіальний поділ на ресня 1946 р., вид. I, К., 1947, стор. 234.

[4] Назва *Руда* на Україні дуже поширена. У Львівській обл. цю носять 12 сіл.

Аввакумъ VI, 1601, 4, 1.
Аведикъ X, 3, 2.
Адамъ прокураторъ X, 5, 2; X, 8, 2; X, 9, 1.
Акакій дидаскалъ VI, 1611, 14, 2.
Александеръ Подвоєвожий VI, 1608, 21, 1; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 18, 2; VI, 1612, 20, 1; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2.
Александръ Стєфановичъ VI, 1604, 8, 1.
Алексей Григориєвичъ з Великихъ Лукъ VI, 1600, 2, 2.
Алексей Карповичъ кушнѣръ VI, 1601, 8, 1.
Амброжи(й) V — 7 раз.
Андрей VI, 1600, 2, 2; VIII, 2, 1; X, 2, 2.
Андрей Бѣ(и)лдага VI, 1612, 18, 2; VI, 1612, 19, 1; VIII, 4, 1; X, 2, 1.
Андрей Бѣ(и)лдаговичъ VI, 1599, 1, 1; VI, 1604, 7, 1; VI, 1604, 9, 1; VI, 1605, 9, 2; VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 13, 1 — 2 рази; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 19, 2; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2; X, 1, 1.
Андрей стрѣлникъ VI, 1600, 2, 1.
Андрєевая стрѣлничка VI, 1608, 12, 1; VI, 1613, 21, 1; VI, 1614, 22, 1.
Андрей Димитриєвичъ Бѣлдага VI, 1604, 8, 1.
Андрєй Козмичъ Подвоєвожий VI, 1604, 8, 1.
Андрисъ[2] VIII, 2, 1.
Андрѣевая намѣсничанка VI, 1611, 14, 1.
Андрѣй VI, 1608, 11, 1.
Анна VII, 11, 2 — 2 рази.
Анна Волковая сестра X, 1, 1.
Анъдреасъ Домбровский II, 1612, 2, 1.
Анъдреевая стрѣлничка VI, 1611, 16, 2; VI, 1612, 19, 1.
Анъдрей VI, 1612, 19, 2 — 2 рази.
Анъдрей Димитриевич Бѣлдаговичъ II, 1612, 2, 1.
Балабанъ VI, 1601, 3, 2.
Бартошъ прокураторъ X, 5, 2; X, 8, 2 — 2 рази.
Буневский X, 8, 2; X, 9, 1.
Буравницкий X, 2, 2.
Валенти оркганиста X, 7, 1.
Василий II, 1612, 2, 1 — 3 рази; VI, 1611, 14, 1; VI, 14, 2; VI, 1616, 23, 1; VI, 1616, 24, 2; VI, 1616, 25, 1; X, 2, 2 — 2 рази; X, 3, 1; X, 3, 2; X, 5, 1.
Василий Алексєевичъ Другобыцкий VI, 1604, 8, 1.
Василий Буневский VI, 1616, 23, 2.
Василий Галицкий VI, 1599, 1, 2; VI, 1608, 11, 1; VI, 1608, 11, 2; VI, 1611, 13, 2; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 18, 1; VI, 1612, 19, 1; VII, 1, 2.
Василий Городецкий VI, 1612, 18, 2; VI, 1612, 19, 1; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2.
Василий Городницкий VI, 1616, 24, 1.
Василий Другобыцкий VI, 1601, 5, 2.
Василий Евстафиевичъ VI, 1604, 7, 2; VI, 1604, 8, 1; VI, 1604, 13, 2; VI, 1608, 11, 2.
Василий зять Рогатинцовъ X, 5, 2.
Василий кравецъ VI, 1616, 24, 2.
Василий Мартичъ VI, 1612, 15, 1.
Василий Олексєевичъ Другобыцкий VI, 1604, 7, 2.
Василий поповичъ VI, 1611, 14, 1; VI, 1611, 16, 2; VI, 1612, 19, 1.
Василїи Рогатинецъ X, 4, 1.
Василїи Рогатинцевъ зять VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2; X, 1, 1; X, 3, 1.
Василий седларъ VI, 1612, 20, 1; VI, 1616, 25, 1.
Василий Симеоновичъ VI, 1604, 9, 1.
Василий Симеоновичъ Бабичъ VI, 1604, 8, 1.
Василий Стефановичъ VI, 1604, 9, 1; VI, 1611, 16, 1.
Василий Стефановичъ Ярославский VI, 1612, 18, 2.

---

[1] Власні назви людей подаються в алфавітному порядку з переліком усіх випадків їх уживання. В реєстр власних назв вводяться не тільки власні імена та імена по батькові, але також прізвища чи прізвиська за професією, місцем проживання, жіночі імена по чоловікові тощо. Титули до уваги не беруться.

[2] Власна назва *Андрисъ*, а також подані нижче в реєстрі назви з документа VIII *Георгисъ Ринхъ, Матысъ, Нѣколяусъ Домпляхъ, Николяусъ Закгоровский, Петрусъ, Ретлякасъ Лѣнднеръ, Станѣсляусъ Клепаръ* взяті з латинського тексту, писаного кирилицею.

Василий Стєфановичъ Рогатинцувъ зять VI, 1608, 12, 1.
Василий Сѣдларъ VI, 1608, 11, 1; VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 13, 2 — 2 рази; VI, 1611, 14, 2; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 18, 1; VI, 1612, 20, 1; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2.
Василий Ярославский VI, 1604, 7, 1 — 2 рази; VI, 1608, 11, 2.
Василь Евстафиєвичъ VI, 1604, 7, 2.
Васко кравецъ VI, 1616, 23, 2; VI, 1616, 24, 1.
Васко Рогатинцевъ X, 4, 1.
Вишенский VII, 3, 1.
Войцехъ Капинось IV — 3 рази; V — 6 раз.
Войцяховский X, 1, 1.
Войцяхъ IV — 2 рази.
Гаврилий Дорофеевичъ VI, 1601, 3, 2; VI, 1601, 4, 1 — 3 рази; VI, 1611, 4, 2.
Гаврилий Ланкгишъ VI, 1605, 3, 2.
Гаврилий Ярошевичъ VI, 1616, 24, 1; VI, 1616, 27, 1; VI, 1618, 28, 1.
Гаврило Дорофеєвичъ VI, 1601, 4, 1.
Георгий VI, 1611, 14, 1.
Георгисъ Ринхъ VIII, 2, 1.
Гречина X, 5, 1.
Григори Бруханский X, 2, 2.
Григори дякъ X, 4, 2.
Григорий Димитриєвичъ Межбожъ VI, 1604, 8, 1.
Губиная VII, 4, 1; X, 3, 2 — 2 рази.
Губиная Лукашевая VI, 1602, 6, 1.
Димидецкий Янъ синъ лвовчика VIII, 1, 2.
Димитрий VII, 1, 1; VII, 4, 1.
Дмитръ Красовский VI, 1599, 1, 1.
Дорофе (!) Омелияновичъ VI, 1604, 8, 1.
Дривинский VI, 1611, 13, 2.
Евстафиевая Прокоповна VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 16, 2; VI, 1613, 21, 1; VI, 1614, 2, 1.
Евъстафиевая Прокоповая VI, 1612, 18, 2.
Енакий X, 3, 1.
Ендрий Бидлага VI, 1616, 23, 1; VI, 1616, 23, 2.
Ендрий Билдаговичъ VI, 1612, 15, 1.
Зарудъский VI, 1617, 26, 1 — 2 рази; VI, 1617, 26, 2.
Захария коваль VI, 1604, 8, 2 — 2 рази.
Захарїашъ X, 4, 2.
Захарїашъ Билдаговичъ X, 1, 1.
Зинковичка VI, 1616, 24, 1.
Ивановая перекупка VII, 1, 2.
Иванъ Бабичъ VI, 1608, 11, 2; VI, 1612, 20, 1; VIII, 1, 1.
Иванъ Бѣлдага VI, 1601, 5, 2; VI, 1602, 6, 1 — 3 рази; VI, 1604, 7, 1; VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 18, 1; VI, 1612, 19, 2; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2; X, 1, 1.
Иванъ Голубчакъ VI, 1611, 16, 2; VI, 1612, 19, 1.
Иванъ Голубчикъ VI, 1612, 20, 1.
Иванъ Деомидовичъ Красовский VI, 1605, 9, 2.
Иванъ Заецъковичъ Величко VI, 1612, 18, 2.
Иванъ Заючковичъ VI, 1612, 19, 1.
Иванъ Заячковичъ VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2; X, 2, 2.
Иванъ Кгеросъ VI, 1604, 9, 1.
Иванъ Козмичъ Рогатинецъ VI, 1601, 5, 2.
Иванъ Красовский VI, 1599, 1, 2; VI, 1605, 9, 2; VI, 1608, 11, 2; VI, 1612, 17, 2; VI, 1612, 19, 2; VI, 1612, 20, 1; VI, 1616, 23, 2 — 3 рази; VI, 1616, 24, 1; II, 1612, 2, 2.
Иванъ Онисковичъ VI, 1612, 20, 1.
Иванъ Пятницкий VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 16, 1.
Иванъ слюсаръ Шипа VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 10, 1; VI, 1612, 18, 2.
Иванъ Шипа II, 1611, 3, 2; VI, 1611, 13, 2; VII, 5, 1.
Ивашко ормянинъ X, 9, 1.
Ивашковая Зѣнковичка VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 16, 2; VI, 1613, 21, 1; VI, 1614, 22, 1.
Іеремиевая X, 3, 1.
Іеремий IX, 7.
Іеремий архидияконъ VI, 1601, 4, 1.
Илко VII, 2, 1 — 2 рази.
Иоанъ III, 1, 2; VIII, 2, 1.
Іоанъ Бабычъ VI, 1611, 13, 2.
Иоанъ богословъ VII, 1, 1.
Іоанъ Борєцкий VI, 1604, 8, 2.
Іоанъ Бѣлдага VI, 1600, 2, 2; VI, 1601, 4, 2; VI, 1601, 5, 1.
Іоанъ Голубчикъ VI, 1611, 13, 2; VI, 1611, 14, 1.
Іоанъ Деомидовичъ Красовский VI, 1604, 7, 1; VI, 1604, 8, 1; VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 13, 1 — 3 рази; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 18, 1; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2.
Іоанъ Зѣнковичъ VI, 1600, 2, 2.
Іоанъ Іоановичъ Кгєросъ VI, 1604, 8, 1.
Іоанъ Іоановичъ фарбѣрь VI, 1604, 8, 1.
Іоанъ Іяковичъ Пятницкий VI, 1604, 8, 1.

Іоанъ Кгеросъ VI, 1604, 7, 1 — 2 рази.
Іоанъ Красовский VI, 1604, 7, 1; VI, 1608, 11, 1 — 2 рази; VI, 1611, 13, 2; VI, 1612, 19, 2; VIII, 4, 1.
Іоанъ Онисковичъ VI, 1611, 14, 1; VI, 1611, 16, 2; VI, 1612, 19, 1.
Іоанъ Пеа(я)тницкий VI, 1604, 7, 1; VII, 6, 1.
Іоанъ Рогатинецъ VI, 1600, 2, 2.
Іоанъ Шипа слюсаръ VI, 1608, 11, 2.
Ісаия Балабанъ VIII, 3, 2.
Калошовский VI, 1618, 27, 1.
Касияновая VI, 1608, 12, 1; VI, 1613, 21, 1; VI, 1614, 22, 1.
Касияновая слюсарка VI, 1611, 16, 2.
Касиянъ Сахновичъ VI, 1601, 5, 2; VI, 1604, 8, 1.
Кгабриелова Ярошевичева X, 11, 1.
Кгабриелъ Ланкгишъ X, 1, 1; X, 2, 2; X, 3, 1.
Кгавриелъ Ланкгишъ VI, 1616, 23, 2; VI, 1616, 25, 2.
Кгаврыель Марковичъ VI, 1616, 23, 2.
Кгречина X, 2, 2; X, 5, 2.
Кирило екзархъ VI, 1601, 4, 1 — 2 рази.
Киричиная X, 3, 2; X, 4, 1.
Корнѣактъ X, 5, 2 — 2 рази; X, 6, 1.
Корнякти X, 8, 2.
Космацтий III, 4, 1.
Костевая VI, 1617, 26, 2.
Красовский VI, 1604, 7, 1; VI, 1608, 11, 1; VI, 1612, 17, 2; VI, 1612, 19, 2; VI, 1618, 27, 1.
Конашъ тесля III, 4, 2.
Кунашъ тесля III, 5, 2.
Кунцевая VI, 1600, 10, 2 — 2 рази; VI, 1616, 25, 2; VI, 1617, 26, 1.
Леско VI, 1601, 3, 1; VI, 1612, 20, 1; VII, 1, 2; X, 1, 1; X, 1, 2.
Леско кушнѣръ VI, 1608, 11, 2; VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 13, 1; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 19, 2; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 1.
Леско кушнѣръ поповичъ VI, 1612, 18, 1.
Леско поповичъ VI, 1614, 23, 2.
Лука Василиевичъ VI, 1604, 7, 1 — 2 рази; VI, 1604, 8, 1; VI, 1604, 9, 1.
Лукашевая Губиная VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 16, 2; VI, 1612, 18, 2; VI, 1616, 24, 1.
Лукашевая крамарка II, 1611, 3, 2; VII, 1, 1.
Лукашъ VII, 4, 1 — 3 рази; VII, 4, 2; X, 1, 2; X, 5, 2; X, 8, 1.
Лукашъ Бартниковичъ VI, 1600, 2, 1; VI, 1600, 2, 2; VI, 1601, 4, 2; VI, 1606, 10, 1; VI, 1608, 11; VI, 1608, 11, 2; VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 13, 1; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 18, 1; VII, 4, 1; VII, 5, 1.
Лукашъ Губа III, 4, 2.
Лукашъ кравецъ VI, 1616, 24, 1; VII, 3, 2; X, 1, 2; X, 4, 1 — 2 рази.
Лукіянъ VI, 1612, 15, 1 — 5 разів; X, 2, 2; X, 5, 2.
Лукіянъ Василиевичъ VI, 1600, 2, 2; VI, 1604, 7, 1; VI, 1604, 8, 1.
Лукіянъ Войтовичъ VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 18, 2; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2.
Маличъская VII, 1, 1.
Маноилевая X, 3, 1.
Мария (дѣва) I — 2 рази; IV; V.
Марко кушнѣръ III, 5, 2.
Маркова Ланкгѣшова VI, 1612, 18, 2.
Марковая Ланкгишовая VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 16, 2; VI, 1613, 21, 1; VI, 1614, 22, 1.
Мартиновая VI, 1601, 5, 2.
Матвѣй Кгисарчикъ X, 4, 1.
Матфей VI, 1601, 5, 2.
Матфей Бабичъ VI, 1604, 8, 1.
Матысъ VIII, 2, 1.
Мацковая VI, 1608, 11, 2; VI, 1608, 14, 1.
Миколай Дина VI, 1611, 14, 2.
Миколай Дина кгречинъ VI, 1611, 14, 2.
Миколай Добранский II, 1612, 2, 2; VI, 1604, 7, 1 — 2 рази; VI, 1604, 9, 1; VI, 1605, 9, 2; VI, 1608, 11, 1 — 2 рази; VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 13, 1 — 3 рази; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 19, 2 — 3 рази; VI, 1614, 21, 2; VI, 1616, 24, 1; VII, 4, 1; VIII, 1, 1.
Миколай кравецъ VII, 3, 2.
Миколай Красовский VI, 1614, 13, 2.
Миколай Лукашевичъ VI, 1601, 3, 2; VI, 1604, 7, 1 — 2 рази; VI, 1604, 7, 2; VI, 1604, 9, 1.
Миколай Савичъ VI, 1614, 23, 2.
Михаилъ Симеоновичъ Добрянский VI, 1604, 8, 1.
Михайло VI, 1616, 25, 1.
Михайло Сидоровичъ VI, 1602, 6, 1.
Михайло Сидоровичъ дякъ VI, 1602, 6, 1.
Мораховский X, 4, 2.
Мураховский X, 4, 2.
Мѣхно VIII, 2, 1 — 3 рази.
Настка X, 3, 2 — 2 рази.
Непрецкий VI, 1600, 2, 2.
Никифоръ VI, 1601, 5, 2 — 3 рази.

Никифоръ сагайдачникъ VI, 1601, 5, 1 — 3 рази; VI, 1602, 6, 2 — 3 рази.
Никола VII, 6, 1.
Николай Лукашевичъ VI, 1604, 8, 1.
Нѣколяусъ Домпляхъ VIII, 2, 1.
Нѣколяусъ Закгоровский VIII, 2, 1.
Олексей Григориевичъ з Великихъ Лукъ VI, 1604, 7, 2.
Олексиная вдова VII, 3, 2.
Олекши VII, 3, 1.
Онофрий II, 1611, 3, 2; III, 8, 1; VI, 1600, 2, 2; VI, 1602, 6, 2; VI, 1606, 10, 1 — 4 рази; VI, 1608, 11, 1; VI, 1608, 11, 2; VI, 1611, 13, 2 — 2 рази; VI, 1611, 14, 1; VI, 1611, 14, 2; VI, 1616, 24, 1; VI, 1616, 25, 1; VI, 1617, 26, 1; VI, 1617, 26, 2.
Павелко VI, 1617, 26, 2.
Павелъ I; IV; X, 11, 1.
Павелъ Василиевичъ кравецъ VI, 1604, 8, 1.
Павелъ кушнѣръ VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 18, 1; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2.
Павелъ Михайловичъ VI, 1600, 2, 2; VI, 1604, 2, 1.
Павелъ муляръ I — 2 рази.
Павелъ Римянинъ I.
Павло VI, 1612, 20, 1; VI, 1616, 23, 2; X, 1, 2; X, 3, 2.
Павло кушнѣръ VI, 1608, 11, 1; VI, 1618, 11, 2; VI, 1611, 13, 1 — 2 рази; VI, 1612, 18, 2; VI, 1616, 23, 2.
Павло Михайловичъ VI, 1612, 19, 2.
Павло Римлянинъ I; V.
Павло Римянинъ I; IV — 3 рази.
Панасъ X, 3, 1.
Панба X, 11, 2.
Панко VI, 1612, 20, 1; VI, 1616, 25, 2 — 3 рази; VI, 1617, 26, 1 — 7 разів.
Панко сафиянникъ VI, 1617, 26, 1.
Панко Федоровичъ VI, 1611, 13, 2; VI, 1611, 14, 1.
Панко шпиталный VI, 1616, 25, 1.
Панътелимонъ Федоровичъ VI, 1611, 16, 1.
Пелагия Семионовая ковалевая VI, 1611, 26, 2.
Пелагия Сенковая Красовская VI, 1611, 13, 2.
Пелагия Сеньковая ковалева VI, 1612, 18, 2.
Петрусъ VIII, 2, 1.
Прокопъ II, 1612, 2, 2; VI, 1608, 11, 1; VI, 1612, 19, 2 — 2 рази; VI, 1616, 24, 2; VII, 2, 1; X, 2, 1; X, 4, 1; X, 8, 2 — 2 рази; X, 9, 1; X, 9, 2.
Прокопъ Бѣлоусикъ з Белза VI, 1608, 11, 2.
Прокопъ Бѣлоусъ Печифора VI, 1608, 12, 1; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2.
Прокопъ Бѣлоусъ Печифура VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 18, 2.
Прокопъ Григориевичъ мечникъ VI, 1604, 8, 1.
Прокопъ Малечка VI, 1612, 18, 1; VI, 1616, 24, 2.
Прокопъ Малецковичъ VI, 1612, 19, 2.
Прокопъ Малечковичъ VI, 1608, 10, 1; VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 13, 1 — 3 рази; VI, 1611, 16, 1; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2.
Прокопъ мечникъ VI, 1600, 2, 1; VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 18, 2.
Прокопъ Федоровичъ VI, 1601, 3, 1 — 3 рази; VI, 1601, 3, 2; VI, 1604, 7, 1; VI, 1604, 8, 1; VI, 1608, 11, 2.
Пятниц(ч)кий VI, 1616, 25, 2 — 3 рази; VI, 1617, 26, 1; X, 1, 2.
Ретлякасъ Лѣнднеръ VIII, 2, 1.
Рогатинцѣ VI, 1599, 1, 2.
Романъ VI, 1616, 25, 1 — 2 рази; X, 5, 2; X, 8, 2.
Романъ Стрелецъкий VI, 1617, 26, 2.
Руцкїи X, 4, 2 — 3 рази.
Свижинский прокураторъ X, 8, 1; X, 9, 1 — 2 рази; X, 2, 9.
Сенко коваль VI, 1600, 10, 2.
Сеферъ X, 6, 1.
Симеонъ VII, 4, 1 — 2 рази.
Симеонъ Красовъский коваль VII, 1, 1 1.
Симеонъ Луцкий VI, 1602, 6, 2; VI, 1604, 9, 1; VII, 5, 1.
Синъ Прокоповъ Леско X, 9, 2.
Скомский VI, 1617, 26, 2.
Сорока X, 5, 1.
Стадницкий VI, 4, 1.
Станѣсляусъ Клепаръ VIII, 2, 1.
Стасевая вдова VI, 1616, 24, 1.
Стась коваль VI, 1616, 24, 2.
Стась муляръ Добромыслъ VI, 1616, 24, 2.
Стефанъ VI, 1602, 6, 2 — 2 рази; VII, 1, 1; X, 2, 1; X, 3, 1; X, 8, 2; X, 9, 2 — 3 рази.
Стефанъ Баторий VIII, 1, 2.
Стефанъ Зозанчикъ VI, 1616, 24, 1.
Стефанъ Сокалский VI, 1606, 10, 1; VI, 1608, 12, 1; VI, 1612, 18, 2; VI, 1613, 20, 3; VI, 1614, 21, 2.
Стефанъ Фомичъ VI, 1611, 13, 1.
Стефанъ Хомичъ VI, 1601, 3, 2 —

2 рази; VI, 1604, 6, 2; VI, 1604, 7, 1; VI, 1604, 7, 2; VI, 1604, 8, 1; VI, 1604, 9, 1; VI, 1611, 13, 2; VI, 1605, 9, 2; VI, 1608, 11, 1 — 2 рази; VI, 1608, 11, 2; VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 13, 1; VI, 1611, 14, 2; VI, 1612, 17, 2; VI, 1612, 18, 1; VI, 1612, 19, 2; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2; VI, 1616, 23, 2 — 2 рази; VI, 1616, 24, 1; VI, 1616, 24, 2; VI, 1616, 25, 1; VII, 1, 2; VII, 2, 1; VII, 4, 1; VIII, 1, 1; X, 2, 2 — 2 рази; X, 9, 1.

Стецко VIII, 2, 1 — 3 рази.

Стефанъ Іоановичъ коваль VI, 1604, 7, 2; VI, 1604, 8, 1.

Стефанъ Ковалский VI, 1600, 10, 2.

Стефанъ коваль Сокалский VI, 1611, 16, 1.

Стрѣлничка VI, 1617, 26, 2.

Сухоробский X, 4, 2.

Тейсаровский VII, 6, 1.

Тесля Конашъ III, 3, 2.

Тесля Марцинъ X, 7, 1.

Тимофей VI, 1606, 10, 1.

Тимофей Заруц(ъ)кий VI, 1612, 18, 2; VI, 1612, 19, 1; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2.

Тимофей Касияновичъ VI, 1608, 11, 2; VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 18, 2; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2.

Тимофей священъникъ богоявленский VII, 1, 2.

Тимофей Федоровичъ VI, 1612, 19, 1.

Томасовая Катерина Стецъковна VI, 1611, 16, 2.

Томасовая Стецковна VI, 1608, 12, 1; VI, 1612, 18, 2; VI, 1613, 21, 1; VI, 1614, 22, 1.

Федко кушнѣръ VI, 1616, 23, 2.

Федко маляръ VI, 1616, 24, 1; VI, 1616, 25, 1.

Федко шинкаръ II, 1612, 2, 1.

Федоръ Драбикъ VI, 1600, 2, 2; VI, 1616, 16, 1.

Федоръ Іоановичъ Драбикъ VI, 1604, 8, 1.

Федоръ Карповичъ VI, 1604, 8, 1.

Федоръ кушнѣръ VI, 1612, 18, 1.

Федоръ кушнѣръ Мацковои зять VI, 1608, 12, 1; VI, 1613, 20, 2; VI, 1613, 23, 2.

Федоръ Подборецкий VI, 1608, 12, 1.

Федоръ Худикъ VI, 1608, 12, 1; VI, 1612, 18, 2.

Феодоръ VI, 1600, 2, 2; VI, 1601, 3, 1; VI, 1601, 3, 2; VI, 1602, 6, 1; VI, 1608, 11, 2; VI, 1611, 14, 1; VI, 1611, 14, 2; VI, 1616, 25, 1; VI, 1617, 26, 2; VII, 3, 2; VII, 5, 1.

Феодоръ Конашєвичъ кушнѣръ VI, 1604, 8, 1.

Феодоръ кушнеръ VI, 1611, 16, 1; VI, 1616, 16, 1.

Феодоръ Матфєевичъ Подборецкий VI, 1604, 8, 1.

Феодоръ Подборец(ъ)кий VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 18, 2.

Феодоръ священникъ II, 1611, 3, 2.

Феодоръ Сидоровичъ VI, 1604, 8, 2.

Феодоръ съ Подборєцъ VI, 1604, 7, 2.

Феодоръ Худикъ VI, 1611, 16, 1; VI, 1613, 20, 2; VI, 1614, 21, 2; VII, 1, 1 — 2 рази; VII, 1, 2.

Феодоръ шинкаръ II, 1612, 2, 1.

Ференсъ X, 9, 1.

Филатей VII, 3, 1.

Филиппъ V; VII, 1, 1.

Филиппъ маляръ VI, 1601, 5, 1.

Фѣрлей VIII, 3, 2.

Хома кушнѣръ VII, 1, 1.

Шимонъ Юда VI, 1616, 25, 1.

Шипа слюсаръ VII, 5, 2.

Щирбичъ VIII, 3, 2.

Юрашъ Шаприка VI, 1600, 2, 1.

Юрий VI, 1599, 1, 1; VIII, 3, 2.

Юрий Козмычъ Рогатинецъ VI, 1599, 1, 1; VI, 1604, 8, 1.

Юрко локгофетъ X, 1, 1.

Юрковая локгофетовая X, 11, 1.

Юрковая Рогатин(ъ)цевая VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 16, 2.

Яней Афендиковичъ VI, 1604, 9, 1; VI, 1604, 7, 1; VI, 1604, 8, 1.

Янєй Валахъ VIII, 2, 1.

Янєцкий прокураторъ X, 8, 1.

Яни Афендикъ VI, 1613, 20, 2.

Яний Афендиковичъ VI, 1604, 9, 1.

Янъ X, 9, 1.

Янѣй Афендикъ VI, 1608, 12, 1; VI, 1611, 16, 1; VI, 1612, 19, 2; VI, 1614, 21, 2.

Яремко VII, 5, 1; X, 1, 2.

Ярошевая VI, 1611, 16, 2; VI, 1612, 18, 2.

Ярошовая VI, 1608, 12, 1.

ЗМІСТ

Вступ 3

ЧАСТИНА І

Розділ І. Загальна палеографічна характеристика досліджуваних пам'яток 9
Зовнішній вигляд пам'яток та стан збереження . . . . . —
Місце і час написання 13
Авторство пам'яток 14
Найважливіші особливості графіки 15
Особливості вживання букв, що передають голосні звуки 15. Особливості вживання букв, що передають приголосні звуки 20. Способи скорочення слів 21.
Розділ ІІ. Уваги до публікацій досліджуваних документів у різних дотеперішніх виданнях 23

ЧАСТИНА ІІ

Розділ І. Лексика, що вживається на означення предметів і явищ зовнішнього світу та понять, безпосередньо пов'язаних з людиною і її побутом 27
Назви предметів і явищ природи та пов'язаних з ними понять . . —
Назви людей різного віку і різної статі 29
Назви частин людського тіла 30
Назви фізичних і психічних станів людини та пов'язаних з ними процесів і дій 31
Назви процесів і дій, пов'язаних з діяльністю окремих частин людського організму 33
Назви житлових споруд та їх частин 40
Назви предметів домашнього вжитку 44
Назви предметів, пов'язаних із землеробством, садівництвом та скотарством 46
Назви продуктів харчування та напоїв 47
Назви одягу, взуття та прикрас 48
Лексика на означення руху, переміщення 51
Назви засобів пересування та шляхів сполучення 53
Слова, що вказують на час і простір 54
Терміни спорідненості і свояцтва 56
Розділ ІІ. Виробничо-професійна лексика 58
Назви ремісників за їх професією та назви понять, пов'язаних з феодальною формою організації ремесла . . . . . —
Лексика, пов'язана з різними видами ремісничих промислів . . . 63
Мулярська і каменярська лексика 63. Теслярська лексика 66. Лексика, пов'язана з ковальським та слюсарським ремеслом 68. Лексика, пов'язана з іншими ремісничими професіями 69. Слова, що вказують на деякі дії чи процеси, пов'язані з виробничою діяльністю ремісників усіх професій 73.

Розділ III. Суспільно-економічна лексика . . . 78
Лексика, що вживається на означення понять, пов'язаних з торгівлею, товарообротом . . . —
Лексика, що виражає поняття, пов'язані з обліком та грошово-платіжними розрахунками . . . 80
Лексика, що передає поняття, пов'язані з майново-правовими та діловими відносинами . . . 85
Розділ IV. Суспільно-політична лексика . . . 91
Лексика, що вказує на національний і соціальний склад населення, його соціально-економічне та суспільно-політичне становище . . . —
Лексика, яка означає різні поняття, пов'язані з нормами суспільного співжиття . . . 100
Специфічна термінологія церковних братств . . . 108
Розділ V. Адміністративно-юридична лексика . . . 113
Назви державних органів і урядових осіб; лексика на означення понять, пов'язаних з адміністративним управлінням . . . 111
Лексика на означення понять, пов'язаних з судочинством . . . 118
Назви адміністративно-юридичних актів та документів . . . 124
Лексика, що стосується оформлення адміністративно-юридичної документації. Канцеляризми . . . 126
Розділ VI. Церковно-обрядова лексика . . . 130
Назви біблійних осіб та церковно-міфологічних постатей . . . 131
Назви служителів релігійного культу та офіціальних звань і чинів церковної ієрархії . . . 132
Назви церковних організацій, богослужбових приміщень та предметів церковного вжитку . . . —
Назви понять, пов'язаних з церковним вченням, та назви людей за їх ставленням до церкви . . . 135
Назви церковно-побутових обрядів та пов'язаних з ними предметів 136
Штампи та фразеологізми церковного походження . . . 138
Розділ VII. Метрологічні та нумізматичні терміни . . . 139
Метрологічні терміни . . . 140
Назви лінійних мір 140. Назви мір об'єму та місткості 141. Назви мір ваги 144. Специфічні назви чисел, що виконують функцію одиниць обліку деяких роздрібних предметів 148. Слова, вживані на означення різних відрізків часу 150.
Нумізматичні терміни . . . 151
Загальні висновки . . . 153
Умовні скорочення . . . 155

ДОДАТКИ

Топонімічні назви . . . 157
Власні імена людей . . . 158